

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАСЮТИНСЬКА ЄЛЕНА АРТУРІВНА

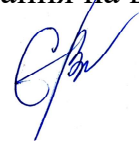
УДК 37.018.1(477-65)"18/19"(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
РОЗВИТОК ОСВІТИ ЄВРЕЇВ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

011 – Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Є. А. Васютинська

Науковий керівник – Філоненко Оксана Володимирівна,
доктор педагогічних наук, професор

Кропивницький – 2023

АНОТАЦІЯ

Васютинська Є. А. Розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 – Освітні, педагогічні науки. – Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2023.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано новий підхід до вирішення важливої й актуальної проблеми, що полягає в комплексному і всебічному висвітленні розвитку освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

У роботі вперше, на основі аналізу джерел і сучасного осмислення проблеми, цілісно схарактеризовано розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття; виявлено соціокультурні передумови розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в означений період: сформованість традиційної освіти на засадах історії та культури єврейського народу; піднесення соціально-економічних перетворень у суспільстві, що потребувало масової освіти, підготовку кваліфікованих фахівців із різних сфер життя; впровадження урядових реформ щодо єврейської освіти; започаткування єврейських навчальних закладів різних типів, нормативне забезпечення їх діяльності; активна діяльність єврейських громад, приватна ініціатива громадських діячів у створенні єврейських освітніх інституцій; розкрито провідні чинники розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття: поліетнічність регіону, наявність законодавчої регламентації єврейської освіти; встановлення громадсько-державного характеру організаційних засад її діяльності; вияв громадської

ініціативи у відкритті єврейських навчальних закладів; врахування в організаційно-змістових аспектах діяльності єврейських шкіл соціальних та економічних потреб розвитку краю; досліджено процес формування та розвитку мережі єврейських початкових, загальноосвітніх та професійних навчальних закладів на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття. Уточнено інформацію про еволюцію освіти єврейської національної меншини в тогочасній країні; організацію єврейської освіти на Єлисаветградщині в окреслених хронологічних межах.

Подальшого розвитку набули історіографія проблеми та класифікація джерел дослідження на основі проблемно-хронологічного підходу; місце і роль навчальних закладів для євреїв Єлисаветградщини в системі вітчизняної освіти.

До наукового обігу введено нові архівні матеріали, дослідження краєзнавчого спрямування, що стосуються розвитку освіти євреїв краю у другій половині XIX – на початку XX століття.

У процесі дослідження з'ясовано, що друга половина XIX – початок XX століття стає періодом не тільки суспільного, наукового, національного відродження, а й часом стрімкого розвитку єврейської освіти. Виявлено соціокультурні передумови розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття: сформованість традиційної освіти на засадах історії та культури єврейського народу; піднесення соціально-економічного перетворень у суспільстві, що потребувало масової освіти, підготовку кваліфікованих фахівців з різних сфер життя; впровадження урядових реформ щодо єврейської освіти; започаткування єврейських навчальних закладів різних типів, нормативне забезпечення їх діяльності; активна діяльність єврейських громад, приватна ініціатива громадських діячів у створенні єврейських освітніх інституцій.

Співіснування різних етносів було особливістю елисаветградської культури другої половини XIX – початку XX століття, воно спричинило до

виникнення міжкультурних діалогів на території краю, чим сприяло поступовому змішуванню етнокультур та здійснювало вплив на формування культурно-освітнього життя Єлисаветградщини.

Встановлено, що провідними чинниками розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в означений період були: поліетнічність регіону, наявність законодавчої регламентації єврейської освіти; встановлення громадсько-державного характеру організаційних засад її діяльності; вияв громадської ініціативи у відкритті єврейських навчальних закладів; врахування в організаційно-змістових аспектах діяльності єврейських шкіл соціальних та економічних потреб розвитку краю.

Визначено основні напрямки діяльності Єлисаветградської єврейської громади у галузі освіти: сприяння розширенню мережі навчальних закладів для дітей євреїв, матеріальне забезпечення освітніх установ, підвищення добробуту вчителів, поліпшення їхніх побутових умов, прагнення до загальної початкової освіти єврейських дітей, заохочення і підтримка учнів з незаможних прошарків населення, залучення широкої громадської допомоги для підтримки єврейського шкільництва.

З'ясовано, що у другій половині XIX – на початку XX століття на Єлисаветградщині складалася досить чітка, розгалужена система закладів освіти різного типу, рівня і форми власності, в яких здобували освіту євреї. Виявлено, що освіта єврейських дітей в різних навчальних закладах мала свої особливості й відмінності як за змістом, так і за формами її реалізації. Формування мережі єврейських шкіл було основою для національного і культурного відродження єврейського населення, що забезпечило підвищення загального показника освіченості мешканців краю. Виховуючи своїх дітей, євреї дбали не лише про загальну, але й релігійну освіту, не безпідставно вбачаючи в цьому надійні засади духовності. Основою духовного життя євреїв була іудейська релігія і система виховання й освіти,

які тісно пов'язувалися одна з одною і були основними чинниками збереження єврейських культурних традицій.

Виявлено, що в означений період на території краю функціонували як державні так і приватні чоловічі й жіночі початкові єврейські навчальні заклади: талмуд-тори, хедери, колоніальні школи, державні єврейські навчальні заклади, училища третього розряду для хлопчиків і дівчаток та ін. Результати дослідження свідчать, що в них було збережене специфічне єврейське відношення до світу, а також формувалась у підростаючого покоління єврейська ідентифікація.

Промовистим показником високого рівня модернізації євреїв за освітнім фактором на території краю в означений період було значне збільшення кількості єврейських учнів у всіх типах світських навчальних закладів як державних, так і приватних. Діти євреїв здобували освіту не лише в єврейських навчальних закладах, але й становили значну частку учнів серед інших освітніх закладів краю.

Єврейське населення краю було тією етнічною групою, що проявляло високу активність у справі створення приватних навчальних закладів. Доведено, що єврейські приватні освітні заклади мали більше переваг у порівнянні з іншими навчальними закладами, тому що процес навчання здійснювався вчителями, що мали спеціальні свідоцтва і були достатньо підготовленими, більш якісними та змістовнішими були й навчальні програми, якими передбачалось не тільки вивчення загальнообов'язкових предметів, а й вивчення додатково іноземних мов, музики та інших. Приміщення для приватних шкіл були більш пристосовані для зайняття учнів і відповідним чином обладнані. Це було можливе завдяки благодійності спроможних єврейських громадян, єврейських товариств, які сприяли відкриттю цих закладів та надавали їм фінансову та організаційну підтримку.

З'ясовано, що спонукальним мотивом до започаткування професійної освіти на Єлисаветградщині були нагальні потреби єврейської громади краю. Особливості національно-господарської спеціалізації єврейства обумовили його велику цікавість до комерційної освіти, яку навчальні заклади професійного спрямування краю. Прикметною ознакою діяльності цих закладів була практична спрямованість навчання. Комерційна освіта приваблювала єврейство можливістю її подальшого практичного застосування за умов межі осілості.

В умовах зростання попиту на професійну музичну освіту в Єлисаветграді відкриваються приватні професійні музичні навчальні заклади, де значну частку учнів становили євреї. Діяльність приватних музичних шкіл стала міцним підґрунтям у становленні професійної музичної освіти краю, компенсуючи відсутність спеціалізованих музичних освітніх установ.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок із історії педагогіки; для розширення та оновлення змісту навчальних курсів «Історія педагогіки», «Історія України», «Навчально-виховний процес в історичному вимірі» та ін.; при підготовці навчально-методичного забезпечення та укладання підручників, посібників із цих дисциплін; є основою для створення спецкурсів з досліджуваної проблеми в межах національно-регіонального компонента вищої професійної освіти.

Основні положення, результати й висновки можуть бути використані у закладах вищої освіти під час написання курсових і кваліфікаційних робіт, проведення подальших наукових досліджень із проблем розвитку єврейської освіти краю. Можуть бути використані у практичній діяльності єврейськими національними освітніми установами.

Ключові слова: Єлисаветградщина, освіта євреїв, традиційна освіта євреїв, світська освіта євреїв, професійна освіта євреїв, навчальні заклади.

ABSTRACT

Vasiutynska Ye. A. Development of Jewish education in Yelisavetgrad region (second half of the 19th – beginning of the 20th century). – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 011 – Educational, Pedagogical Sciences. – Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University. Kropyvnytskyi, 2023.

A theoretical generalization has been made and a new approach of solving an important and urgent problem concerning comprehensive and all-sided coverage of the development of Jewish education in Yelisavetgrad region in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century has been suggested.

For the first time on the basis of analysis of the sources and modern understanding of the problem the development of Jewish education in Yelisavetgrad region in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century has been holistically characterized; the socio-cultural prerequisites for the development of Jewish education in Yelisavetgrad region during the specified period have been revealed: formation of traditional education based on the history and culture of the Jewish people; the promotion of socio-economic transformations in society which required mass education, as well as training of qualified specialists from various spheres of life; implementation of government reforms regarding Jewish education; establishment of Jewish educational institutions of various types, regulatory support for their activity; active functioning of Jewish communities, private initiative of public figures in the creation of Jewish educational institutions; the leading factors of the development of Jewish education in Yelisavetgrad region in the second half of the 19th – at the

beginning of the 20th century have been revealed: polyethnicity of the region, the presence of legislative regulation of Jewish education; establishing the public-state nature of the organizational basics of its activity; manifestation of public initiative in the opening of Jewish educational institutions; taking into account the social and economic needs of the region's development in the organizational and content aspects of the activity of Jewish schools; the process of formation and development of the network of Jewish primary, secondary and professional educational institutions in Yelisavetgrad region in the second half of the 19th and early 20th centuries has been studied. Information about the evolution of the education of the Jewish national minority in the country at that time, as well as the organization of Jewish education in Yelisavetgrad region within the defined chronological limit has been clarified.

The historiography of the problem and the classification of research sources on the basis of the problem-chronological approach got further development; the place and role of educational institutions for the Jews of Yelisavetgrad region in the national education system has also been further researched.

New archival materials and studies related to the development of the education of the Jews of the region in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries have been introduced into the scientific circulation.

In the process of our research it was found that the second half of the 19th – the beginning of the 20th century became a period not only of social, scientific, national revival but also a time of rapid development of Jewish education. The socio-cultural prerequisites for the development of Jewish education in the Yelisavetgrad region in the second half of the 19th and early 20th centuries have been identified: formation of traditional education based on the history and culture of the Jewish people; the promotion of socio-economic transformations in society which required mass education and training of qualified specialists from various spheres of life; implementation of government reforms regarding Jewish

education; establishment of Jewish educational institutions of various types, regulatory support for their activity; activity of Jewish communities, private initiative of public figures in the creation of Jewish educational institutions.

The coexistence of different ethnic groups was a feature of Yelisavetgrad culture of the second half of the 19th and early 20th centuries which caused the emergence of intercultural dialogues on the territory of the region and contributed to the gradual mixture of ethnic cultures and had an impact on the formation of the cultural-educational life of Yelisavetgrad region.

It has been found out that the leading factors in the development of Jewish education in Yelisavetgrad region in the specified period were: the multi-ethnicity of the region, the presence of legislative regulation of Jewish education; establishing the public-state nature of the organizational foundations of its activity; manifestation of public initiative in the opening of Jewish educational institutions; taking into account the social and economic needs of the development of the region in the organizational and content aspects of the activity of Jewish schools.

The main areas of activity of Yelisavetgrad Jewish community in the field of education have been determined: promoting the expansion of the network of educational institutions for Jewish children, material support of educational institutions, improving the welfare of teachers, improving their living conditions, striving for general primary education of Jewish children, encouraging and supporting students from poor strata of the population, attracting broad public assistance to support Jewish schooling.

It has been found that in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century a clear and extensive system of educational institutions of various types, levels and forms of ownership, in which Jews were educated, was formed in Yelisavetgrad region. It has been revealed that the education of Jewish children in various schools had its own peculiarities and differences both in terms of content and forms of its implementation. The formation of Jewish schools' network was

the basis for the national and cultural revival of the Jewish population which ensured the increase in the general level of education of the inhabitants of the region. When raising their children the Jews took care not only of general but also religious education considering it as reliable basis of spirituality. The Jewish religion and the system of upbringing and education were closely related to each other, and were the main factors in the preservation of Jewish cultural traditions, both serving as the basis of the spiritual life of the Jews.

It has been revealed that in this specified period both state and private male and female primary Jewish educational institutions functioned on the territory of the region: Talmud Torahs, Heders, colonial schools, state Jewish educational institutions, third-rate schools for boys and girls and others. The results of the study indicate that the specific Jewish attitude to the world was preserved in the schools, as well as the formation of Jewish identity in the growing generation.

A significant increase in the number of Jewish students in all types of secular educational institutions, both public and private, was an indicator of the high level of modernization of Jews in terms of the educational factor in the territory of the region in the researched period. Jewish children were raised not only in Jewish educational institutions but also made up a significant part of students among other educational institutions of the region.

The Jewish population of the region was the ethnic group most active in the establishment of private educational institutions. It has been proven that Jewish private educational institutions had more advantages compared to other educational institutions because the teaching process was carried out by teachers who had special certificates and were sufficiently trained; the educational programs which included not only the study of compulsory subjects but also the study of foreign languages, music and other subjects were of higher quality. Premises for private schools were more suitable for the occupation of students and equipped accordingly. It has become possible thanks to the charity of rich Jewish

citizens, Jewish societies which contributed to the opening of these institutions, and provided them with financial and organizational support.

It has been researched that the motive for starting professional education in Yelisavetgrad region was urgent needs of the Jewish community of the region. The peculiarities of the national economic specialization of Jewry determined its interest in commercial education which was provided by vocational educational institutions of the region. A notable feature of these institutions' activity was the practical orientation of education. Commercial education attracted Jews with the possibility of its further practical application under conditions of settlement.

Due to the growing demand for professional musical education private professional musical educational institutions were opened in Yelisavetgrad where Jews constituted a significant proportion of students. The activities of private music schools became a solid foundation in the formation of professional music education in the region compensating the lack of specialized music educational establishments.

The practical significance of the obtained research results is that the systematized and generalized provisions, factual research data can become the basis for further scientific investigations in the history of pedagogy; to expand and update the content of the educational courses «History of pedagogy», «History of Ukraine», «Educational process in historical dimension» and others; in the preparation of educational and methodological support and compilation of textbooks, manuals for these discipline; is the basis for creating special courses on the researched problem within the national-regional component of higher professional education.

The main provisions, results and conclusions can be used in writing course and qualification papers, and in conducting further research on the problems of the Jewish education development in the region. They also may be used in practical activity of Jewish national educational institutions.

Key words: Yelysavetgrad region, Jewish education, traditional Jewish education, Jewish secular education, Jewish professional education, educational institution.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові публікації, які відображають основні наукові результати дисертації

Статті у наукових періодичних виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Васютинська Є. Становлення та розвиток системи різних типів навчальних закладів для національних меншин на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2022. Вип. 207. С. 117–122. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-113-118>

2. Васютинська Є. А. Розвиток єврейського шкільництва на Єлисаветградщині в другій половині XIX – на початку XX століття. *Педагогічні науки: теорія та практика*. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2023. № 2. С. 7–11. DOI : <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-2-01>

3. Васютинська Є. А. Розвиток освіти національних меншин на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічний аналіз проблеми. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки : реалії та перспективи. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 93. С. 30–34. DOI : <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2023.93.06>

4. Васютинська Є. А. Діяльність приватних єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку XX століття. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ імені Володимира Винниченка, 2023. Вип. 209. С. 117–122. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2023.93.06>

Статті у закордонних наукових періодичних виданнях:

5. Vasiutynska O. The organization of medical education in Elisavetgrad region in the second half of the XIX century. *Pedagogy and Education Management Review*, 2020. № 1. С. 21–27. DOI : <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2020-1-21>

6. Filonenko O., Vasiutynska O. The features of the development of education in Elisavetgrad region in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. *Pedagogy and Education Management Review*. 2020. № 2. С. 34–41. DOI: <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2020-2-34>

7. Knysh I., Tiahur L., Ivanova V., Vasiutynska Y., Shovsh K. Features of training specialists using innovative approaches. *Amazonia Investiga*. 2023. 12(62). P. 230–239. DOI : <https://doi.org/10.34069/AI/2023.62.02.23> (Web of Science)

Наукові публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

Опубліковані праці апробаційного характеру:

8. Васютинська Є. А. Роль науково-медичного товариства в розвитку медичної освіти на Єлисаветградщині в другій половині XIX століття. *Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 травня 2020 р., м. Одеса). Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2020. С. 97–102.

9. Васютинська Є. А. До історії становлення та розвитку Єлисаветградського єврейського жіночого училища. *International Forum: Problems and Scientific Solutions*: матер. XI міжнар. наук.-практ. конф. ([6–8 квітня 2023 р., Мельбурн, Австралія](#)). Мельбурн, 2023. С. 106–108. URL : <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2893>

10. Васютинська Є. А. Діяльність єврейських жіночих навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку ХХ століття. *Trends and modern methods of improving scientific ideas*: матер. ХХХ міжнар. наук.-практ. конф. (01–04 серпня 2023 р., Мельбурн, Австралія). Мельбурн, 2023. С. 88–89. URL : <https://isg-konf.com/uk/trends-and-modern-methods-of-improving-scientific-ideas/>

11. Васютинська Є. А. Розвиток приватних єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку ХХ століття. *New ways of creating scientific ideas for implementation*: матер. I міжнар. наук.-практ. конф. (18–20 вересня 2023 р., Варна, Болгарія). Варна, 2023. С. 139–140. URL : <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2023/09/new-ways-of-creating-scientific-ideas-for-implementation.pdf>

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	27
1.1 Історіографія проблеми	27
1.2. Джерельна база дослідження	51
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	61
Висновки до першого розділу.....	68
РОЗДІЛ 2. ПРОВІДНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ЄВРЕЇВ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	73
2.1. Соціокультурні передумови розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині	73
2.2. Загальна характеристика розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині	102
Висновки до другого розділу	119
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	124
3.1. Діяльність єврейських початкових шкіл.....	124
3.2. Освіта євреїв у середніх навчальних закладах.....	146
3.3. Розвиток професійної освіти серед єврейства.....	161
Висновки до третього розділу.....	178
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186
ДОДАТКИ.....	219

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні значно актуалізується ідея полікультурності й полікультурної освіти, сутність якої полягає у формуванні людини, здатної до ефективної життєдіяльності в багатонаціональному і полікультурному середовищі, з розвиненим почуттям розуміння й поваги інших культур, умінням жити в мирі й злагоді з людьми різних національностей та вірувань. Про це свідчить низка чинних нормативно-правових документів, пов'язаних із питаннями історії національної освіти (Конституція України (1996), закони України «Про освіту» (2001, 2017), «Про національні меншини в Україні» (1992), Декларація про державний суверенітет України (1990), Декларація прав національностей України (1991), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1997), «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») (1993) та ін.). Ст. 11 основного Закону України визначає, що держава сприяє консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [119, с. 141].

На сучасному етапі розбудови України як багатонаціональної й полікультурної держави спостерігається посилення інтересу суспільства та історико-педагогічної науки до вивчення розвитку етнонаціональної освіти й виховання в різних поліетнічних регіонах України. Ці обставини спонукають до опрацювання матеріалів з історії розвитку освітніх процесів в окремих регіонах України, серед яких чільне місце у другій половині XIX – на початку XX століття посідала Єлисаветградщина, яка «відома своєрідними культурними та освітянськими традиціями, які обумовили формування досить яскравої педагогічної самобутності, яка проявилася в специфічності системи освіти, оригінальності педагогічних пошуків» [214, с. 374].

Зауважимо, що єврейське населення Єлисаветградщини було одним із найпрогресивнішим в освітній сфері, активність якого в означений історичний період виявлялася у створенні різних типів освітніх закладів. У другій половині XIX – на початку XX століття на Єлисаветградщині функціонувала розгалужена система шкіл для єврейського населення. Таке формування та функціонування різних типів освітніх інституцій було своєрідним засобом не тільки збереження єврейської традиції, а й національної самоідентифікації.

Різним аспектам розвитку єврейської освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено дослідження сучасних українських учених Н. Бакуліної [9], Л. Зеленської [77], М. Лазарович та Н. Лазарович [104], О. Наймана [127], А. Подольського [160–163], С. Роєнко [180–183], Н. Савченко [189–190], Н. Сейко [194–195] та ін.

Серед регіональних досліджень про історію євреїв, що акцентують свою увагу на вивченні розвитку освітніх процесів даної етнічної групи, виділяються роботи таких авторів: Л. Антонюк [6], О. Борейко [15], В. Гончаров [52], О. Іващенко [78], А. Мелещенко [119], І. Мельник [119], О. Крічкер [99], В. Надольської [125], М. Панчук [137], Ю. Поліщук [164–165], Н. Рудницької [185–186], В. Щукіна [236], В. Яшина [240–243] та ін. Їх наявність дозволяє здійснювати компаративний міжрегіональний аналіз проблеми та узагальнення наявних у них результатів у межах макрорегіональних досліджень.

Вагому цінності для розуміння специфіки регіональних ознак освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття мають наукові розвідки О. Акімкіна [2–4], О. Боська [16–21], М. Дубінки [64–65], А. Кендюхової [86], П. Кизиминка [91], Ж. Колоскової [95], О. Литвиненко [109], О. Лютої [112], О. Олізько [147], О. Філоненко [214–218], С. Якименко [237] та ін. У своїх працях учені приділяли увагу становленню та розвитку єврейського шкільництва в краї.

Однак історія розвитку єврейської освіти Єлисаветградщини другої половини XIX – початку XX століття ще не була предметом комплексного дослідження, у якому висвітлені як загальні проблеми становлення та розвитку освіти євреїв, так і її регіональні особливості. Водночас у цьому процесі були певні досягнення, які не втратили своєї наукової і практичної значущості.

Актуальність та доцільність дослідження зумовлена також наявністю певних суперечностей між:

- суспільним усвідомленням важливості розвитку національної освіти та діяльністю в цьому напрямку державних та місцевих владних структур;
- необхідністю впровадження національно-регіонального компоненту в освіті та темпами його практичного здійснення;
- важливістю самої ідеї відродження національної самосвідомості народів, що населяють територію краю, та реальним станом справ на місцях;
- можливостями громадської та приватної ініціативи щодо розвитку мережі національних шкіл та формальним ставленням до них з боку місцевих органів влади.

Отже, актуальність проблеми, її недостатня розробленість у педагогічній науці зумовили вибір теми дослідження – **«Розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (нині кафедра педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка) «Соціально-професійне становлення особистості» (реєстраційний номер 0116U003481). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою

Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 2 від 30.09.2019 р.) та уточнено вченою радою Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 16 від 26.06.2023 р.).

Мета дослідження полягає у здійсненні історико-педагогічного аналізу розвитку освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

Відповідно до теми і мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. З'ясувати ступінь вивчення проблеми, здійснити класифікацію джерельної бази та обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження.

2. Виявити провідні соціокультурні передумови розвитку освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

3. Розрити провідні чинники розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

4. Схарактеризувати особливості діяльності різних типів єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині в окреслений історичний період.

Об'єкт дослідження – освіта євреїв Єлисаветградщини другої половини XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження – організаційні-змістові засади діяльності єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині в означений історичний період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX століття. *Нижня хронологічна межа дослідження* окреслюється серединою XIX століття, оскільки в цей час спостерігається поживлення єврейської освіти на Єлисаветградщині, пов'язане з суспільно-економічними перетвореннями у країні, зміною традиційного способу життя єврейського населення та реформами єврейської освіти. *Верхня хронологічна межа* – 20-ті роки XX століття – зумовлюється змінами, які відбувалися в

соціально-політичному житті суспільства, переходом питання освіти євреїв в інший ракурс, закриттям єврейських навчальних закладів на території краю.

В окремих випадках, для дослідження і показу передумов розвитку освіти євреїв автор виходив за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження збігаються з територією Єлисаветградського повіту Херсонської губернії періоду другої половини XIX – початку XX століття (додаток А) (Єлисаветградський повіт був одним із найбільших у Російській імперії. Із 449 повітів 50 губерній тільки 48 були більше Єлисаветградського) як специфічного густонаселеного регіону з компактним проживанням єврейського населення, в якому утворилася та розвилася чітка система освіти єврейської громади.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використано комплекс взаємопов'язаних методів: *загальнонаукові методи* – аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, систематизація, ретроспекція, порівняння (застосовувались для аналітичного опрацювання джерел дослідження; зосередження уваги на подіях і явищах минулого, які мали вплив на розвиток вітчизняної освіти євреїв та дали змогу виявити провідні чинники та шляхи розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в окреслених хронологічних межах; формування висновків та узагальнень); *історико-педагогічні методи* – історико-структурний (забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати різновидові дослідження, присвячені розкриттю різних аспектів розвитку єврейської освіти, діяльності різних типів освітніх інституцій для євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття); історико-генетичний (надав можливість визначити соціально-культурні передумови розвитку єврейської освіти, виникнення єврейських навчальних закладів краю різних типів і форм власності), порівняльно-історичний (дав змогу визначити суспільно-політичні особливості розвитку суспільства та їх вплив на розвиток єврейської освіти в означений історичний період;

дозволив диференційовано простежити процеси інституційного, культурно-освітнього розвитку єврейської громади Єлисаветградщини), історико-типологічний (надав можливість установити особливості соціальної структури єврейської громади Єлисаветградщини), історико-системний (дав змогу не тільки розглядати єврейську громаду як систему, але й визначити її роль у загальній системі суспільних відносин, місце в системі державного й губерньського управління, у розвитку освітніх процесів у краї в цілому), історико-статистичний (дозволив на підставі аналізу широкого кола статистичних джерел оцінити реальні результати модернізаційних процесів, зокрема, в освітньо-культурному вимірі, масштаб внеску єврейської громади в розвиток краю) та ін.

Джерельну базу дослідження становлять:

– архівні матеріали. У роботі використано документи фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ф. №№. 12, 442, 707, 1316, 2045), Державного архіву Херсонської області, м. Херсон (ф. №№. 1, 3, 4, 5, 14) та Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький (ф. №№. 18, 57, 59, 64, 68, 78, 460, 635);

– офіційні джерела (статистичні матеріали, довідники, збірники документів тощо);

– спогади та мемуарна література;

– інтерпретаційні джерела (праці науковців, присвячені темі дослідження або дотичні до неї, матеріали наукових досліджень (дисертації, монографії) та довідково-бібліографічна література);

– матеріали періодичних видань: *центральних* – «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Восход», «Вестник ОПЕ», «Книжки Восхода», «Еврейская старина», «Еврейская школа», «Еврейская жизнь», «Еврейский вопрос» та ін.; *регіональних* – «Сборник Херсонского земства», «Вестник Елисаветградского земства», «Між Бугом і Дніпром: науково-красназавчий вісник Центральної України», газет «Одесские

Новости», «Голос Юга», «Елисаветградский вестник», «Народне слово», історико-краєзнавчий додаток до обласної газети «Народне слово» – «Єлисавет» та ін.; наукових збірників Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка та наукових видань інших закладів вищої освіти України.

Для пошуку джерел опрацьовано матеріали фондів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, Державної науково-технічної бібліотеки, Національної Парламентської бібліотеки України, науково-довідкової бібліотеки Центрального державного історичного архіву (м. Київ), Кіровоградської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського, бібліотеки Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка.

Джерельна база дослідження є достатньою для виявлення особливостей розвитку освіти євреїв на Єлисаветградщині в другій половині XIX – на початку XX століття та уможлиблює об'єктивне одержання наукової інформації та її узагальнення.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*: на основі аналізу джерел і сучасного осмислення проблеми, цілісно *схарактеризовано* розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття; *виявлено* соціокультурні передумови розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в означений період: сформованість традиційної освіти на засадах історії та культури єврейського народу; піднесення соціально-економічних перетворень у суспільстві, що потребувало масової освіти, підготовку кваліфікованих фахівців із різних сфер життя; впровадження урядових реформ щодо єврейської освіти; започаткування єврейських навчальних закладів різних типів, нормативне забезпечення їх діяльності; активна діяльність єврейських громад, приватна ініціатива громадських діячів у створенні єврейських освітніх інституцій; *розкрито* провідні чинники

розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття: поліетнічність регіону, наявність законодавчої регламентації єврейської освіти; встановлення громадсько-державного характеру організаційних засад її діяльності; вияв громадської ініціативи у відкритті єврейських навчальних закладів; врахування в організаційно-змістових аспектах діяльності єврейських шкіл соціальних та економічних потреб розвитку краю; *досліджено* процес формування та розвитку мережі єврейських початкових, загальноосвітніх та професійних навчальних закладів на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття;

– *уточнено* інформацію про еволюцію освіти єврейської національної меншини в тогочасній країні; організацію єврейської освіти на Єлисаветградщині в окреслених хронологічних межах;

– *подальшого розвитку набули* історіографія проблеми та класифікація джерел дослідження на основі проблемно-хронологічного підходу; місце і роль навчальних закладів для євреїв Єлисаветградщини в системі вітчизняної освіти.

До наукового обігу *введено* нові архівні матеріали, дослідження краєзнавчого спрямування, що стосуються розвитку освіти євреїв краю у другій половині XIX – на початку XX століття.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок із історії педагогіки; для розширення та оновлення змісту навчальних курсів «Історія педагогіки», «Історія України», «Навчально-виховний процес в історичному вимірі» та ін.; при підготовці навчально-методичного забезпечення та укладання підручників, посібників із цих дисциплін; є основою для створення спецкурсів з досліджуваної проблеми в межах національно-регіонального компонента вищої професійної освіти.

Основні положення, результати й висновки можуть бути використані у закладах вищої освіти під час написання курсових і кваліфікаційних робіт, проведення подальших наукових досліджень із проблем розвитку єврейської освіти краю; у практичній діяльності єврейськими національними освітніми установами.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях: *міжнародних* – «Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього» (Одеса, 2020), «International Forum: Problems and Scientific Solutions» (Мельбурн, Австралія, 2023), «Trends and modern methods of improving scientific ideas» (Мельбурн, Австралія, 2023), «New ways of creating scientific ideas for implementation» (Варна, Болгарія, 2023).

Результати дослідження обговорювалися й позитивно оцінені на щорічних звітних наукових і науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (Кропивницький, 2020–2023). Матеріали дослідження представлено й обговорено на засіданнях та теоретико-методологічних семінарах кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 53/1–н від 26.06.2023 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 1845 від 17.08.2023 р.), Криворізького державного педагогічного університету (довідка № 08/1–391/3 від 18.10.2023 р.).

Особистий внесок автора в працях, опублікованих у співавторстві. У статті «The features of the development of education in Elisavetgrad region in the second half of the XIX – the beginning of the XX century» (внесок автора

35 %) автором здійснено загальну характеристику освітніх процесів на Єлисаветградщині в означений хронологічний період, розкрито внесок громадсько-педагогічного руху, який призвів до розвитку освіти, педагогічної думки та просвітницької діяльності в краї. У статті «Features of training specialists using innovative approaches» (внесок автора 25 %) автором розкрито особливості підготовки фахівців з використанням інноваційних підходів.

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 11 публікаціях автора, з них 9 – одноосібні, з-поміж яких: 4 статті – у наукових фахових виданнях України, 3 статті – у закордонних наукових виданнях (з них 1 стаття в науковому виданні, що входить до бази Web of Science Core Collection), 4 тези – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів і висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (319 найменувань, із них 59 – архівних джерел), 11 додатків. Повний обсяг дисертації становить 245 сторінок, із них 170 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Проаналізовані в дисертації праці систематизувались за хронологічним та проблемно-тематичним підходами.

Залежно від часу появи досліджень, їх характеру, питань, що порушуються в них, та відношення авторів до освіти євреїв виділяються три основні хронологічні періоди їх вивчення: перший – (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.), другий – (1917 р. – кінець 1980-х рр.) та третій – (з початку 1990-х рр. до теперішнього часу).

Визначення та застосування зазначених підходів до аналізу, класифікації та систематизації джерел дозволили нам організувати матеріал дослідження в певній послідовності, виділяючи з нього різні за змістом і завданнями окремі праці вчених та відтворити цілісну картину розвитку проблеми єврейського шкільництва в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у теорії наукового знання.

Зупинимось більш детально на аналізі кожного з виокремлених нами історіографічних періодів дослідження наукової проблеми.

Перший історіографічний період охоплює праці дослідників другої половини ХІХ ст. до 1917 р.

Наукові дослідження першого історіографічного періоду ми згрупували за проблемно-тематичним підходом так:

- праці, в яких вивчалась історія єврейського народу;
- праці, присвячені розвитку освіти євреїв;
- праці, про стан та генезу освіти євреїв на Єлисаветградщині.

Історія євреїв Єлисаветградщини є частиною всієї етнічної історії

українського народу, яка тісно пов'язана з державотворчими, економічними, соціальними, культурними, юридичними, демографічними та іншими чинниками. Тільки комплексний підхід дає можливості для всебічного дослідження теми. Для глибшого вивчення освітніх процесів серед євреїв Єлисаветградщини у другій половині XIX – на початку XX ст. важливе значення мають фундаментальні, узагальнюючі праці, які характеризують суспільно-політичне та економічне становище єврейського населення, що проживали в тогочасній країні в досліджуваній період.

У цій групі займають певне місце збірники нормативно-правових актів, розпоряджень по Міністерству народної освіти XIX – початку XX ст., а також роботи в галузі політики та нормативного урегулювання життєдіяльності національних меншин в Україні [43; 114; 204]. Нормативне регулювання освітніх і виховних процесів в серед єврейського населення розкривається в дисертації з урахуванням численних нормативних актів, вивчених у процесі дослідження, насамперед, «Статуту про іноземні колонії» (1857), які вміщувалися збірниках: «Настільна книга з народної освіти» (Укл. Г. Фальборк, Б. Чарнолуський) [136] та ін.

У XIX – на початку XX ст. питання розвитку освіти євреїв досліджують відомі єврейські просвітники М. Моргуліс, І. Оршанський, С. Дубнов, Демидов Сан – Донато [69]. У перший період значне місце належить дослідженням Ю. Гессена та С. Дубнова, які вивчали історію єврейського народу [47].

У 1916 р. була видана Ю. Гессеном «История еврейского народа в России», де було зроблено аналіз шляхів становлення і розвитку єврейської освіти у Російській імперії. Він детально описав діяльність державних діячів у реформуванні єврейської освіти, показав процес створення державних єврейських навчальних закладів та їх фінансування шляхом впровадження свічкового і коробкового зборів [47].

С. Дубнов вважав «єврейську громаду (общину, кагал), її збереження і

розвиток головним гарантом збереження ідентичності євреїв, як народу. Виходячи з цього, історик негативно оцінював політику російського уряду стосовно євреїв, через те, що вона мала на меті знищення інститутів та традицій їх общини і асиміляцію їх як етносу. Історія євреїв Російської імперії С. Дубнова цікавила в тій мірі, в якій вона вписувалася в контекст загальної європейської та світової історії євреїв» [236, с. 20].

Вагомий внесок у вивчення генези освіти євреїв України, внесла історико-етнографічна комісія при Товаристві розповсюдження освіти серед євреїв, яка була створена у 1892 р. В 1908 р. її перетворили в єврейське історико-етнографічне товариство, яке очолив С. Дубнов. В «Краткой истории евреев» та ряді інших праць, він охарактеризував стан реформування єврейської шкільної освіти, вніс свої пропозиції щодо її поліпшення [63].

Керівник відділу іноземної кореспонденції єврейської газети «День» М. Моргуліс в монографії «К истории образования русских евреев» [124] зробив ґрунтовний аналіз процесу становлення єврейської освіти, показав роль державних органів в здійсненні контролю за традиційними релігійними і світськими навчальними закладами, які були відкриті у 40-х рр. XIX ст. Він детально висвітлив діяльність міністра народної освіти С. Уварова, відомого єврейського громадського діяча М. Лілієнталя, щодо становлення і розвитку освіти євреїв Російської імперії.

Окремо слід зупинитися на важливому значенні для єврейських студій енциклопедичних видань. Фундаментальним внеском у науку про єврейство, віхою на шляху розвитку єврейської історіографії стала «Еврейская энциклопедия» («ЄЕ»), перше, ще англomовне видання якої відбувалося в 1901–1906 рр. у Нью-Йорку [70]. У пізнішому російському варіанті зміст деяких енциклопедичних статей був підданий змінам політико-цензурного та редакційного характеру, тому дещо відрізнявся від нью-йоркського видання. Протягом всього XX ст. й дотепер, попри зрозумілі недоліки, ця

енциклопедія є важливим, а іноді й унікальним джерелом відомостей з усіх аспектів єврейської історії, у тому числі, з історії єврейства Катеринославської та Херсонської губерній. Ці відомості подані в енциклопедичних статтях, присвячених містам Катеринославу, Одесі, Єлисаветграду, Херсону та низці єврейських громадських діячів краю [240, с. 33].

Окремої уваги заслуговує також праця С. Левітіна «Инородческая школа» (1914), в якій автор зазначає: «доступ до всіх навчальних закладів був відкритий для євреїв без всякого обмеження... але, дивна справа! Не дивлячись на все це, не дивлячись на всі вигоди освіти в економічному й правовому відношенні, євреї довго й уперто не йшли туди, куди їх тягнули» [108, с. 39]. Учений підкреслює особливість виховного результату такої просвіти єврейських дітей у казенних єврейських училищах в смузі осілості: «Вирощені в духовному гетто, зрощені з релігійною атмосферою й ідейними пошуками єврейської культури, вихідці з єврейського гетто потрапляли в новий, зовсім чужий для їхньої психіки світ, і їм нічого іншого не залишалося, як дійсно порвати з останнім ... В результаті маємо, або – надломлених новим життям невдах, що відстали від своїх і не пристали до чужих, не зуміли акліматизуватися в чужому середовищі, або ж – черствих кар'єристів...» [108, с. 39].

Виникнення на початку 1880-х рр. єврейського еміграційного руху як особливого суспільного явища, спричинило появу робіт, присвячених дослідженню цього феномену. Витоки руху знаходилися на території Херсонщини й Катеринославщини: Єлисаветград, Одеса, Катеринослав тощо. Варте уваги дослідження проф. Колумбійського університету С. Джозефа «Jewish Immigration to The United States from 1880 to 1910», опубліковане у 1914 р. [252]. Він розглядав єврейську еміграцію із Росії як закономірний результат впливу урядових антиєврейських правових і економічних обмежень та антиєврейської політики уряду.

Вагомими для нашого дослідження є праці видатних українських вчених В. Антоновича [7], М. Драгоманова [62], М. Грушевського [53], які відстоювали рівноправність мов і націй, виступали проти національної замкнутості, обмеженості, національного сепаратизму та екстремізму. У статті «Чи Україна тільки для українців?» М. Грушевський писав, що «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй...» [53, с. 135–137]. Вчений орієнтував дослідників на вивчення історії не лише українців, а й інших народів, що проживали на українських етнічних землях. Він слушно зауважив, що політика царського уряду відносно євреїв була продиктована намаганням перетворити їх у «джерело державного скарбу» [186].

Вивченню етнічних проблем в Україні надавав великого значення і рішуче засуджував політику антисемітизму російського царату представник української демократичної інтелігенції письменник В. Короленко [96]. Він виступав проти пригнічення поневолених народів, став на їх захист, сприяв розвитку освіти євреїв. Адже у суспільстві насаджувався погляд на єврейство, як на неминуче зло, з яким треба боротися.

Важливе значення для вивчення правового та соціально-економічного становища єврейської національної меншини, передумов та проблем розвитку освіти та культури євреїв Єлисаветградщини мають праці А. Гаркаві [43] та А. Суботіна [205]. А. Гаркаві в статті «Из истории культуры русских евреев», вміщеної в «Сборнике в пользу начальной еврейской школы» дає характеристику розвитку освіти в єврейських громадах. А. Суботін висвітлює соціально-економічні умови, в яких проживала єврейська спільнота.

Проблеми структури, форм і змісту державної та традиційної релігійної освіти євреїв у світлі ідей Гаскалі, пропозиції щодо її реформування ґрунтовно розкрили М. Ботвинник, Л. Брамсон і Гердон [22].

Гердон в статті «Еврейские училища» проаналізував стан викладання в державних єврейських училищах, вносив пропозиції щодо покращення якості навчання в них єврейських дітей. Л. Брамсон в статті «Еврейское профессиональное образование в прошлом и настоящем» детально висвітлив шлях становлення і розвитку єврейської професійної освіти.

Багато важливого матеріалу в дисертаційному дослідженні використано з наукових публікацій авторів журналу «Вестник ОПЕ» Товариства розповсюдження освіти серед євреїв Росії – найбільшої культурно-просвітницької організації російських євреїв, статут якої було затверджено у жовтні 1863 р. У статтях, надрукованих в ньому, – критичний аналіз стану навчально-виховної роботи у традиційній єврейській школі, її фінансування і матеріально-побутового забезпечення, кваліфікаційний рівень викладачів, пропозиції щодо влаштування навчальних закладів нового типу. У 1911–1913 рр. «Вестник ОПЕ» друкував матеріали нарад з питань розвитку єврейської освіти, де у своїх виступах Я. Ейгер «Нормальний тип єврейської школи» [66] та інші відомі діячі єврейської культури поряд з аналізом недоліків початкової освіти вносили свої пропозиції щодо влаштування шкіл нового типу. Д. Еркін у статті «Школа-хедер» [67] писав про своє бачення проблем початкової єврейської освіти та про подолання негативних явищ в ній. Х. Каздан в статті «Шолом-Алейхем для детей» [82] на основі аналізу оповідань видатного єврейського письменника простежив особливості змісту і методів навчання та виховання в хедерах. Важливого значення для опанування дисертантом змісту викладання в єврейських навчальних закладах мала стаття Д. Маггіда «Из истории еврейского образования в России» [113].

Важливе значення для вивчення правового та соціально-економічного становища єврейської національної меншини, передумов та проблем розвитку освіти та культури євреїв Єлисаветградщини має праця О. Пашутіна «Исторический очерк г. Елисаветграда» (1897) [157]. Ця праця є

цінним джерелом знань з різних аспектів життєдіяльності міста, зокрема, містить аналіз розвитку народної освіти, зокрема єврейської, в навчальних закладах Єлисаветграда впродовж XIX ст. у виданні розкривається роль окремих благодійників серед єврейської громади міста, завдяки яким з'являлися нові навчальні заклади в краї.

Особливої уваги в контексті нашого дослідження заслуговує праця П. Рябкова «Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел» (1898) [187], в якій фокусується увага на діяльності представників єврейської громади міста, які входили до складу Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел та сприяли доступу євреїв до місцевого ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство.

Із 1876 р. у Єлисаветграді виходила газета «Елисаветградский вестник» (перша повітова газета в Російській імперії), у якій розглядалися питання освіти в інформативному контексті. З-поміж проаналізованих нами регіональних періодичних видань виокремлюємо єлисаветградську газету «Голос Юга» (редактор-видавець О. Селевін; з 1905 р. редактор-видавець Д. Горшков), яка «виходила з 1904 р. з невеликими перервами 15 років поспіль та була одним із кращих провінційних часописів Російської імперії» [2, с. 29]. У газеті розглядалися питання розвитку освітніх процесів на теренах краю, зокрема освіти євреїв. Так, зокрема, у газеті розміщувалися оголошення окремих вчителів-євреїв про надання приватних уроків, відкриття приватних шкіл для євреїв тощо.

Другий історіографічний період охоплює праці дослідників з 1917 р. до кінця 1980-х рр.

Для об'єктивного історіографічного аналізу для нас важливими є праці:

- з історії соціально-економічного, культурного життя євреїв в Україні;
- праці, в яких висвітлено проблеми єврейської освіти в досліджуваний

нами історичний період.

Утворення Української Народної Республіки, відновлення інститутів національної державності заклало фундамент для національного і культурного відродження українців та інших етносів на її території. У 1918 р. була заснована Українська Академія Наук, яка започаткувала історичні та етнографічні дослідження. У системі ВУАН було створено Етнографічну комісію, Музей антропології, етнології пізніше кабінет антропології і етнології, наукові інституції для вивчення історії і культури етносів, що проживали на території України.

Історію євреїв України досліджували Гебраїстична комісія, кафедра єврейської культури на чолі з професором Й. Лібербергом і Єврейська (Жидівська) історико-археографічна комісія, які були засновані в 20-х рр. в структурі ВУАН при підтримці академіка Д. Багалія. Остання, яку очолювали академік А. Кримський та І. Галант упродовж 1928–1929 рр., видала два томи збірника наукових праць, які містять статті з соціально-економічних проблем життя євреїв Волині. Але більшість праць, які були підготовлені науковцями цих установ з даного питання так і не побачили світ і лише частково збереглися у вигляді рукописів. Вони містять важливий матеріал про становлення і розвиток культури єврейської меншини.

У публікаціях 20-х рр. ХХ ст. рівень єврейської освіти аналізували здебільшого за кількісними параметрами. Порівнювались показники кількості шкіл, учнів у них, гуртків художньої самодіяльності. Єврейській освіті не приділяли уваги, а це негативно позначилося на якості навчання, бо тільки комплексний підхід, який би базувався на поєднанні аналізу та синтезу кількісних параметрів тогочасної освіти євреїв з досягненнями єврейського передового педагогічного досвіду минулого, міг створити умови для подальшого зростання рівня навчально-виховного процесу.

Для дослідників історії освіти євреїв певний інтерес становлять статті М. Левітана «Освіта національних меншостей» [106], Д. Маца «Некоторые

статистические итоги обследования еврейских местечек на Правобережной Украине» [117], Ю. Різницького «Жовтнева революція і єврейське питання» [177], М. Кіпера «Еврейское местечко Украины» [92].

Інтерес для дослідження історії освіти євреїв становлять публікації працівників партійних, державних, громадських організацій, спеціальних органів по роботі серед національних меншин, зокрема Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, які присвячені національній політиці радянської влади і історії етнічних груп. Заслуговує на увагу доповідь Я. Саулевича на першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, яка відбулася 11.01. 1927 р. [191].

З 30-х рр. ХХ ст. корінних змін зазнала національна політика ВКП(б) і КПБУ. Як зауважує В. Яшин, «з 1930-х років існування єврейської історіографії в СРСР припинилося» [240, с. 25]. Тему національних меншин влада віднесла до заборонених, а відповідні наукові інституції припинили свою діяльність. Були закриті Кабінет національних меншин, наукові видання М. Грушевського: «Студії з історії України», часопис «Україна», реформовано Етнографічну комісію ВУАН, репресіям були піддані провідні українські історики. Тема національних меншин надовго зникає з тематичних планів наукових установ і сторінок наукових видань.

Переміни у суспільствознавстві в часи «хрущовської відлиги» не повернули проблеми національних меншин у науковий простір. Тоталітарний режим наštовхнувся на наростаючий опір національно-демократичних сил та опозиційний рух, в якому пріоритетне місце займали оборонці національних прав і свобод усіх народів СРСР. Це сприяло появі окремих наукових праць, які свідчили про зростання інтересу дослідників до історії національних меншин. Український дисидент І. Гель в творі «Грані культури» [44], написаному у 1984 р. в мордовському таборі, однозначно висловився за тісну співпрацю українського і єврейського народів, за відновлення єврейських храмів, освітніх закладів і культури в цілому.

Українська національна історіографічна традиція другої половини XIX – початку XX ст. не отримала свого подальшого розвитку у другий період. Унаслідок чинників історико-політичного характеру, увага української академічної громадськості була привернута до інших проблем, а єврейське питання на довгий час перетворилося на виключно політичне [240, с. 24].

Отже, історіографічний аналіз праць другого періоду засвідчив недостатній рівень дослідженості розвитку освіти євреїв. Незважаючи на значну кількість публікацій, більшість праць опосередковано стосується досліджуваної теми, єврейську освіту розглядають переважно у загальному вимірі розвитку освіти в країні. Специфікою радянської історіографії освіти була спрямованість досліджень на реалізацію певного політичного й ідеологічного замовлення. Питання освіти єврейського населення на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст. не було об'єктом системного й цілісного педагогічного дослідження, у працях цього періоду досить стисло, фрагментарно висвітлено лише окремі її аспекти.

Третій історіографічний період досліджуваної проблеми охоплює праці сучасних дослідників, починаючи з 90-х рр. XX ст. до теперішнього часу.

Здійснивши історіографічний аналіз, ми виокремили такі групи праць третього історіографічного періоду, що стосуються проблеми нашого дослідження:

– дослідження окремих соціальних, культурологічних, аксіологічних, етнологічних та проблеми розвитку сфери освіти євреїв в Україні та окремих її регіонів у другій половині XIX – на початку XX ст.;

– дослідження історії Єлисаветградщини – її культури, етносу в окреслений історичний період;

– праці, що безпосередньо стосуються питань єврейського

шкільництва дітей на Єлисаветградщині досліджуваного періоду.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. відновились дослідження етнічних проблем в українській історії, зокрема національних меншин, включаючи євреїв.

Активізації етнологічних досліджень в Україні сприяло створення низки спеціалізованих наукових установ: Інституту політичних і етнонаціональних відносин НАН України з відділом національних меншин, Інституту народознавства (Львів), Інституту українознавства Київського університету імені Т. Шевченка, виділення нових підрозділів в Інститутах історії України, мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського, заснування Центру етнологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології, відділу пам'яток духовної культури в Інституті української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАНУ та інших. В наукових планах вузів розширився спектр історико-народознавчих та етнополітичних досліджень [186, с. 18].

Плідно працює в Україні Інститут юдаїки, який випустив ряд збірників наукових праць, в яких розкрито соціально-економічні, політичні, правові та культурно-освітні надбання, а також проблеми євреїв України: Н. Бакуліна «Єврейська освіта в Україні і проблеми, тенденції, розвиток» [9]. Широкий спектр історії демографічних, економічних і культурно-освітніх аспектів життя євреїв подають автори наукових праць: Я. Дашкевич «Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVIII – поч. ХХ ст.)» [54], І. Погребінська «Правове та економічне становище євреїв в Україні (к. ХІХ – поч. ХХ ст.)» [159], А. Подольський «Євреї в Україні: історія, культура, традиції» [161], О. Рафальський «Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і його відображення в історичній літературі» [161], Н. Щербак «Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» [228].

У розмаїтті досліджуваних етнопроблем особливого значення набуває питання функціонування системи освіти для єврейського населення [27–30]. У третій період дослідження стали різноплановими у тематичному та хронологічному відношеннях. Розкриваються невивчені проблеми історії освіти євреїв, позначені нові підходи, подальший розвиток отримали питання, порушені в попередні періоди історіографією. Дослідники розглядають різні сторони участі євреїв у суспільному, культурно-освітньому житті України, аналізують державну політику щодо євреїв тощо. Сучасна вітчизняна історіографія вирізняється і активним вивченням регіональної історії євреїв [186, с. 26].

Зупинимось на характеристиці праць, які, на нашу думку, є найбільш ґрунтовними в історіографічному аспекті досліджуваної нами наукової проблеми.

Зауважимо, що з'ясування стану наукової розробки конкретних історико-педагогічних проблем є обов'язковим компонентом сучасних дисертаційних і монографічних праць, саме тому монографії та дисертації стали основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань щодо розвитку освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Серед регіонознавчих досліджень про історії євреїв, що акцентують свою увагу на вивченні розвитку освітніх процесів даної етнічної групи, виділяються роботи таких авторів як О. Іващенко, І. Мельник, В. Надольської, М. Панчук, Ю. Поліщук, Н. Рудницької, М. Шитюк та В. Щукіна та ін. Їх наявність дозволяє здійснювати компаративний міжрегіональний аналіз проблеми та узагальнення наявних у них результатів у межах макрорегіональних досліджень.

Окремі сторінки розвитку освіти євреїв висвітлено у монографії Я. Хонігсмана та А. Наймана «Євреї України» [127] та Р. Гольдштейна «Очерки истории евреев Украины» [51].

У монографії О. Іващенко та Ю. Поліщука «Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття)» (1998) [78] здійснено спробу дослідити історію євреїв Волині в кінці XVIII – на початку XX ст. У роботі здійснено аналіз діяльності приватних і громадських єврейських навчальних закладів, а з другої половини XIX ст. і установ державних. У дослідженні також проаналізовано процес становлення освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст., розкрито напрями й етапи розвитку початкової, середньої та вищої освіти цієї національної меншини. За матеріалами історичної літератури та архівних джерел дослідниками здійснено системний аналіз змісту та структури навчально-виховного процесу в середніх і вищих навчальних закладах.

У монографії Ю. Поліщук «Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)» (2012) [164] продемонстровано розгалужену систему єврейських навчальних закладів, навчання, в яких «базувалося на багатовіковій освітній традиції цієї етнічної групи» [164, с. 225]. Авторами схарактеризовано основні положення нормативно-правових актів, виданих вищими органами влади, висвітлено державну політику влади щодо встановлення тотального контролю за діяльністю єврейських традиційних навчальних закладів.

У монографії М. Шитюк та В. Щукіна «Єврейське населення Херсонської Губернії в XIX – на початку XX століть» (2008) [231] досліджено політику тогочасного уряду щодо освіти євреїв. Подано традиційних єврейських шкіл (хедери та Талмуд-Тори) діяльність та благонадійність меламедів, казенних єврейських училищ тощо.

У роботі «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект» за ред. М. Панчук (2000) [137] розглядаються питання, що стосується середньої освіти євреїв, то тут євреї також намагалися віддати дітей до навчання не в казенні ремісничі училища першого та другого

розрядів, які діяли у низці українських міст, а у школи меламедів, де вони отримували як світські, так і духовні знання. Крім того, за дозволами російського уряду в межах єврейської осілости зберігалися і відкривалися єврейські училища [137, с. 31]. Кращою була ситуація в Східній Галичині, де з 1900 до 1910 р частка євреїв серед учнів середніх шкіл зросла з 19,3 до 22,6 %. Автори акцентують увагу на серйозних урядових перешкодах, з якими стикались євреї, які прагнули здобути вищу освіту. Так, «згідно директиви міністра освіти від 1887 р., їх вступ до вишів був обмежений 3% усіх тих, що навчалися в столичних закладах, 5 % – поза смугою осілости і 10% – у смузі осілости» [137, с. 47]. Проте єврейська молодь була зацікавлена у здобутті вищої освіти, оскільки вона давала можливість проживати в містах поза межою осілости, тому прагнула виїхати на навчання за кордон [137, с. 34].

У монографії «Етнічне та мовне розмаїття України» (2010) [242] С. Мельник та С. Черничко аналізують нормативно-правове регулювання освіти національних меншин в Україні, зокрема, євреїв.

Місце та роль єврейського населення в соціокультурному й економічному розвитку Катеринославської і Херсонської губерній другої половини ХІХ ст. через призму взаємодії традиціоналізму й модернізаційних процесів досліджено в монографії В. Яшина (2013) [].

До третього історіографічного періоду досліджуваної проблеми увійшли низка дисертаційних робіт, присвячених різним аспектам проблеми розвитку освіти євреїв у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., серед яких: О. Аніщенко [5], Л. Антонюк [6], В. Гончарова [52], О. Крічкер [99], І. Мельник [119], В. Надольської [125], Н. Рудницької [186], Н. Сейко [194], В. Щукіна [236], В. Яшина [240] та ін.

Окремі фактологічні дані та статистичні свідчення про професійну освіту серед євреїв – жінок містить кандидатська дисертація О. Аніщенко «Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (1999) [5], у якій висвітлено витоки та традиції професійної

освіти серед єврейського населення України.

Із сучасних досліджень важливою працею, у якій висвітлюється генеза єврейської освіти, є дисертація Н. Рудницької «Становлення і розвиток освіти євреїв на Волині у XIX на початку XX ст.» (2002) [186]. У ній на прикладі такого регіону як Волинь, котрий входив до зони осілости, науково обґрунтовано процес становлення і розвитку освіти євреїв у XIX – поч. XX століття. «Обґрунтовано соціально-економічні, політичні й правові умови розвитку освіти, розкрито стан початкової, середньої та вищої освіти, акцентовано, що єврейська освіта в означений історичний період існувала в основному за рахунок громадської ініціативи та підтримки» [29, с. 32].

У дисертації «Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.» (2005) [52] В. Гончаров проаналізував основні положення релігійного життя єврейської громади та її вплив на усі види діяльності єврейського етносу, виявив особливості культурно-побутових процесів серед євреїв Південно-Східної України, розкрив вплив процесів модернізації єврейської громади регіону на розвиток її системи виховання й освіти, окреслив питання організації та функціонування системи єврейської освіти в регіоні.

У дисертації В. Щукіна «Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку XX століття» (2006) [236] з'ясував урядову політику що освіти євреїв в означений історичний період. На основі числених архівних документів, охарактеризував рівень освіти та матеріальної бази в традиційних єврейських школах Херсонської губернії. У роботі дослідник зауважує, що «попри все, освіта завжди зберігала високий престиж в єврейському середовищі, що, з одного боку, було відображенням багатовікової традиції, а з іншого, – ставало нагальною необхідністю, пов'язаною з прагненням до покращення життєвих умов та соціального статусу» [236, с. 186].

Н. Сейко у докторській дисертації «Доброчинність у сфері освіти

України (XIX – початок XX століття)» (2009) [194] серед інших питань розглядає роль єврейської спільноти в розвитку освітніх процесів Волині. Традиційно, як зазначає вчена, «у єврейській спільноті Волині дотримувалися одного з трьох підходів до виховання і навчання дітей, а саме: 1) традиційного (консервативного) підходу, за якого діти вивчали молитви, читали катехізис, богословські книги, і це відбувалося у талмуд-торах, бетмідрашах, яких налічувалося у досліджуваній період більш як 50; 2) руху хаскали, філософія якого передбачала інтеграцію єврейської спільноти до загальнокультурного простору держави, де мешкала єврейська спільнота; відповідно до цього постулату й була побудована освітня система та виховання дітей; 3) державницький імперський підхід до навчально-виховного процесу в середовищі єврейської спільноти, за яким реалізувалася вимога до навчання і виховання єврейських дітей виключно у 123 державних (російськомовних) навчальних закладах з відповідними висновками щодо виховного процесу, побудованого за формулою «само державність, православ'я, народність»; цей підхід дозволяв, однак, діяльність єврейських училищ та обмеження учнів єврейського походження для інших типів навчальних закладів (переважно до 10 % у смузі осілости)» [194, с. 243–244].

У дисертації «Життя єврейського населення провінційних містечок правобережної України в першій третині XX століття» (2012) [99] О. Крічкер досліджує розвиток освітньо-культурного життя в багатонаціональних містечках Правобережжя: функціонування єврейських початкових навчальних закладів, утримуваних коштом релігійних громад; структуру традиційних приватних єврейських начальних закладів, діяльність традиційних загальнообщинних благодійних товариств, добродійних товариства, які існували при різних навчальних закладах тощо.

У дисертації Л. Антонюк «Виховання дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.): порівняльний аналіз» (2015) [6] досліджено релігійно-просвітницька діяльність єврейської спільноти протягом усього

досліджуваного періоду. Специфіка сімейного виховання у євреїв Волині у другій половині XIX століття.

У дисертації І. Мельник «Єврейське населення Уманщини наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (2018) [119] досліджено становлення та розвиток єврейських навчальних закладів в другій половині XIX – на початку XX ст. Розкрито особливості традиційної початкової школи – хедеру, молитовних шкіл, початкового єврейського казенного училища та інших навчальних закладів Умані. Дослідниця також характеризує просвітницьку діяльність «Товариства сприяння поширенню початкової і професійної освіти серед жіночого єврейського населення міста Умані». І. Мельник у своїй роботі підкреслює, що «єврейське населення ввійшло до складу Російської імперії зі своєю специфічною, але цілком самодостатньою і відшліфованою сотнями років, освітньою системою» [119, с. 130].

У дисертації «Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціальнокультурних та економічних процесах другої половини XIX століття» (2012) [240] В. Яшин розкриває роль єврейства Катеринославської та Херсонської губерній в освітньо-модернізаційних процесах, зокрема, розглядає питання розвитку єврейської традиційної освіти, світської загальної освіти серед єврейства, професійної (ремісничої) та середньої спеціальної та вищої освіти.

Найпоширенішим комунікативним засобом передачі знань залишаються наукові статті. Як зауважує О. Філоненко, «будучи важливим історіографічним джерелом, статті мають чітку проблемно-тематичну спрямованість, передають етапні та кінцеві результати дослідження» [215, с. 40]. Так, різним аспектам розвитку освіти євреїв в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено статті Л. Зеленської [77], М. Лазарович та Н. Лазарович [104], А. Мелешенко [118], С. Роєнко [181–182], Н. Савченко [189], Н. Рудницької [185], Т. Щетини [234], В. Яшина [241] та ін.

У статті Н. Рудницької «Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ – на початку ХХ ст.» (2001) вказується на «високому рівні прагнення до освіти, інтелектуального самовдосконалення серед єврейського населення» [185, с. 124].

У публікації А. Мелешенко «Морально-етичне виховання єврейських дітей на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття» (2012) [118] розкрито особливості формування змісту виховної роботи у єврейському шкільництві на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття та його узгодженості з морально-етичними вимогами до виховання дітей у єврейських родинах і громадах.

У статті М. Лазарович та Н. Лазарович «Національні меншини України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: освітній контекст» [104] схарактеризовано організаційно-змістові особливості функціонування єврейських релігійних початкових шкіл України в досліджуваній період – хедерів та таталмуд-тор. Подано коротку інформацію щодо середньої та вищої освіти євреїв.

У публікації «Єврейські початкові школи як приклад навчальних закладів багатонаціональної Херсонської губернії» (2018) [234] Т. Щетина охарактеризувати навчальні заклади системи єврейської освіти в Херсонській губернії. Схарактеризуємо життя євреїв та систему початкової освіти у поселеннях Херсонської губернії та встановимо їх особливості. Т. Щетина охарактеризувати навчальні заклади системи єврейської освіти в Херсонській губернії (хедери, Талмуд Тори, казенні двокласні єврейські училища, єврейське жіноче професійне училище, єврейське ремісниче училище, суботні школи (жіноча і чоловіча) тощо. На підставі аналізу організації освітнього простору в єврейських общинах у Херсонській губернії у ХІХ столітті – початку ХХ ст. дослідниця робить висновок, що «Херсонська губернія у досліджуваній період в освітньому аспекті була зразковою, з передовим досвідом» [234, с. 204].

У статті «Освіта єврейського населення України в другій половині XIX століття» (2023) [77] Л. Зеленська простежила динаміку, розвиток єврейської школи, виявити механізми, які сприяли організаційному, матеріально-технічному, кадровому зміцненню. Проаналізувала процеси і явища, які були характерними для єврейського освітнього простору, його взаємозв'язків із системою тогочасної освіти.

У публікації «Культурно-освітня діяльність єврейської громади у процесі розвитку єврейського шкільництва в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.» (2023) [189] Н. Савченко комплексно досліджується політика тогочасного уряду в питанні освіти євреїв наприкінці XIX – на початку XX ст., показує роль і значення діяльності єврейської громади у розвитку освіти єврейського населення в Україні у визначений історичний період.

Набагато менше наукових розвідок безпосередньо стосуються проблеми нашого дослідження – освіти дітей євреїв на Єлисаветградщині в досліджуваний період.

Зауважимо, що на сучасному етапі значно зріс інтерес науковців як до освіти національних меншин загалом, так і до особливостей розвитку окремих навчальних закладів для національних меншин на Єлисаветградщині. Науковці прагнуть більш об'єктивно оцінити здобутки у сфері розвитку освіти національних меншин в краї, що пов'язано з відкритістю архівів і доступністю нових джерел.

Загалом, проблеми єврейської освіти на територію краю у дослідженнях сучасних учених характеризується двома тенденціями: перша – вивчення освітніх процесів на Єлисаветградщині; друга – дослідження проблем етнонаціональної освіти, зокрема єврейської, на територію краю.

Вагому цінність для розуміння специфіки регіональних ознак освіти євреїв у другій половині XIX – на початок XX ст. мають монографії та дисертаційні дослідження: О. Акімкіна [2], Ж. Колоскової [95],

О. Олізько [147], О. Філоненко [215–217], С. Якименко та О. Литвиненко [237] та ін. Без урахування цих публікацій неможливо створити об'єктивну картину еволюції освіти євреїв на територію краю.

У монографії С. Якименко, О. Литвиненко «Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття)» (2011) [237] акцентується увага, що у другій половині XIX – на початку XX ст. на Єлисаветградщині функціонувала розгалужена система шкіл для єврейського населення. Таке формування та функціонування різних форм недержавної освіти було своєрідним засобом не тільки збереження єврейської традиції, а й національної самоідентифікації [237, с. 78].

Значний інтерес викликають монографії О. Філоненко «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття)» (2022) [215] та О. Філоненко, О. Акімкіна «Розвиток приватної освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття)» (2022) [217]. Завдяки глибокому дослідженню авторів проблеми виникнення й становлення деяких єврейських навчальних закладів ми з'ясували особливості діяльності мережі шкіл для євреїв в означений період.

Сьогодні фактично відсутні окремі монографічні праці щодо розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині. У той же час варто відзначити, що наявні дослідження висвітлюють лише окремі аспекти чи часові періоди стосовно проблематики нашого дослідження, надавши нам можливість більш ґрунтовно провести науковий пошук.

У роботі «Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (кінець XIX – перша чверть XX ст.)» (2014) [95] Ж. Колоскова акцентує увагу на неоднорідному етнонаціональному складі мешканців краю. З-поміж талановитих представників етнонаціональних меншин Єлисаветградщини дослідниця виокремлює євреїв-скрипалів І. Гольденберга, В. Гольдфельда,

композитора Ю. Мейтуса, поета Дона-Амінадо, письменника Г. Поляновського.

Багато відомостей про культурно-освітні аспекти життя євреїв на Єлисаветградщині, ми почерпнула з докторської дисертації О. Філоненко (2018) [216].

З-поміж інших праць з досліджуваної проблеми заслуговують на увагу дисертація О. Акімкіна (2020) [2]. У роботі визначено місце і роль громадськості та приватних осіб у розвитку освіти в регіоні в досліджуваній період загалом, та єврейської зокрема. Встановлено, що громадськість на той час була рушійною силою реформування освітньої системи краю «в історії розвитку освіти єврейської національної меншини Єлисаветградщини у другій половині XIX – на початок XX століття вагома роль належала громадськості міста, приватній ініціативі щодо відкриття навчальних закладів приватного спрямування» [2, с. 114]. Так, у науковій розвідці дослідник, на підставі опрацювання великого масиву архівних матеріалів, проаналізував стан навчально-виховної роботи в різних типах навчальних єврейських закладів приватного спрямування (Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії М. Крижановського (1907), Єлисаветградської єврейської чоловічої гімназії Шалити і Волови (1916) Єлисаветградській приватній жіночій гімназії М. Гослен (1906), Єлисаветградському єврейському приватному жіночому училищі (1915)).

Варте уваги дослідження О. Олізько «Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914)» (2021) [147], в якому дослідниця з-поміж інших товариств краю відзначає просвітницьку діяльність Єврейського товариства (1880): «товариство надавало позики, безвідплатну допомогу євреям, створювали початкові школи і навчало ремеслу дівчаток із найбільш вверств єврейського населення міста» [147, с. 80].

Цікавий фактологічний матеріал про освіту євреїв та діяльність єврейських навчальних закладів Єлисаветградщини в досліджуваний період зібрано у статтях О. Акімкіна [3–4], М. Дубінки [64–65], А. Кендюхової [86], О. Коваль [93], Т. Окольнічої [218], Ю. Прокоп [171], С. Роєнко [182], Н. Савченко [190], О. Трибуцької [208–209], О. Філоненко [214; 218], В. Яшина [241; 243] та ін.

У праці «З історії розвитку приватної освіти» (2004) [86] А. Кендюхова розглядає організаційно-змістові засади діяльності приватних єврейських навчальних закладів Єлисаветградщини у другій половині XIX – початку XX ст. Акцентує увагу на високому рівні організації навчально-виховного процесу в цих закладах.

У статейній публікації О. Філоненко «Організація освіти національних меншин у центральному регіоні України в кінці XIX – початку XX ст.» (2013) [214] окреслила особливості розвитку освіти євреїв Єлисаветградщини, висвітлила сторінки історії Єлисаветградського єврейського приватного жіночого училища 3 розряду. Дослідниця звертає увагу, що «становлення та розвиток освіти для національних меншин в регіоні супроводжувався значними труднощами, як організаційними, так і матеріально-технічними, проте втілення її в життя дало неабиякі результати завдяки створення різних типів народних шкіл для етнічних груп переважно за приватної ініціативи» [7, с. 375].

У публікації «Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття» (2014) [241] В. Яшин розкрив значення здобуття євреями загальної світської і професійної освіти для інтеграції до російськомовного християнського соціуму й реалізації власних економічних інтересів, що виходили за межі традиційної єврейської громади. У статті прослідковано урядову політику щодо світської освіти серед єврейського населення. Подано статистичні дані, щодо чисельності євреїв у закладах Херсонської губернії, зокрема в

Єлисаветградському повіті, відзначено активну участь єврейської громади міста у створенні навчальних закладів, зокрема, Єлисаветградської чоловічої прогімназії, Єлисаветградського жіночого училища. Акцентується на ролі професійної освіти (передусім комерційної, медичної, ремісничої) євреїв. Розглядаються особливості здобуття вищої освіти євреїв. Автор робить висновок, що «саме розповсюдження світської освіти мало історично суттєві культурні наслідки і в ХХ ст. істотно сприяло перетворенню єврейства на модерну націю» [241, с. 120].

У статті «Соціокультурні умови розвитку освіти Єлисаветградщини (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.» (2019) [218] автори на тлі загальної характеристики освіти на території краю, охарактеризували діяльність різних типів навчальних закладів у досліджуваній період, зокрема єврейських, показали матеріально-технічне цих забезпечення закладів, джерела їх фінансування.

У праці «Моменти життя єврейської громади Єлисаветграда та її співробітництво з єлисаветградської міською думою на початку ХХ століття» (2023) [93] О. Коваль серед інших питань, зупиняється на активній позиції єврейської громади краю у відстоюванні місцевої Талмуд тори.

У публікації «Розвиток освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (2023) [190] Н. Савченко уточнює кількісні параметри наявності навчальних закладів на території краю, робить наголос на стані досліджень освітніх процесів на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ – початок ХХ століття.

У статтях [64–65] М. Дубінка, характеризуючи стан єврейського шкільництва у структурі освіти Єлисаветградщини другої половині ХІХ – початку ХХ ст. зауважує, що «усвідомлення єврейським етносом вагомості освіти, проживання їх переважно в містах, де були кращі умови для навчання, та матеріальна допомога заможних одноплемінників дали змогу їм

не лише досягти достатньо високого освітнього рівня, а й зберегти свою етнічну ідентичність» [65].

У публікації «Тенденції функціонування приватних навчальних закладів в Україні в кінці ХІХ століття» (2023) [182] С. Роєнко, розглядаючи мережу приватних шкіл України в певний історичний період аналізує урядові документи, які регламентували діяльність єврейських приватних закладів. Дослідниця відзначає «істотне зростання приватних навчальних закладів в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії, які створювалися з різною метою – в комерційних цілях, задля благодійності або для реалізації новаторських ідей та певною мірою задовольняли освітні потреби населення» [182, с. 222]

Історія євреїв Єлисаветградщини є частиною всієї етнічної історії українського народу, яка тісно пов'язана з державотворчими, економічними, соціальними, культурними, юридичними, демографічними та іншими чинниками. Тільки комплексний підхід дає можливості для всебічного дослідження теми.

Українська історіографія на сучасному етапі має у своєму арсеналі певну кількість праць, що віддзеркалюють окремі аспекти розвитку культури та освіти національних меншин, зокрема євреїв. Їх комплексне дослідження буде сприяти відверненню реанімації стереотипів минулого, поширення ідеологічних міфів. Історіографія національних меншостей, зокрема євреїв, зараз поповнюється новими дослідженнями, що засвідчує зростання інтересу науковців до етнічної історії України.

Однак до теперішнього часу комплексних робіт, присвячених освіті єврейського населення Єлисаветградщини, що має свою специфіку немає. Було вивчено лише окремі аспекти освіти євреїв у межах історії Херсонської губернії чи України загалом. Наявні наукові праці не дають цілісного уявлення про проблеми освітніх процесів єврейської громади краю. З урахуванням наукової значущості теми та ступеня її вивченості необхідним є

з'ясування загальних тенденцій та особливостей освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база впорядкована за критеріями, якими є походження, внутрішній зміст та зовнішня форма, а весь масив джерел з теми дослідження розглянуто відповідно до типолого-видової класифікації: за типом – це писемні пам'ятки, за видом – документальні та наративні [240, с. 35]. За формальною ознакою їх можна розділити на неопубліковані та опубліковані.

За видовими ознаками використані в цій дисертаційному дослідженні неопубліковані і опубліковані джерела можуть бути поділені на такі групи:

- архівні матеріали;
- офіційні джерела (статистичні матеріали, довідники і довідкові видання, збірники документів тощо);
- спогади та мемуарна література;
- матеріали періодичних видань;
- графічні джерела (карти Херсонської губернії та Єлисаветградського повіту, межі осілости тощо).

Найбільш переконливими стають факти з фондів архівів, які свідчать про становлення та розвиток єврейської освіти на Єлисаветградщині. Цінність джерел цієї групи полягає в тому, що вони висвітлюють події і містять статистичні дані.

Беручи до уваги малодослідженість теми дослідження, а також її значущість як наукової проблеми загальноукраїнського і регіонального рівнів, ми дослідили значну кількість архівних матеріалів, які відіграли пріоритетну роль у висвітленні об'єктивного стану розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в досліджуваній період.

Оскільки темою дисертаційного дослідження є розвиток системи освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст., як складової частини культури єврейської національної меншини Російської імперії, то цілком очевидно, що саме документи архівів стали основним джерелом при написанні дисертації. Інтерес автора до освіти євреїв на Єлисаветградщині обраного хронологічного періоду, обумовлений тим, що архівні матеріали щодо розвитку єврейського шкільництва на території краю залишаються маловивченими. Отож основний комплекс джерел, які були використані у дослідженні, склали архівні матеріали.

Як зауважує Н. Рудницька, «матеріали державних архівів України в наш час є найважливішим джерелом для вчених, бо довгий час документи з історії єврейського народу знаходилися у спецсховищах органів внутрішніх справ і державної безпеки» [186, с. 12].

Нами проаналізована значна кількість фактичного матеріалу, що знаходиться у фондах державних історичних архівів України:

- Центральний Державний історичний архів України м. Києва;
- Державний архів Херсонської області м. Херсона;
- Державний архів Кіровоградської області м. Кропивницького.

Документи для вивчення єврейської освіти на Єлисаветградщині представлені у Центральному Державному історичному архіві України м. Київ. Значна кількість документів знаходиться в матеріалах фондів 442, 707 та ін., де зібрано постанови і розпорядження уряду щодо порядку відкриття єврейських навчальних закладів, регламентації їх діяльності [260–276].

Так, зокрема, з фонду 442 (Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора) у дослідженні використано справи, в яких вміщено інформацію: про введення при єврейських школах посади наглядача, циркуля про підпорядкування навчальних закладів Міністерству народної освіти, відкриття казенних єврейських училищ, циркуляр від

1 лютого 1854 р. про відкриття казенних єврейських училищ та інші документи.

У фонді 707 (Управління Київського навчального округу) знаходиться багато важливої і різноманітної інформації про розвиток освіти євреїв. Фонд містить також документи, які відображають ставлення уряду Російської імперії до освітніх проблем євреїв, постанови Міністерства народної освіти, звіти генерал-губернаторів про стан єврейської освіти, листування урядових осіб з повітовими єврейськими училищними комісіями. З цього фонду опрацьовано циркуляр дирекції училищ про кількість єврейських навчальних закладів, циркуляр Міністерства народної освіти від 26 березня 1865 р. про дозвіл випускникам рабинських училищ поступати в університет, здаючи іспити з латинської та французької мов нарівні з випускниками гімназій; документи про: кількість приватних єврейських училищ, кількість учнів, плату за навчання, правила призначення наглядачів казенних єврейських училищ, про викладання російською мовою предметів єврейського віровчення у єврейських навчальних закладах, зменшення єврейських шкіл і синагог до кількості, встановленої законодавством, циркуляр від 1 грудня 1849 р. про відкриття єврейських училищ, питання про відкриття хедерів поза межою осілості євреїв тощо.

У роботі також опрацьовано документи фонду 1316 (Управління Херсонських військових поселень) Центрального Державного історичного архіву про стан міст Єлисаветграда, Новогеоргіївська, Нової Праги (14 червня 1859–22 січня 1860 рр.).

У дисертації використані матеріали Державного архіву Херсонської області, м. Херсон [277–287]. Зокрема, документи фонду 14 (Херсонська губерньська креслярня): укази Новоросійської губерньської канцелярії, клопотання офіцерів про відведення земель в Єлисаветградському повіті червень 1776 р., укази Новоросійської губерньської канцелярії, рапорти

межувальників про відведення земель у Єлисаветградському повіті від 22 березня 1778 р. та від 23 грудня 1779 р.

У фонді 1 (Канцелярія Херсонського губернатора 1803–1805 рр. Канцелярія Херсонського цивільного губернатора. 1805–1917 рр.) дисертатка ознайомила з перепискою Новоросійського генерал-губернатора про віддання в кантоністи єврейських дітей, що навчаються в приватних єврейських школах (13.03–10.09.1854 р.); у фонді 3 (Херсонське губернське правління. 1804–1914 рр.) проаналізовано переписку з управлінням Новоросійського и Бессарабського генерал-губернатора про чисельність єврейських поселенців в Херсонській губернії (28.10.1842–18.10.1860 рр.), переписку з Херсонським цивільним губернатором, Піклувальним Комітетом про іноземних поселенців південного краю Росії про землеустрій євреїв-переселенців (29.09.1853–22.05.1851 рр.), переписку з Піклувальним Комітетом про іноземних поселенців про землеустрій євреїв-переселенців (22.06.1853–22.06.1856 рр.), рапорти повітових земських судів про договори між поміщиками і євреями, що поселилися на їх землях (1.06.1855–11.01.1864 рр.), переписка з Могилівською казенною палатою про надання відомостей про приписку до землеробів євреїв, що переселилися з Могилівської губернії в Новоросійський край до 1847 р. (1.09.1861–14.10.1896 рр.). У фонді 5 (Херсонська губернська земська управа. 1865–1874 рр.) опрцьовано звіт про діяльність земських установ Херсонської губернії за 1865–1874 рр.

Вагоме значення для вивчення проблем освіти євреїв Єлисаветградщини мають документи Державного архіву Кіровоградської області [288–319].

Інформація стосовно розвитку єврейської традиційної та світської освіти в єврейському середовищі, інших соціальних процесів знаходяться у фонді 18 (Єлисаветградська міська дума. 1789–1919 рр.), фонді 78 (Єлисаветградська міська управа), фонді 369 (Інспектор народних училищ

Єлисаветградського повіту Державного архіву Кіровоградської області). Матеріали, розміщені в фондах дали можливість дослідити розвиток єврейської традиційної освіти в краї, оцінити її роль у житті єврейської громади у динаміці, встановити рівень єврейського етнічного представництва серед учнів навчальних закладів, ставлення центральної і місцевої влади до розвитку освіти в єврейському середовищі, допомогло визначити роль освіти у розвитку й модернізації єврейських громад Єлисаветградщини. У дослідженні використані матеріали фонду про статус і становище вчителів, статистичні звіти про роботу єврейських навчальних закладів, протоколи засідань педагогічних рад освітніх навчальних закладів, правила відкриття державних, релігійних і приватних закладів, навчальні програми, матеріали щодо питань фінансування освіти тощо.

Матеріал про проблеми освіти євреїв Єлисаветградщини знаходиться у фонді 18. Так, в дослідженні з цього фонду опрацьовано журнали засідань Єлисаветградської міської думи, звіти про використання сум коробкового збору, молитовного будинку і школи. В дисертації використано фактологічний матеріал розміщений в документах фонду про навчання єврейський дітей, про маламедів (домашніх учителів), автор ознайомивсь зі свідоцтвами на право навчання дітей євреїв.

Цінні данні з історії і культури єврейського населення краю містять фонди навчальних закладів. Так, матеріали про становлення і розвиток Єлисаветградської чоловічої гімназії містить фонд 59, в якому зібрані документи про діяльність гімназії, її фінансування, відомості про успішність й поведінку учнів, листування дирекції гімназії з посадовими особами тощо.

Велику кількість документів щодо діяльності Єлисаветградської єврейської чоловічої гімназії Шалити і Волова зосереджено у фонді 64, який характеризує стан викладання і процес навчання у закладі, фінансові книги, біографічні відомості про учнів та вчителів, класні журнали, протоколи

засідань педагогічної ради, відомості про успішність учнів, автор ознайомивсь зі свідоцтвами на право навчання дітей євреїв.

Різноманітні документи про Єлисаветградську приватну жіночу гімназію М. Гослен зібрані у фонді 68, які висвітлюють стан навчально-виховного процесу в навчальному закладі. Це, перш за все, звіти про стан навчально-виховної роботи в гімназії за певний період, протоколи загальних зборів, відомості про успішність учнів та поведінку учнів, документи про надходження коштів на утримання училища і витрати на різні потреби та інше.

Фонд 57 містить значну кількість матеріалів про умови функціонування та діяльність Єлисаветградського комерційне училище В. Бонч-Бруєвич, стан матеріальної бази і джерела фінансування, зміст навчання, відомості про педагогічний колектив та інші дані.

До офіційних джерел ми відносимо матеріали державних органів влади. Серед матеріалів органів влади в дисертації використано царські укази, постанови міністерства освіти, міністерства внутрішніх справ. Дисертантом опрацьовано розпорядження та звіти генерал-губернатора, попечителя Київського та Одеського навчальних округів, губернатора Херсонської губернії [129; 149; 154; 155].

Актові і справочні джерела у дисертаційній роботі за інформативною насиченістю мають надзвичайну важливу, провідну роль, адже вони дають зрозуміти суть великодержавної політики царизму щодо культури і освіти національних меншин, зокрема євреїв.

Епістолярні матеріали, в контексті документальних джерел, складаються з офіційного і секретного листування директорів навчальних закладів з представниками державної влади, перепискою між попечителями навчальних округів та посадовими особами міністерств освіти і внутрішніх справ. Вони становлять значний інтерес і розкривають великі можливості для дослідження складних стосунків між єврейськими освітянами і

російськими чиновниками. Переважна більшість епістолярних джерел знаходяться у фондах Центрального державного історичного архіву України [260–276].

Серед опублікованих джерел слід виділити, насамперед, діловодні документи, зокрема, статистичні звіти та додатки до них [149–153; 159; 153; 156]. У статистичних збірниках рівень єврейської освіти аналізували здебільшого за кількісними параметрами. Статистичні дані про стан та розвиток освіти, зокрема освіти євреїв на теренах краю подано в щорічних звітах народної освіти в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії [130–135 та ін.], в яких розміщено статистичні дані щодо кількості єврейського населення на Єлисаветградщині, грамотності дітей, чоловіків і жінок за віковими групами, рівня їх освіти, показники кількості навчальних закладів, кількість учнів у них, рівень знань із певних предметів, відзначено добродійну діяльність єврейської громади у сфері освіти. Акцентується на ролі професійної освіти (передусім комерційної) євреїв.

Інформація, що міститься в цих документах, дозволила глибше й детальніше дослідити й висвітлити в дисертації питання соціально-економічного та культурно-релігійного життя єврейства краю, деякі форми його інтеграції до суспільних процесів у краї, розвиток освіти, міжнаціональні стосунки. Оскільки ці звіти мали щорічну періодичність, їхнє дослідження дає можливість прослідкувати означені явища в динаміці.

Особливий інтерес в контексті нашого дослідження заслуговують звіти, в яких безпосередньо розкрито питання організації початкової освіти серед дітей євреїв, з-поміж яких на особливу увагу заслуговують «Отчет Елисаветградской талмуд-торы с ремесленным отделением за 1892 год» (1893) та «Отчет Елисаветградской талмуд-торы с ремесленным отделением за 1893 год» (1894) [150–151].

Значну частину джерел, що містять різнопланову інформацію, становлять видання статистичного та довідково-статистичного характеру. До

видань загального змісту слід віднести, насамперед, опубліковані результати Всеросійського перепису населення 1897 р., зокрема томи, присвячені Херсонській губернії. Видання містить надзвичайно важливу інформацію щодо демографічних, культурно-освітніх аспектів, особливостей та розподілу господарських занять єврейства на території регіону тощо.

До спеціального змісту належать пам'ятні книжки, адрес-календарі тощо. Наприклад, «Адрес-календарь и справочная книга Елисаветграда» [1]. У цьому виданні міститься вартісна інформація соціального, статистичного, демографічного, біографічного, економіко-географічного, етнографічного, релігійного, гуманітарного характеру. Опрацювання цієї групи джерел дало можливість більш чітко визначити рівень представництва та участь єврейства в економічних, соціальних, освітніх процесах краю.

До видань допоміжного характеру, що містять виключно довідкову інформацію різноманітного змісту, відносимо загальні адрес-календарі, які, на відміну від згаданих вище місцевих адрес-календарів, що були частиною пам'ятних книжок, містили інформацію про всіх чинів придворного штату, міністерств, відомств, центральних та губернських установ тощо, із вказівкою повного імені, звання або чину та дворянського титулу.

Мемуарна література та інші наративні джерела допомогли відтворити історичну епоху, її дух, відновити живий історичний фон, поглянути на історичні факти та явища очима їх безпосередніх учасників і свідків. Зокрема, повсякденне життя типового єврейського містечка межі осілості, навчання в Єлисаветградській гімназії яскраво представлені у спогадах Н. Ширмана [230].

До опублікованих джерел належить періодична преса. Як зауважує І. Мельник, «цінність періодичних видань полягає в тому, що вони висвітлюють факти, події зі щоденного життя такими, як вони були, як їх сприймали сучасники. Оцінка подій в періодичній пресі здебільшого дається

під впливом емоцій, які панують в суспільстві, і в цьому полягає небезпека для дослідника» [119, с. 42].

Періодичні видання дозволили доповнити фактологічну складову дисертації, віднайти конкретні відомості стосовно внутрішнього життя єврейських громад, економічної діяльності єврейства, дослідити особливості єврейського питання в регіоні. Матеріали «Журналу Министерства Народного Просвещения», зважаючи на офіційний рівень частини з них, дозволили отримати важливу інформацію щодо розвитку єврейської традиційної освіти.

Дослідження центральної єврейської преси (журнали «Восход», «Вестник ОПЕ», «Книжки Восхода», «Еврейская старина», «Еврейская школа», «Еврейская жизнь», «Еврейский вопрос» та ін.) дало можливість уточнити місце єврейських громад Єлисаветградщини в житті єврейства межі осілости, варіанти вирішення єврейського питання, пропоновані єврейськими громадськими діячами.

Порівняльний аналіз кількісних показників єврейської освіти зроблено на основі вивчення матеріалів, які вміщені у часописах «Народна освіта в Херсонській губернії» [130–135]. Ці щорічні видання містять статистичні показники і короткий огляд освітніх закладів єврейських громад міст і містечок Херсонської губернії. В них подано відомості про їх вчителів, кількість учнів у закладах, вартість навчання, джерела фінансування та ін..

Багато фактологічного, статистичного і аналітичного матеріалу про єврейську освіту на Єлисаветградщині має «Сборник Херсонского земства» [141–142].

Для написання дисертації як важливе інформативне і довідникове джерело було використано статті про стан єврейського шкільництва, які публікувались в регіональних газетах «Одесские Новости» [145–146; 199], «Елисаветградский вестник» [197] та «Голос Юга» [49–50; 175].

У публікаціях періодичних видань XIX – початку XX ст. вміщено матеріали, які характеризують стан освіти євреїв, аналізуються проблеми традиційних початкових єврейських шкіл-хедерів та талмуд-тор, релігійного навчання і виховання, казенної та приватної єврейської освіти з її досягненнями та недоліками, опубліковані біографічні дані видатних освітянських діячів.

Отже, багато даних, які характеризують освітні процеси у єрейства, автор почерпнула у виданнях і архівних джерелах XIX – початку XX ст., творах сучасних дослідників України та зарубіжжя. Як було вже зазначено, основний наголос у вивченні питання освіти євреїв на Єлисаветградщині в означений історичний період ми робимо на статистичний, навчально-педагогічний матеріал та шкільну документацію чоловічих та жіночих закладів різних типів та форм власності вилучений із архівних справ. Це протоколи педагогічних рад, списки учнів, списки переведення до іншого навчального закладу, прохання про допуск до випробувань, документи про закінчення навчального закладу, звільнення та виключення, результати випробувань та листування між навчальними закладами. Найінформативнішими та найціннішими для нашого дослідження є саме ці документи. Детальний їх аналіз сприяв об'єктивному дослідженню дисертантом проблем теми, адже вони відбивають динаміку соціально-економічного і культурно-освітнього життя, віяння епохи тощо. Залучення цих видань допомогло відтворити більш повну картину з проблеми освітніх процесів у євреїв Єлисаветградщини.

Отже, вищезгадані неопубліковані та опубковані джерела становлять ґрунтовну базу для дослідження історії розвитку системи освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологія дослідження обумовлена предметом, метою, завданнями і ступенем опрацювання теми. Методологічною основою дисертації стала сукупність підходів, принципів та методів наукового дослідження. У процесі розробки проблеми дисертаційної роботи використано загальні та спеціально наукові підходи.

Методологічну основу нашого дослідження склали цивілізаційний, системний, культурологічний, регіональні підходи.

Напрацювання теоретико-методологічного базису роботи поставило питання вибору тієї моделі, у межах якої можливо було б найбільш адекватно пояснити причини, сутність і характер явищ, що розглядаються в дисертації.

До аналізу історико-педагогічних явищ застосовується цивілізаційний підхід. Цивілізаційний підхід спирається на фундаментальні концепції Е. Дюркгейма, М. Вебера й інших засновників соціології. Цивілізаційний підхід привів до нового розуміння історичного процесу, звернув увагу на духовні і символічні виміри людської діяльності і розкрив зв'язок між цими вимірами і суспільними інститутами. У новому підході до історичного процесу підкреслюється, насамперед, те, що інституціональна структура кожного суспільства обумовлена його історичним досвідом. У формуванні цього досвіду особливого значення набуває фактор культурних традицій. Цивілізаційний підхід дозволяє осмислити сутність освіти, що не просто транслює знання, але й включає людину у визначену культурну традицію, що дає початок будь-якій національній культурі. Поряд з терміном «національна культура» існує термін «національна цивілізація». Під «національною цивілізацією» розуміють способи життєдіяльності народу в економіці, політиці, культурі, вірі; сукупність духовних, матеріальних і моральних засобів, якими даний етнос чи група споріднених етносів

забезпечує оптиміальну взаємодію з іншими народами [164].

У процесі модернізації соціальних структур (а саме з цим маємо справу), традиційні релігійні системи втрачають свій вплив, виникають нерелігійні ідеології (напр., націоналізм), сім'я перестає бути головним виробничим осередком, значно підвищується рівень письменності, формуються офіційні навчальні заклади. Традиційні багатофункціональні соціальні одиниці у процесі модернізації замінюються спеціальними соціальними одиницями, призначеними для виконання сепаратних функцій [240, с. 621]. Враховувалося, що традиційні інститути мають свій трансформаційний та адаптивний потенціал і можуть пристосовуватися до виконання модерністських функцій. З огляду на це, є можливість встановлення механізмів цікавого явища: збереження структурно-інституціональної цілісності єврейської громади та одночасної її модернізаційної трансформації.

Цивілізаційний підхід акцентував увагу на соціально-культурних домінантах історико-педагогічної динаміки, дозволив пояснити первинність освітньої практики як основи зародження перших уявлень про виховання і навчання, що, в свою чергу, дало підстави для розгляду витоків процесу зародження парадигми освіти євреїв відповідно до культурно-історичного розвитку держави. Аналіз чинників дозволив нам виділити основні етапи розвитку єврейської освіти та обґрунтувати їх внутрішню періодизацію. Згідно з парадигмальним підходом, основним критерієм періодизації були значущі зміни в змісті освіти, заснування і розвиток навчальних закладів, основні тенденції розвитку єврейської освіти.

Під час дослідження окремих явищ культурної та інституціональної трансформації єврейських громад у країні загалом та на Єлисаветградщині зокрема, у сфері освіти та взаємодії лідерів громади із владою, плідним виявилось застосування дифузійного підходу, що визнає основою соціального розвитку запозичення, переніс і змішування явищ духовної та

матеріальної культури.

Системний підхід орієнтував наше дослідження на розкриття цілісності об'єкта наукової розвідки, на виявлення різноманітних типів зв'язків у ньому та на їх об'єднання в єдину теоретичну концепцію. У межах системного підходу досліджувалася й політика тогочасного уряду стосовно єврейського етносу, внаслідок чого вона розглядалася як складова загальних етнополітичних процесів, що дозволило вивчати проблему в цілому і на окремих рівнях: соціально-економічний, суспільної активності, регіональний.

Людина живе у світі культури, із самого раннього віку її поведінка регулюється прийнятими в даній культурі нормами, традиціями, цінностями, правилами. Культура виконує функцію виховання, окультурення, облагороджування особистості, тому сфера освіти не тільки відображає зміни, що відбуваються в системі культури, але є їхнім джерелом.

Освіта історико-культурний феномен, процес, результат і умова розвитку духовності народу і кожної особистості. Освіта – як навчання і виховання є основою культурної форми людського існування. Без передачі культурних зразків і способів взаємодії людини зі світом, що здійснюються в освітньому просторі, неможливо уявити собі людське життя. Освіта є головним і універсальним каналом історичної трансляції культурних цінностей. Зміна різних типів цивілізації впливала на зміну ціннісної системи основ освіти. Отже, процес розвитку освіти корениться в системі цінностей, прийнятих суспільством.

Культурологічний підхід сконцентрував нашу увагу саме на національній самосвідомості, що включає знання і розуміння культурних цінностей, накопичення і передачу національного досвіду, усвідомлення наявності етнічної спільності, причетність до неї, сприяє закріпленню національної ідентичності. Проблема збереження культурної цілісності народу одна із актуальних проблем сучасності, зокрема й у світового

єврейства. Логіка дослідження вказала на необхідність вивчення питання про ціннісну роль ментальності, як чинника, що впливає на розвиток національної освіти, де соціально-культурологічні цінності – це культурні моделі, які є засобом, інструментом об'єктивізації народу та складають архетипову основу «кристалізації» його культурних рис. Одним із різновидів соціально-культурологічних цінностей є етнічні цінності. До них належать вірування, традиції, звичаї різних народів, святині, символи, заповіді різних конфесій. У межах кожної спільноти етнічні цінності мають свою ієрархію, тому за статусом вони можуть бути вище будь-яких загальновизнаних, оскільки це служить інтеграції, самоідентифікації та стабільності спільноти. Особливість єврейського менталітету, по суті є результатом багатовікового народного досвіду, збереженого в людській пам'яті і увічненого людьми на сторінках Танаха (Біблії). Всі ці основи історично в єврейській освіті сформували менталітет народу, прагнення до знання, подолання незнання найпростіших речей і понять.

При написанні дисертації застосовано регіональний підхід. За Я. Верменич, базовим умовним поняттям регіоналістики є історико-географічний регіон, при виділенні яких враховуються такі фактори, як характер розселення мешканців, способи освоєння ними території, ступінь збереженості комплексів традиційної культури та особливості їхнього менталітету [36, с. 20]. Регіональна історія передбачає дослідження відмінностей у способі господарювання, житті, культурних традиціях, звичаях, мовних практиках, ментальному складі мешканців регіону, культурі, освіті тощо [94, с. 206]. Привабливість регіонального підходу посилюється тим, що він цілком допускає методологічний релятивізм, отже, дає широкий науковий інструментарій [36, с. 21]. Цей підхід дав можливість використання краєзнавчого матеріалу, зокрема історії поселень, колонізаційних процесів у краї, а також здобутків інших наукових напрямів, як етнології, урбаністики, історичної географії тощо. Оскільки провідним

завданням регіоналістики є дослідження регіону як цілісності, аналіз характеру колонізаційних, модернізаційних, міграційних, соціальних, демографічних та інших процесів, то застосування цього підходу вважається нам обґрунтованим. Регіональний підхід передбачав опрацювання архівних матеріалів, які надали об'єктиву інформацію щодо соціально-економічних, культурно-освітніх процесів в єврейській громаді в краї [237, с. 26].

Поставлені завдання вирішувалися на основі універсальних принципів наукового пізнання. Принцип багатофакторності допоміг дослідити різні об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на економічне життя та культурно-освітні процеси у єврейських громадах у цей період. Принцип всебічності реалізувався в аналізі об'єкта у контексті його внутрішніх та зовнішніх зв'язків та взаємовпливів [99, с. 33].

При вирішенні дослідницьких завдань дотримувалися принципи історизму, об'єктивності та системності. Застосування принципу історизму означало вивчення основних процесів, що характеризують розвиток єврейської освіти Єлисаветградщини, як частини загальноукраїнського історичного процесу. Наукова об'єктивність розумілася як висвітлення досліджуваних процесів і явищ у контексті соціально-економічних, етнополітичних процесів, виключення особистих симпатій і антипатій. Вважаючи суспільство складною багатофункціональною системою для комплексного вивчення історії єврейської освіти було застосовано принцип системності. Принцип системності передбачав вивчення окремих складових у нерозривному поєднанні з цілим, а також дослідження історичних подій як результату взаємодії багатьох чинників.

Враховуючи різноманітність і складність історичних процесів, сучасний стан розвитку науки вимагає при їх аналізі застосування різних методів. Для реалізації визначеної мети передбачене залучення загальнонаукових методів опрацювання матеріалів, таких як аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, систематизація, ретроспекція, порівняння,

що використовувалися у дослідженні для підбору та обробки широкого спектру фактологічного матеріалу, що пов'язаний з різними аспектами розвитку освітніх процесів єврейської громади Єлисаветградщини, так і спеціально-наукових: історико-структурний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-системний, історико-статистичний.

Історико-структурний метод забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати різновидові дослідження, присвячені розкриттю різних аспектів розвитку єврейської освіти, діяльності різних типів освітніх інституцій для євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

Історико-генетичний метод дозволив виявити передумови і причини культурно-модернізаційних процесів, що відбувалися в середовищі єврейства в досліджувану добу, встановити чинники, що впливали на їхню інтенсивність і специфіку в громадах краю, виявити умови, що сприяли розвитку єврейської освіти, розкрити місце і роль окремих явищ і процесів у історії єврейства краю в цілому, встановити причинно-наслідкові зв'язки в цих процесах.

Використання порівняльно-історичного методу дало можливість виявити загальне і особливе у досліджуваних історичних явищах, виявити і співставити певні рівні у розвитку єврейських громад краю. Це дозволило диференційовано простежити процеси інституційного, культурно-освітнього розвитку єврейської громади Єлисаветградщини. На підставі порівняльно-історичного методу нами порівняно стан розвитку єврейської освіти Єлисаветградщини із загальним розвитком освіти євреїв в Російській імперії, а також прослідковано закономірності їх взаємовпливу в досліджуваній період. Застосування даного методу при аналізі історіографії теми дослідження дозволило зіставити різні підходи науковців до проблеми, критично проаналізувати й порівняти їх праці.

Історико-типологічний метод дозволив установити особливості соціальної структури єврейських громад Єлисаветградщини, диференціювати громади краю за ступенем їх культурно-модернізаційного розвитку тощо.

Історико-системний метод дозволив цілісно охоплювати досліджувану історичну реальність, її основні компоненти: індивідуальні події, історичну ситуацію та історичний процес, що є пов'язаними між собою. Застосування історико-системного методу дало можливість не тільки розглядати єврейську громаду як систему, але й визначити її роль у загальній системі суспільних відносин, місце в системі державного й губернського управління, розвитку освітніх процесів у краї в цілому. У межах цього методу застосовувався структурно-функціональний аналіз, який допоміг встановити характер взаємозв'язку системних елементів єврейської громади та розкрити особливості взаємодії єврейських громад із владою та суспільством. Цей метод допоміг у дослідженні феномену поєднання, з одного боку, стійкості, а з іншого – флексичності єврейської громади щодо модернізаційних змін.

Історико-статистичний метод дозволив на підставі аналізу широкого кола статистичних джерел оцінити реальні результати модернізаційних процесів, зокрема, в освітньо-культурному вимірі, масштаб внеску єврейської громади в розвиток краю. Історико-статистичний метод було застосовано при дослідженні переписів населення та інших статистичних джерел, встановленні чисельності єврейського населення та визначенні змін у їх динаміці та питомій вазі.

Поєднання різноманітних методів історичного пізнання у роботі з джерелами забезпечило вирішення поставлених завдань дослідження і систематизацію одержаних результатів.

Комплексне використання цих підходів, принципів та методів дозволило осмислити проблему дослідження, уникнути тенденційності та

упередженості, здійснити науковий аналіз та узагальнення щодо еволюції єврейської освіти на тернах краю у даний період.

Висновки до першого розділу

Історіографічний огляд досліджуваної проблеми дозволив встановити, що цілісна історія розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ще не набула належного висвітлення.

Залежно від часу появи досліджень, їх характеру, питань, що порушуються в них, та відношення авторів до освіти євреїв виділяються три основні хронологічні періоди їх вивчення: перший – (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.), другий – (1917 р. – кінець 1980-х рр.) та третій – (з початку 1990-х рр. до теперішнього часу).

Проаналізовані в дисертації праці систематизувались за двома основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним.

Наукові дослідження виокремлених історичних періодів ми згрупували за проблемно-тематичним підходом таким чином: праці, в яких вивчалась історія єврейського народу; дослідження окремих соціальних, культурологічних культурологічних, аксіологічних, етнологічних та проблеми розвитку сфери освіти євреїв в Україні та окремих її регіонів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; дослідження історії Єлисаветградщини – її культури, етносу в окреслений історичний період; праці, що безпосередньо стосуються питань єврейського шкільництва дітей на Єлисаветградщині досліджуваного періоду.

Визначення та застосування зазначених підходів до аналізу, класифікації та систематизації джерел дозволили організувати матеріал дослідження в певній послідовності, виділяючи з нього різні за змістом і завданнями окремі праці вчених та відтворити цілісну картину генези

єврейської освіти Єлисаветградщини у другій половині XIX – на початку XX ст. у теорії наукового знання.

Для глибшого вивчення освітніх процесів серед євреїв Єлисаветградщини у другій половині XIX – на початку XX ст. важливе значення мають узагальнюючі праці першого історичного періоду, які характеризують суспільно-політичне та економічне становище єврейського населення, що проживали в тогочасній країні в досліджуваний період.

Історіографічний аналіз праць другого періоду зясвідчив недостатній рівень дослідженості розвитку освіти євреїв. Незважаючи на значну кількість публікацій, більшість праць опосередковано стосується досліджуваної теми, єврейську освіту розглядають переважно у загальному вимірі розвитку освіти в країні. Специфікою другого періоду була спрямованість досліджень на реалізацію певного політичного й ідеологічного замовлення. Питання освіти єврейського населення на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст. не було об'єктом системного й цілісного педагогічного дослідження, у працях цього періоду досить стисло, фрагментарно висвітлено лише окремі її аспекти.

Встановлено, що починаючи з початку 1990-х рр. до теперішнього часу) дослідження освіти євреїв стали різноплановими у тематичному та хронологічному відношеннях. Розкриваються невивчені проблеми історії освіти євреїв, позначені нові підходи, подальший розвиток отримали питання, порушені в попередні періоди історіографією. Вчені розглядають різні сторони участі євреїв у суспільному, культурно-освітньому житті України, аналізують державну політику щодо євреїв тощо. Сучасна вітчизняна історіографія вирізняється і активним вивченням регіональної історії євреїв.

Дослідження праць, що віддзеркалюють окремі аспекти розвитку культури та освіти єврейської національної меншини сприятиме відверненню реанімації стереотипів минулого, поширення ідеологічних

міфів. Історіографія національних меншостей, зокрема євреїв, зараз поповнюється новими дослідженнями, що засвідчує зростання інтересу науковців до етнічної історії України.

Встановлено, що до теперішнього часу комплексних робіт, присвячених освіті єврейського населення Єлисаветградщини, що має свою специфіку немає. Було вивчено лише окремі аспекти освіти євреїв у межах історії Херсонської губернії чи України загалом. Наявні наукові праці не дають цілісного уявлення про проблеми освітніх процесів єврейської громади краю. З урахуванням наукової значущості теми та ступеня її вивченості необхідним є з'ясування загальних тенденцій та особливостей освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Джерельна база впорядкована за критеріями, якими є походження, внутрішній зміст та зовнішня форма, а весь масив джерел з теми дослідження розглянуто відповідно до типолого-видової класифікації: за типом – це писемні пам'ятки, за видом – документальні та наративні. За формальною ознакою – неопубліковані та опубліковані.

Багато даних, які характеризують освітні процеси у єврейства, ми почерпнули у виданнях і архівних джерелах XIX – початку XX ст., творах сучасних дослідників України та зарубіжжя. Основний наголос у вивченні питання освіти євреїв на Єлисаветградщині в означений історичний період ми робимо на статистичний, навчально-педагогічний матеріал та шкільну документацію чоловічих та жіночих закладів різних типів та форм власності вилучений із архівних справ. Це протоколи педагогічних рад, списки учнів, списки переведення до іншого навчального закладу, прохання про допуск до випробувань, документи про закінчення навчального закладу, звільнення та виключення, результати випробувань та листування між навчальними закладами. Найінформативнішими та найціннішими для нашого дослідження є саме ці документи. Детальний їх аналіз сприяв об'єктивному дослідженню

дисертантом проблем теми, адже вони відбивають динаміку соціально-економічного і культурно-освітнього життя, віяння епохи тощо. Залучення цих видань допомогло відтворити більш повну картину з проблеми освітніх процесів у євреїв Єлисаветградщини.

Методологічний базис дослідження сформовано сукупністю наукових підходів (цивілізаційний, системний, культурологічний та регіональний), які у своїй сукупності, доповнюючи один одного, характеризуються внутрішньою єдністю, взаємозалежністю й методологічними взаємозв'язками.

При вирішенні дослідницьких завдань дотримувалися принципи історизму, об'єктивності та системності. Застосування принципу історизму означало вивчення основних процесів, що характеризують розвиток єврейської освіти Єлисаветградщини, як частини загальноукраїнського історичного процесу. Наукова об'єктивність розумілася як висвітлення досліджуваних процесів і явищ у контексті соціально-економічних, етнополітичних процесів, виключення особистих симпатій і антипатій. Вважаючи суспільство складною багатофункціональною системою для комплексного вивчення історії єврейської освіти було застосовано принцип системності. Принцип системності передбачав вивчення окремих складових у нерозривному поєднанні з цілим, а також дослідження історичних подій як результату взаємодії багатьох чинників.

Для розв'язання завдань дослідження використано комплекс взаємопов'язаних методів: загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, систематизація, ретроспекція, порівняння (застосовувались для аналітичного опрацювання джерел дослідження; зосередження уваги на подіях і явищах минулого, які мали вплив на розвиток вітчизняної освіти євреїв та дали змогу виявити провідні чинники та шляхи розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в окреслених хронологічних межах; формування висновків та узагальнень); історико-

педагогічні методи – історико-структурний (забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати різновидові дослідження, присвячені розкриттю різних аспектів розвитку єврейської освіти, діяльності різних типів освітніх інституцій для євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття); історико-генетичний (надав можливість визначити соціально-історичні та культурно-педагогічні передумови виникнення єврейських навчальних закладів краю), порівняльно-історичний (дав змогу визначити суспільно-політичні та соціальні особливості суспільного розвитку та їх вплив на розвиток єврейської освіти в означений історичний період; дозволив диференційовано простежити процеси інституційного, культурно-освітнього розвитку єврейської громади Єлисаветградщини), історико-типологічний (надав можливість установити особливості соціальної структури єврейської громади Єлисаветградщини), історико-системний (дав змогу не тільки розглядати єврейську громаду як систему, але й визначити її роль у загальній системі суспільних відносин, місце в системі державного й губернського управління, у розвитку освітніх процесів у краї в цілому), історико-статистичний (дозволив на підставі аналізу широкого кола статистичних джерел оцінити реальні результати модернізаційних процесів, зокрема, в освітньо-культурному вимірі, масштаб внеску єврейської громади в розвиток краю) та ін.

Комплексне використання підходів, принципів та методів дозволило всебічно осмислити проблему дослідження, уникнути тенденційності та упередженості, здійснити науковий аналіз та узагальнення щодо еволюції єврейської освіти на теренах краю в означений історичний період.

Основні результати дослідження за першим розділом дисертації висвітлено у таких працях автора [27; 28; 29].

РОЗДІЛ 2.

ПРОВІДНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ЄВРЕЇВ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Соціокультурні передумови розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині

В умовах, коли українська держава шукає теоретичну та ідейну основу для реформування освіти національних меншин, важливо звернутися до історико-педагогічного досвіду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Історичний досвід єврейської освіти в Україні є цінним у світлі економічних, соціокультурних та етнічних завдань, що стоять у ХХІ ст. перед системою освіти країни.

Аналізуючи соціокультурні передумови і головні тенденції становлення єврейської освіти в Україні другої половина ХІХ – початку ХХ ст., перш за все зазначимо, що, незважаючи на розбіжності в суспільно-економічних та соціально-політичних реаліях виникненню цього явища, соціокультурним передумовам і основним тенденціям становлення єврейської освіти в Україні передували об'єктивні чинники, а саме: суспільно-політичні, соціально-економічні, національні, організаційно-педагогічні та ін., які відбувалися на той час в країні.

У контексті нашого дослідження схарактеризуємо провідні передумови, які у сукупності мали певний вплив на розвиток і становлення єврейської освіти в Україні загалом та в окремих її регіонах зокрема.

Система освіти для євреїв, як і вся освіта, формувалася на конкретному суспільно-політичному тлі, яке характеризується в досліджуваній нами історичний період суспільними перетвореннями.

Як зазначає Н. Рудницька, «державницька політика уряду у відношенні єврейського населення носила чітко виражений дискримінаційний характер. Її основою стали соціально-економічні, правові і культурно-освітні перетворення, які царат здійснював комплексно по відношенню до своїх нових підданих, євреїв, видавши у XIX ст. понад 600 указів, постанов Сенату, розпоряджень різних відомств. У законах та постановах уряду відносно євреїв простежується намагання перетворити їх на законослухняних обрусілих громадян, тому значна частина правових актів чітко регулювала відповідно до великодержавних доктрин імперії освітні процеси» [186, с. 157].

У першій половині XIX ст. єврейська традиційна освіта в Російській імперії перебувала в архаїчному стані, знаходячись у край далеко від потреб реального життя. Зміст освіти, обмежений колом релігійного знання, носив надзвичайно утилітарний характер, а отримані молоддю знання могли бути застосовані виключно в середині єврейської громади і виключно при збереженні того, майже середньовічного стану суспільних відносин, в якому ми застаємо її у середині XIX ст. Установи традиційної єврейської освіти: талмуд-тора, хедер і єшива (ієшива, єшибот, ієшибот), обов'язково створювалися в усіх громадах, як тільки це дозволяла економічна можливість. До початку модернізаційних процесів, головним і єдиним їх призначенням була трансляція в незмінному, еталонному вигляді національної історико-культурної і релігійної традиції наступним поколінням [240, с. 141–142].

У «Положеннях» 1804 р. та 1835 р. висували секуляризацію та русифікацію традиційної єврейської освіти як провідну умову зміни т.зв. «єврейського побуту», унормовуючи організацію спеціальних шкіл для євреїв за їхній же кошт, якщо євреї не побажають навчатися в російських світських школах [107, с. 225].

26 серпня 1827 р. тогочасним урядом було видано «Статут рекрутської повинності та військової служби Євреїв», відповідно до якого для єврейських хлопчиків було створено військові школи кантоністів, яким скасовувалося право євреїв сплачувати спеціальний податок замість проходження служби. До цього часу євреї не проходили військової служби, вони мали право внесення спеціального податку, який замінював строкову службу. Тепер формально євреї служили з 12 до 25 років, реальна служба починалася

з 18 років. З 12 до 18 років вони зараховувалися до батальйонів кантоністів, звідки більшість їх відправляли до шкіл кантоністів, деяких визначали до сіл на постій, або до учнів до ремісників. Після закінчення школи кантоністів, євреї служили ще 25 років, тобто. фактично до смерті. Робилося це з метою відвернути їх від традиційного релігійно-побутового способу життя та долучити до життя в тогочасному середовищі.

На чолі нової політики в 30–40-х рр. у сфері єврейської освіти став міністр народної освіти С. Уваров. «Він і раніше висловлювався про необхідність розповсюдження освіти серед єврейських мас. Був складений перспективний навчальний план нових шкіл, в яких, крім єврейських, викладалися б і загальні предмети» [186, с. 39].

У його особистій інструкції, основне завдання створюваних нових шкіл формулювалося як спосіб перевиховання єврейських дітей шляхом відвернення їх від Талмуда: «Вони (освічені євреї) знають, що Талмуд розбещував і розбещує їх співвітчизників... Отже шкільна реформа для євреїв є складним процесом і сприяє очищенню їх від релігійних поглядів» [186, с. 34]. Створення нових навчальних закладів супроводжувалась знеціненням традиційних єврейських шкіл – хедерів і їх викладачів – меламедів. Цими діями уряд в результаті своєї шкільної реформи сподівався обернути євреїв в християнську віру, однак засікання уряди на Талмуд явно вказували, що влада не розуміла, що Талмуд нарівні з

Біблією є однією з двох основ іудаїзму. Єврейська община сприйняла ці заходи, як ще один спосіб залучення євреїв до християнства. У той час серед єврейства був поширеним вислів: «раніше хрестили через казарму, а тепер хреститимуть через школу».

У 1840 рр. була висунена ініціатива «Комітету для визначення заходів корінного перетворення євреїв в Росії». Основна мета заснованого комітету – вплив на духовно-моральний рівень і утворення нового покоління євреїв шляхом основи єврейських училищ, які б відступали від прийнятого на той час вчення Талмуду [105]. Для мінімізації можливих конфліктів при здійсненні цих заходів, спрямованих на досягнення поставленої мети, для переговорів з ортодоксальною єврейською громадськістю було вирішено запросити М. Лілієнталя – германського єврея, який закінчив Мюнхенський університет і керував нещодавно заснованою єврейською школою в Ризі. Йому доручили розробити план і структуру освітньої реформи.

Задля легітимації своїх намірів у єврейському середовищі, С. Уваров пішов на створення комісії, у яку увійшов М. Лілієнталь. Як зауважує Н. Рудницька «члени комісії для освіти євреїв намагалися знайти вирішення такої складної проблеми шляхом примирення імперських інтересів щодо руйнування традиційної релігійної освіти з тривогою єврейського населення за збереження самобутності єврейської освіти та виховання» [186, с. 39]. Втім, функції цієї комісії звелися лише до санкціонування власним авторитетом урядового проекту устрою та урядових же підручників для майбутніх казенних єврейських училищ [240, с. 143].

Реформаторські погляди М. Лілієнталя не дали бажаного результату, а мали зворотній ефект, започаткувавши ще один конфлікт ортодоксальних євреїв з тогочасним урядом. Незважаючи на ситуацію, що склалася, через чотири роки після заснування Комітету все ж була розпочата шкільна реформа.

Таким чином, спроби вирішення питання єврейської освіти не увінчалися успіхом, тому тогочасним урядом було прийнято рішення про проведення реформи шкільної освіти: усвідомлюючи, що шлях репресій не буде ефективним по відношенню до релігійного життя євреїв – основною причиною невдач уряд вважав Талмуд, оскільки побоювався звернення євреями християн в іудейську віру.

Чисельні урядові обмеження, які діяли у «смузі осілости» та суттєво впливали на світське життя євреїв, значно менше позначались на релігійно-обрядовій стороні їх буття. Право на вільне сповідання іудаїзму було закріплено за євреями ще Положенням 1835 р. Через досить розвинуту мережу синагог, молитовних будинків та релігійних шкіл євреї мали можливість сповідувати різні напрями іудаїзму [105]. Серед мотивацій особливих законів щодо євреїв головним було питання віросповідання – тобто єврей, що приймав християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, що існували для нього як єврея. У 1889 р. спеціальним рішенням Сенату ще раз було наголошено, що єдиною умовою обмеження прав євреїв є їх віросповідання [107].

Н. Рудницька зауважує, що «впроваджуючи систему освіти в єврейських громадах, царизм не брав до уваги, що вони мали свою мову ідиш, якою користувалися в побуті, книжну мову іврит, свою систему освіти, самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, прихильність традиціям і общинним авторитетам, свій самобутній уклад життя [186, с. 37].

На противагу традиційним установам єврейської освіти в 30–40-х рр. XIX ст. уряд розпочав створення державних єврейських училищ.

У 1844 р. почалися заходи по втіленню реформи в життя, вони полягали в створенні казенних двох- і чотирирічних шкіл для євреїв, які, проте, не користувались популярністю.

Як зазначають дослідники М. Шитюк та В. Щукін: «ці заклади не мали популярності і євреї відмовлялися віддавати туди своїх дітей. На думку

дослідника, це обумовлено тим, що навчання в державній школі не давало ніяких переваг, а євреї-випускники цих шкіл не отримували рівних прав із християнами» [231, с. 132].

Провідним завданням новоутворених навчальних закладів була примусова акультурація, асиміляція єврейської молоді, боротьба як з ортодоксальним іудаїзмом так із іудаїзмом загалом, масова русифікація і, у перспективі – залучення до християнської віри [23, с. 38].

Уже з 1859 р. уряд ввів обов'язкове навчання в казенних училищах дітей почесних громадян-євреїв і єврейських купців, що викликало спротив традиціоналістів [240, с. 143].

Але дуже швидко міністерство просвіти дало роз'яснення, що цей обов'язок слід вважати лише «моральним». Фактично, це був такий собі етнізований варіант парафіяльних шкіл і повітових училищ, у яких викладалися лише окремі єврейські дисципліни, 13 годин з 24 усього на тиждень [46, с. 17–18]. Вивчення Талмуду, на відміну від традиційних єврейських шкіл, здійснювалося не безпосередньо за джерелом, а, за ініціативою С. Уварова, за спеціальними підручниками. На видання цих підручників було витрачено більше як 200 тисяч крб. коробкового збору, або близько 70 крб. на одного учня – надзвичайну, як на той час суму. Більшість цих були написані німецькою мовою і мали одного автора – Л. Мандельштама, одного з активних учасників єврейської шкільної реформи. До початку 1860-х рр., підручники Л. Мандельштама, що обійшлися порядково дорожче, ніж зазвичай, вже були ґрунтовно забуті [23, с. 38].

Утримання казенних училищ та виплата платні вчителям здійснювалися із сум свічного та коробкового збору. При цьому на одного учня талмуд-тори та казенного єврейського училища витрачалося у 2,4 разу, а на учня хедера майже у вісім разів менше коштів, ніж на гімназиста. Відмітимо, що сума заробітної платні вчителям номінально відповідає

тодішнім нормам і була ненабагато меншою від грошового утримання вчителів. Постійне несвоєчасне фінансування або недофінансування єврейських казенних училищ було істотною проблемою [154, с. 759].

Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. позначилася криза казенних єврейських училищ. Їхня діяльність не задовольняла ані освітніх потреб єврейської громади, ані прагнень уряду. Тому на початку 1860-х рр. в урядових колах виникли думки стосовно ліквідації цих закладів.

У 1873 р. казенні училища були перетворені на т.зв. «єврейські початкові училища», що відповідали рівню церковно-парафіяльних шкіл, та «народні єврейські училища», що відповідали рівню повітових шкіл (більш високий рівень початкової освіти). Причиною цього була непопулярність цих закладів, які «не зважаючи на двадцятирічні зусилля міністерства, казенні єврейські училища вкрай непопулярні між євреями» [240, с. 147].

Ліквідація казенних училищ у 1873 р. мала наслідком збільшення кількості єврейських учнів у світських навчальних закладах, одночасно загостривши проблему недостатньої кількості єврейських навчальних закладів загалом. Це посилювало увагу єврейських громад до приватних традиційних єврейських закладів освіти.

Діяльність казенних єврейських училищ оцінюється суперечливо. З одного боку, створені училища переслідували мету примусового «просвітництва» в руслі консервативної просвітницької політики того часу, мали на меті сприяти примусовій акультурації й асиміляції євреїв. Слід враховувати, що за характером навчальної програми ці училища дорівнювали приходським та повітовим училищам, тобто давали лише загальну початкову освіту. З іншого боку, не можна не бачити їх внесок у розвиток єврейського Просвітництва (Гаскалі), адже до їх виникнення в Україні не існувало світської єврейської освіти. Одночасно школи в багатьох випадках ставали організаційною та економічною базою реформаторів-маскілів, підвищували їх незалежність і вплив у громадах, стимулювали

подальшу трансформацію єврейської громади. Оцінюючи комплексно значення казенних єврейських шкіл, останній аспект слід розглядати як провідний або, принаймні, перший серед інших рівних. Ліквідація казенних училищ у 1873 р. мала наслідком збільшення кількості єврейських учнів у світських навчальних закладах, одночасно загостривши проблему недостатньої кількості єврейських навчальних закладів взагалі. Це посилювало увагу єврейських громад до приватних традиційних єврейських закладів освіти. У наступні роки саме ці заклади стали центром боротьби між маскілами і мітнагедеми [240, с. 148].

У межі осілості було дозволено відкриття традиційних єврейських закладів освіти: талмуд-тор, утримуваних на громадські гроші та призначених для навчання бідних і сиріт, хедерів – повністю приватних початкових навчальних закладів на чолі з меламедами (ребе), де навчалися діти більш-менш заможних батьків та єшиви – вищі релігійні навчальні заклади, утримувані на пожертвування, призначені для вивчення Усного Закону (Мішне Тора і Гемара, в сукупності – Талмуд).

Основним навчальним закладом, призначеним для отримання традиційної освіти євреями, залишалися хедери, утримувані меламедами. Іноді ці останні спеціалізувалися як «даркеде-меламедім», що давали початкові знання, та «ірбувья-меламедім», що давали загальні знання. Усі урядові обмеження щодо видачі ліцензій (як тоді казали «дозволів» та «свідоцтв»), спроби встановити контроль над меламедами через іспити, суворі вимоги щодо освіти меламедів, наповнюваності класів (не менше 10 осіб), примусові програми, обов'язкові підручники – все виявилось марним. Меламеди обходили всі перепони і продовжували працювати тими методами, що збереглися з часів середньовіччя, викликаючи роздратування влади спротивом русифікації і урядовому примусовому просвітництву [155, с. 604].

Прагнучи уникнути контролю державних органів управління освітою, хабарництва й здирництва з боку представників цих же органів, необхідності представляти власних учнів до іспиту з російської мови (якої не знали ні учні ні, бувало, й сам меламед) до казенних училищ, не бажали легалізуватися і не отримували необхідних свідоцтв (дозволів) на заняття навчальною діяльністю. Майже повсюдно кількість меламедів занижувалась місцевими рабинами, зобов'язаними двічі на рік, першого травня та першого листопада надавати відомості про кількість меламедів [270].

Скоріше за все, розуміючи значення хедерів, їх роль в житті єврейства та не бажаючи збуджувати конфлікт з чисельним єврейським населенням, як то кажуть, «крізь пальці» іноді дивилася на діяльність нелегальних хедерів і місцева влада. Так, у 1854 р. сенатор Ахлестишев, інспектуючи губернії межі осілості, виявив значну кількість хедерів, «що діють незаконно» і у своєму листі херсонському й катеринославському губернаторам запропонував віддавати учнів «у кантоністи без черги» [277, с. 1]. Відповідь Катеринославського губернатора не збереглася, а от виконуючий обов'язки Херсонського губернатора Ф. Панкрат'єв категорично відповів сенатору, що діти не винні в тому, що вони навчаються в незаконних школах, а щодо утримувачів шкіл то достатньо обмежитись законним штрафом [277, с. 3–4].

Причини популярності й живучості хедерів видаються доволі очевидними. Так, заснування хедеру, на відміну від талмуд-тори, єшиви чи казенного єврейського училища, не вимагало суттєвих матеріальних витрат. У більшості випадків навчальні аудиторії облаштовувалися в домі меламеда, часто в тій же кімнаті, де жила його родина. Як підручники використовувалися священні тексти: Тора з коментарям Раши (акронім від «рабейну Шломо Іцхакі») і Талмуд, які мала майже кожна єврейська родина. Меламед був одночасно і вчителем, і наглядачем за єврейськими дітьми, поки їхні батьки вдень були відсутні у справах. Меламед майже завжди використовував учнів як безкоштовну робочу силу для хатніх робіт. Вимоги

щодо обсягу й якості освіти дітей були мінімальні. Нарешті, рівень початкової освіти, що його надавав хедер, ще й на початку ХХ ст. достатньо задовольняв і батьків, і учнів, а іншого, альтернативного закладу початкової традиційної релігійної освіти до кінця існування хедерів в українських землях (1920-ті рр.) не виникло.

Декларуючи офіційно свою прихильність до справи просвіти євреїв, уряд, тим не менше, був послідовно прихильний лише питанням уніфікації: русифікації, християнізації та асиміляції. Підтримуючи ще у відносно ліберальні 1860-ті рр. єврейську частково секуляризовану освіту, як альтернативу традиційній релігійній, на початку 1880-х рр., коли стали даватися ознаки консервативно-охоронні тенденції, політика стосовно єврейської освіти стала зазнавати обмежень [240, с. 151].

У ортодоксальному єврейському середовищі модернізовані талмуд-тори (а іншими вони не могли й бути) викликали засудження і навчатися там вважалося для правдивого єврея неподобством і приниженням. Не дивно, що спочатку «світло Гаскалі», а згодом і русифікація у якнайширшому її розумінні, мали своїм об'єктом злиднених єврейських сиріт – найзнедоленіший прошарок тогочасного єврейського суспільства. Позбавлені сімейного виховання, своє перебування в талмуд-торі вони розглядали як «єврейську повинність» і все єврейське: мова, звичаї, віра, як нездатне до життя, одразу відкидалося ними по виході із закладу. Отже, талмуд-тора «досягала тієї мети, до якої прагнули тодішні русифікатори» [228, с. 56].

У середині 1860-х рр. у системі приватних єврейських навчальних закладів на перше місце виходять меламеди, а хедери втрачають свою позицію, хоча упродовж усієї другої половини ХІХ ст. їх кількість у містах українських губерній була значною [99, с. 69].

Розповсюдження ідей Гаскалі, примусова просвітницька політика уряду та, головною мірою – модернізаційні процеси середини і другої

половини XIX століття спонукали єврейство до перегляду усталених поглядів на призначення, зміст і роль освіти і освіченості. Традиційна, надзвичайно вузька й утилітарна освіта, т.зв. «талмудична вченість», освіта заради освіти, за нових умов втрачала сенс, привабливість, популярність і перспективу. Казенні єврейські училища, як було показано, безнадійно відстали від вимог часу і на початку 1870-х рр. були реорганізовані. Тому модернізованим єврейством перевага віддавалася освіті світській за змістом, практичній за спрямованістю і російській за мовою [240, с. 160].

3 травня 1855 р. було видано Положення Комітету з влаштування євреїв «Про обмеження призначення в Рабини та Вчителі Єврейських предметів». Відтепер єврейським рабином могла стати лише особа, яка закінчила повний курс єврейських рабинських училищ або загальних вищих або ж середніх навчальних закладів та яка має свідоцтво чи атестат про освіту. За допомогою релігійних училищ уряд прагнув перевести єврейське населення під контроль так званих «довірених осіб», на яких можна розраховувати при лобіюванні своїх інтересів [270].

Важливо, що навчання у світських школах відволікало віруючих євреїв від релігії та приписів Талмуду. З цього можна дійти висновку, що держава прагнуло відволікти Єврейство від традиційного релігійного способу життя. Як зазначалося вже раніше, саме в світській освіті вбачався важливий важіль акультурації, подальшої асиміляції та, нарешті, русифікації євреїв. Незважаючи на негативні тенденції, все ж зазначимо, що освіта євреїв набула значного розвитку, багато в чому завдяки світській освіті.

27 листопада 1861 р. було видано офіційний документ Державної Думи, який надавав право євреям, які мали ступінь доктора медичних наук або будь-який вчений ступінь з інших галузей знань, євреям, які мали атестати про закінчення повного курсу ліцеїв та гімназій, а також купцям 1-ої та 2-ої гільдії жити в будь-якій частині країни, вільно обирати рід занять, вступати на державну службу. Крім зазначених вище категорій євреїв право

проживання поза смугою осілості отримали інспектори та вчителі єврейських училищ [204].

Зазначені заходи були спрямовані на залучення єврейських лікарів у внутрішні губернії. Річ у тім, що у цей період урядом проводилися перетворення у сфері медицини. На той час, по суті, було створено земську медицину. Було прийнято Положення про губернські та земські установи від 1 січня 1864 р. (однак дія його не поширилася на більшість губерній смуги осілості). Зауважимо, що ці перетворення стосувалися невеликої групи євреїв. Тому вони не викликали істотних змін у житті більшості єврейського населення.

Характерною тенденцією 60-х рр. XIX ст. було активне переселення євреїв, гнаних злиднями зі смуги осілості у внутрішні губернії. Місцева влада та поліція, керуючись власними інтересами, не поспішали їх виселяти [212, с. 67].

Акультурація передбачала сприйняття євреями культури корінного населення. Черговий раз зацентруємо, що важливим елементом акультурації було здобуття євреями світської освіти. З допомогою залучення до світської освіти держава прагнуло відвернути євреїв від традиційного релігійного способу життя. Разом із цим їм надавалися широкі можливості для розвитку в суспільстві за його світськими правилами. Однак не варто забувати, що тільки хрещені євреї могли виїжджати на проживання за смугу осілості. Отож на практиці цим правом змогли скористатися лише незначна частина євреїв, які в основному жили за традиційним укладом, що забороняв навчання дітей у загальноосвітніх школах.

У другій половині XIX ст. відбувалися глибинні зміни у соціальному та економічному житті єврейського населення тогочасної країни, які призвели до трансформації системи цінностей євреїв, основи його ідентичності – «ідішкайт», частиною якого було традиційна освіта, яка здобувалася в хедерах. В модернізованому єврейському соціумі, зростала

потреба в знаннях, що виходять за межі вивчення на елементарному рівні релігійних текстів.

Корінні соціальні зміни, що відбувалися у єврейському суспільстві, порушили багатовікову стабільність мовної ситуації. Розмовна єврейська мова все міцніше закріплювалася в якості мови нової єврейської культури. Розширення галузі функціонування ідишу та івриту уможливило здобуття загальної та професійної освіти єврейськими мовами, ставши одним із вирішальних факторів виникнення концепції нової єврейської національної школи.

Зауважимо, що до середини XIX ст. частина євреїв вже прагнула акультурації. Світська освіта давала їм значні можливості асимілюватися в суспільство та сприяла більш ефективній адаптації в ньому. Отож євреї прагнули освіченості. Гуманітарна чи технічна освіта, відповідно, забезпечувала їм більш високий рівень життя, а в деяких випадках і надавала можливість вибору місця проживання. Уряд підштовхував їх до прагнення здобуття світської освіти та до наукової діяльності, що було важливим для їхнього майбутнього життя. Цікаво відзначити, що на практиці не лише вчені євреї та особи, які вже мали атестати про закінчення повного курсу ліцеїв та гімназій, могли проживати за межами смуги осілості.

Важливим поштовхом до розвитку світської освіти в єврейському середовищі став указ, підписаний у листопаді 1861 р. «Про переваги євреїв, що отримали освіту» [105]. У відповідності до цього документу, євреям, що мали вищу освіту або вчений ступінь, дозволялася державна служба та повсюдне мешкання. Ті ж з євреїв, хто закінчував повний курс гімназичної освіти із золотою або срібною медаллю, мали можливість отримати т.зв. «почесне громадянство». Учителі, інспектори та наглядачі казенних єврейських училищ, рабинських училищ, «вчені євреї» при губернаторі звільнялися від податків та інших повинностей. Низкою урядових актів 1865–1868 рр. було дозволено приймати на медичну службу, спочатку у

військовому, а потім у всіх відомствах, євреїв із відповідною освітою, що зробило медичну освіту привабливішою в очах єврейства [105].

19 листопада 1864 р. було видано «Статут Гімназій і Прогімназій відомства Міністерства Народного Просвітництва» [192]. Тепер у гімназіях та прогімназіях мали право навчатися діти всіх соціальних прошарків та незалежно від віросповідання. Число єврейських дітей, які навчалися в гімназіях, почало стрімко зростати. Так, зокрема, в Одеському навчальному окрузі 1873 р. у гімназіях навчалось 508 євреїв (28,5%), а 1881 р. – 1041 (36,5%). У прогімназіях ж 1873 р. – 227 (45,8%), 1881 р. – 484 (47,6%) [99, с. 45].

У будь-якому разі, слід мати на увазі, що попри загально прогресивний характер реформ, проведених в Російській імперії в 60-80-х рр. XIX ст., вони на певний час розбалансували стару соціальну, економічну, політичну та культурну систему країни. Це породило критику перетворень, посилення національних рухів та розвиток ультраправих національних доктрин, невід'ємною частиною яких став антисемітизм, що не могло не вплинути на життя єврейського населення.

Влада, дозволивши євреям на початку XIX ст. вільне отримання освіти, навряд чи очікувала, як далеко це все може зайти. І це ніхто не міг би передбачити, побачивши бодай пару-трійку єврейських поселень на початку століття. Але євреї, як показує дослідження, у середині та другій половині XIX ст. вже утримували першість або, принаймні, знаходилися в лідерах за темпами модернізації серед міських станів. В освітній сфері українських губерній переважання євреїв кидалося у вічі кожному, хто відкривав двері будь-якої з гімназій краю або, принаймні, знайомився б з освітньою статистикою. У 1875 р. було скасовано стипендії євреям, що навчалися у загальних навчальних закладах міністерства просвіти [240, с. 172].

Введення «відсоткової норми», майнового та станового цензу при вступі до навчальних закладів суттєво обмежило можливості євреїв щодо

отримання світської освіти. У офіційних роз'ясненнях міністерство просвіти начебто зовсім не вимагало негайного виконання відсоткової норми, абсолютно слушно зауважуючи, що «це було б для деяких гімназій, прогімназій і реальних училищ... рівнозначним абсолютному припиненню прийому протягом декількох років» [192, с. 130]. У приватному ж листуванні І. Делянов жорстко вимагав дотримання норми від керівників навчальних закладів краю.

80–90-і рр. ХХ ст. відзначились різким розворотом уряду в бік обмежень ліберальних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. Згідно з виданим у 1890 р. новим Земським положенням євреї були позбавлені права на будь-яку участь у земському самоврядуванні, що, зрозуміло, забиравало у них всі важелі впливу на прийняття рішень відносно відкриття нових шкіл.

Серед мотивацій особливих законів щодо євреїв головним було питання віросповідання – тобто євреї, що приймав християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, що існували для нього як єврея. У 1889 р. спеціальним рішенням Сенату ще раз було наголошено, що єдиною умовою обмеження прав євреїв є їх віросповідання [160, с. 62]. Проте, за дуже рідким виключенням, євреї містечок лишалися вірними давнім непорушним традиціям свого народу. Життя містечкової єврейської громади регулювалося правилами Талмуду і настановами рабинів, які були фактичними керівниками общини [200, с. 49].

Найбільш послідовно реалізовувались реакційні засади урядової політики в галузі освіти. Держава фактично ухилилась від фінансування єврейських початкових шкіл, роль яких як центрів поширення загальних знань в єврейському середовищі зростає після введення обмежень у 1886–1887 рр. при вступі євреїв до середніх та вищих навчальних закладів.

Ситуація стала змінюватися на початку ХХ ст. з прийняттям законів, відповідно до яких, «починаючи з 1910 р. школи будуються на державні та місцеві повітові кошти» [52, с. 145].

В урядових колах виникло питання – чи потрібні державні єврейські училища. Адже для насадження російської мови найбільш придатними були загальні державні навчальні заклади (переважно гімназії). Юлій Гесен, докладно вивчивши урядові документи, писав, що були навіть пропозиції замість державних єврейських училищ влаштовувати при гімназіях і повітових училищах у випадку переповнення їх учнями спеціально для єврейського юнацтва паралельні класи на кошти самих єврейських громад [52, с. 152]. Але державні училища після їхнього реформування все ж були збережені.

На початку 1895 р. міністерство встановило, що хедер призначається переважно для початкового навчання євреїв. Також з курсу хедера має бути виключено вивчення Талмуду, що було зазіханням на одну з основ єврейського віровчення, у зв'язку з чим через рік міністерство скасувало своє рішення щодо Талмуду. Ці дії держави спонукали єврейських активістів взяти перетворення хедерів у свої руки. Результатом їхньої діяльності стала поява «виправлених хедерів» – хедер метуккан. Вивченню івриту та граматики в них приділялася більша увага: викладання в таких школах велося виключно на івриті, тобто мала місце система вивчення «івриту через іврит», також до їхніх навчальних планів входили такі предмети, як історія єврейського народу, географія, читання Тори. Загальноосвітні предмети – математика, загальна історія та російська – вивчалися поверхово [107]. Як результат, ці хедери не були повністю здатні підготувати своїх випускників до вступу до середніх загальноосвітніх установ, але мали велике значення у збереженні єврейської культури та релігії.

Незважаючи на те, що з середини ХІХ ст. уряд довелося боротися з традиційним іудейською освітою, хедери (іудейські початкові школи) вистояли у цій боротьбі. З виданням закону від 1 березня 1893 р. про хедери [275], згідно з яким «особі, яка бажає отримати свідоцтво на звання меламеда, жодного випробування не провадиться» (п. 3), жодних гарантій,

крім формальних документів, не надавалося. Але, згідно з «Правилами про порядок застосування закону 1 березня 1893 р.», було затверджено серйозні вимоги, серед яких – спостереження за викладанням з боку рабинів та представників дирекції народних училищ. Також надавалася ціла низка пільг меламедам як викладачам приватних шкіл: міністерством було проведено політику того, що викладання меламедами у громадських школах немає місця. Наприклад, посібники навчання бідних учнів було наказано видавати «вчителям, але не меламедам» [275].

Отже, в історії просвіти євреїв XIX ст. прослідковується дві основні тенденції: гостра боротьба прихильників релігійного та світського напрямів освіти, спричинена тим, що до кінця 60-х рр. навчання у загальноосвітніх школах нав'язувалося євреям державою майже насильно та певна зміна підходів до єврейської освіти у кінці 70-х – на початку 80-х рр. щодо необхідності поєднання загальних знань з моральним вихованням, основним джерелом якого повинна бути релігія.

Цей період став рубіконом в офіційній просвітницькій політиці. Принцип залучення євреїв до загальноосвітніх навчальних закладів був відкинутий, в дію один за одним вступали обмежувальні закони і правила для підготовки вчителів єврейських шкіл і рабинів. Аналогічна картина спостерігалася й у сфері релігійної освіти.

Історично склалося так, що основний наголос у навчанні був зроблений на виконанні першого завдання. Рівень знань випускників у галузі релігії, зі спеціальних та загальноосвітніх предметів відповідав лише середнім навчальним закладам. Це не сприяло авторитету рабинів, що закінчили училище, швидко перетворювало їх на простих чиновників, а не на проповідників. Крім того, більшість учнів прагнула продовжити освіту у вищих навчальних закладах, і, таким чином, найбільш здібні з них були втрачені для діяльності на релігійній ниві та у сфері юдакії.

Спроби вплинути на ситуацію, що склалася, здійснило організоване в 1863 р. Товариство для поширення освіти між євреями. У 1864 р. на засіданні товариства було прийнято рішення надавати певну матеріальну допомогу учням рабинських училищ і виділяти, починаючи з 1871 р., стипендії для відправлення в закордонні вищі духовні навчальні заклади декількох випускників, сподіваючись, що таким чином єврейській спільноті надається можливість мати освічених рабинів і, крім того, з'являться кадри для розвитку «єврейської науки». Обмеженість коштів Товариства та урядові заборони (1879 р.) спричинили повну невдачу вжитих дій.

Невдоволення випускниками училищ виявлялося з двох сторін. Одні бачили в них розсадник талмудичного правовір'я, інші вказували на нестачу освіченості. Водночас відчувалася гостра потреба і в таких, хай недостатньо кваліфікованих кадрах. Нагальна необхідність реформування училищ здавалася ясною всім – як єврейській спільноті, так і уряду. Однак вирішення питання виявилось несподіваним. У 1873 р. вийшов указ про закриття рабинських училищ як таких. Ліквідація спеціальної середньої освіти у поєднанні із законом, згідно з яким у рабини могли обиратися і особи, які закінчили загальні вищі або середні навчальні заклади (1855, 1857, 1886 рр.), тобто не отримали спеціальної підготовки, призвели поступово до повної відсутності освіченого прошарку населення, яке мають достатні релігійні або інші знання і здатне з усією відповідальністю нести рабинські обов'язки [211, с. 139].

Однак, насправді активне опрацювання проблеми тривало. Ініціатором стало Товариство для поширення освіти між євреями. На початку 80-х рр. було складено проєкт улаштування спеціальної релігійної школи. Проте у зв'язку з установою 4 лютого 1883 р. Вищої комісії для перегляду діяли про євреїв в імперії законів подання офіційного клопотання було визнано передчасним. Саме в цю Комісію було направлено доповідну записку «З питання про утворення рабинів», складену за вже підготовленими

Товариством документами. Основна ідея записки полягала в тому, що гарантом всебічного розвитку населення та виховання моральних засад є духовенство кожного з визнаних у державі сповідань. Однак і тоді це питання не отримало дозволу. У той же час введення процентної норми для студентів-євреїв у середніх та вищих навчальних закладах та інші заходи однозначно вели до того, що рабин був просто приречений не мати достатньої освіти ні в галузі духовних, ні в галузі світських знань. Але саме у 80-ті рр. у значній частині єврейської спільноти відбувається переоцінка колишніх поглядів на місце загального та єврейського елементів у справі виховання. Все єврейське перестає бути синонімом релігійному і прагне зайняти своє місце у світській ієрархії знань. Мова, література та історія ведуть з успіхом боротьбу за першість: ритуальні цінності замінюються національними.

Єврейська молодь мала небагато можливостей отримати освіту у загальних навчальних закладах. Так, у 1887 р. квота для єврейських дітей, що допускалися до навчання у старші класи гімназій у «смузі осілости», була зменшена до 10 %. А оскільки у багатьох містах і містечках «смути осілости» єврейське населення складало 50–70 % мешканців, класи нерідко пустували. Крім того, ніяк не можна не враховувати те, що плата за навчання у державних закладах освіти часто була непомірно високою навіть для відносно заможних єврейських родин [99, с. 72].

Отже, модернізаційні процеси в суспільстві призвели до того, що в цей період виникла проблема з освітою євреїв. Спроба уряду асимілювати і адаптувати євреїв до умов життя, що стрімко змінювалися в тогочасному суспільстві, призвела до колізій у сфері соціального життя. Частина єврейського населення прагнула здобути світську освіту в країні або за кордоном. В результаті з'явився прошарок єврейської інтелігенції з активною громадянською позицією, спрямованою на зміну суспільних відносин та викорінення нерівності.

На думку І. Мельник, «високий престиж освіти серед єврейського населення, з одного боку, був виявом давніх єврейських традицій, які російському царату не вдалося винищити з свідомості євреїв. З іншого боку отримання якісної освіти та кваліфікації давало єврейській молоді можливість досягти достатньо високого статусу в суспільстві та врешті вирватися за межі “смуги осілості”» [119, с. 157].

Однак більшість євреїв, прихильників ортодоксального іудаїзму, зберігало традиції та отримувало традиційну релігійну освіту.

У цей час у єврейській громаді існували іудейські народні релігійні школи-хедери. Навчали в хедерах маламеди, які давали насамперед знання з давньоєврейської мови та віри. Хедери поділялися на приватні (платні) та громадські (безкоштовні) – талмуд-тори. У талмуд-торах навчання відбувалося на трьох рівнях. На початковому («даркеде») євреїв навчали абетці та читанню. Потім хлопчики вивчали П’ятикнижжя з коментарями Раші, їм давалися початкові відомості щодо Талмуду. На третьому рівні, вивчалися Талмуд з його коментарями. Іншою національною освітньою установою була єшива. У ній система навчання була заснована насамперед на вивченні Галахи у священних книгах: Торі, Мішні та Талмуді, або вивченні коментарів до них [274; 275].

Роль релігійних шкіл у здобутті євреями освіти була висока, оскільки саме там було закладено фундаментальний базис прагнення до пізнання. В релігійних школах євреїв з дитинства вчили, що їхня Батьківщина – це далека і прекрасна «Земля Обітована».

Грамотність чоловічого єврейського населення у цей час була досить високою саме тому, що єврейські хлопчики майже всі проходили курс навчання у хедерах.

Перші кроки у розвитку нової єврейської школи були пов’язані з активізацією діяльності єврейських політичних партій і рухів наприкінці 1890-х рр. Можливість організації школи рідною мовою ставала однією з

основних вимог у боротьбі громадянські права євреїв. Однак у середовищі єврейської інтелігенції наростала напруга у відносинах між гебраїстами та ідішистами, внаслідок того, що домінуюче становище в обох рухах займали найбільш радикальні, не готові до компромісу сили. Спроби вироблення єдиної стратегії реформування національної школи у межах Товариства просвіти євреїв зіткнулися з нерозв'язними протиріччями і лише поглибили розкол у єврейській культурно-просвітницькій організації.

Державна влада намагалася контролювати освітні процеси серед єврейського населення. Так, з 1893 р. меламенти, які продовжували відігравати помітну роль в освіті єврейської молоді впродовж багатьох десятиліть, повинні були спочатку отримати у повітовій єврейській училищній комісії свідоцтво на право займатися навчанням єврейських дітей «закону їх віри у приватних будинках або на своїй квартирі, обмежуючись невеликою кількістю учнів – не більше 10... на один рік». Вони мали викладати виключно учбові дисципліни, зазначені в цих свідоцтвах, за програмами, затвердженими просвітницьким керівництвом [159, с. 64]. Свідоцтво було чинним лише рік, і на наступний рік меламенд змушений був брати новий дозвіл. Його попереджали, що «За порушення встановлених для навчання єврейських хлопчиків правил буде покараний за зводом законів» [99, с. 71].

Контроль за роботою меламендів здійснювали не лише повітові єврейські училищні комісії, але навіть і поліція. За порушення правил їх притягували до суду, штрафували разом з батьками дітей, які в них навчалися. Після цього меламендам заборонялося займатися навчанням дітей і вони давали розписку про те, що цього більше не будуть робити. Потрібно зазначити, що при видачі свідоцтв нерідко траплялися випадки зловживань з боку чиновників. Так, група меламендів м. Старокостянтинова звернулася у Волинську губернську дирекцію училищ зі скаргою на смотрителя Старокостянтинівського єврейського 2-го розряду училища Шпекера, в якій

його звинувачували у вимаганні хабарів за свідoctва [165, с. 71]. Подібні чинники, щоправда, не варто відкидати, і більш глибокі причини суто релігійного характеру сприяли тому, що частина меламедів нерідко займалася педагогічною практикою таємно від державних органів. Так, при перевірці хедерів у Старокостянтиніві було виявлено двох таких меламедів, які і були покарані [99, с. 71].

Отже, єврейство ХІХ ст. зазнавало великої кількості змін за рахунок нестійкості настроїв влади щодо внутрішньої соціально-культурно політики та єврейського національного питання, зокрема. Це природно згубно позначилося на системі єврейської освіти, однак на початку ХХ ст., завдяки зміні спрямованості внутрішньої політики, за допомогою реформ почала відбуватися інтеграція світської освіти в єврейські школи.

У квітні 1894 р. була зроблена чергова спробу вирішити глибоке протиріччя, що намітилося між духовними потребами єврейського народу і офіційною політикою. Знову питання порушило Товариство поширення освіти між євреями. Від Товариства на ім'я міністра народної освіти надійшло клопотання про заснування Інституту єврейського богослов'я. Безумовно, члени товариства були обізнані про можливість негативної реакції влади на цю пропозицію, однак нагальність проблеми змусила членів просвітницького товариства звернутися до офіційних органів. Представника Товариства подали документ, в якому глибоко проаналізували історію питання, його складність, виклали зарубіжний досвід, конкретні пропозиції щодо вирішення цього питання, акцентуючи на необхідності заснування вищої єврейської духовної школи як з точки зору інтересів держави, так і для розвитку єврейського народу [162, с. 133].

На розгляд міністра було запропоновано також «Проект заснування Інституту єврейського богослов'я». Згідно із проектом, інститут повинен був мати статус вищого навчального закладу, що забезпечує безкоштовну «вищу

єврейську богословську освіту», підвідомчому Міністерству народної освіти. Однак і на цей проєкт не було відповідної офіційної реакції.

Прошло більше 20-ти років з тих пір, як через указ від 16 березня 1873 р. на ім'я міністра народної освіти скасовано існували на той час у Вільні та Житомирі рабинські училища, пояснюючи це тим, що рабинські училища не принесли користі у розвитку загальної освіти єврейського юнацтва. У документі зазначалося, що рабинські училища не в змозі були «цілком задовольнити основне своє спеціальне призначення – підготовку, крім вчителів для єврейських училищ, рабинів». Рабинські училища було перетворено на єврейські вчительські інститути. Для спеціальної підготовки духовних керівників єврейських громад, незважаючи на значну кількість проживаючих євреїв, ніякого спеціального закладу в цей період не існувало. Частка вихованців колишніх рабинських училищ з кожним роком зменшувалася, а тим часом вихованці цих закладів, при всіх недоліках освіти у них, в порівнянні з іншими випускниками навчальних закладів значно краще відповідали своєму призначенню: більш освічені і благочестиві з них користуються повагою у своїх громадах, позитивно впливали своїми проповідями та прикладом на життя оточуючих євреїв, на освіту юнацтва та діяльність місцевих єврейських установ.

Але таких всебічно освічених та свідомо налаштованих випускників рабинських училищ було небагато, що природно, оскільки в силу різних причини ці заклади носили більше загальноосвітній характер, ніж спеціальний богословський.

Діяльність офіційних рабинів, які здобули освіту у загальноосвітніх навчальних закладах також викликала багато питань. Серед них було дуже мало рабинів, які мали ґрунтовні знання з єврейського богослов'я. Єврейські громади як правило зупиняються на виборі таких рабинів лише за відсутності інших кращих кандидатів. Їхні спеціальні богословські знання у більшості випадків були настільки обмежені, що зазвичай вони

зіштовхувалися із труднощами, при роз'ясненні того чи іншого питання від місцевої влади у справах єврейської віри. Зрозуміло, що такі рабини не могли вплинути на єврейську громаду в напрямку духовно-морального просвітництва [115].

Слід відмітити, що при виникненні рабинських училищ загальний рівень освіти серед євреїв був ще дуже на низькому рівні. Програма викладання в рабинських училищах мала істотні недоліки. Несприятливе враження на євреїв також справляла і та обставина, що особи, які викладали в рабинських училищах загальноосвітні предмети і керівництво закладу, були неіудейського віросповідання, з цим не могла миритися значна частина єврейського населення, оскільки побоювалася, що це відобразиться на релігійному вихованні учнів. Батьки, що наважилися, всупереч недовіри основної маси єдиновірців, віддати у ці училища своїх дітей не так думали про їхню підготовку до духовного звання, скільки про навчання їх у закладі із загальної освіти.

Не поодинокими були випадки, коли учні залишав училище, не закінчивши навчання в ньому, багато хто з учнів після закінчення училища йшов на навчання до вищих навчальних закладів. Більшість випускників цього закладу, закінчували педагогічне відділення училища і лише незначна кількість – рабинське. Рівень знань з єврейського богослов'я у випускників рабинських училищ не відповідав вимогам, які висували євреї до своїх духовних наставників.

У цей час у початкових єврейських училищах, і у приватних єврейських гімназіях основна увага приділялася викладанню загальноосвітніх предметів. Викладання велося російською. Міністерство народної освіти намагалось також регламентувати та контролювати процес навчання єврейського юнацтва у хедерах та талмуд-торах. Навчання у цих навчальних закладах мало вестися за навчальними посібниками та програмами, розробленими Міністерством народної освіти. У хедерах

вводилося обов'язкове вивчення російської та німецької мов. Але урядовий контроль у цих навчальних закладах, як правило, перетворювався на фікцію та на джерело доходу для чиновників. Більшість меламедів у хедерах перейшли до Російської імперії на нелегальне становище, відкупляючись від місцевої влади [115, с. 141].

Особливо цікаве явище являли собою так звані суботні школи, що діяли паралельно з недільними школами. Суботні школи відкривалися зазвичай колишніми вихованцями рабинських училищ – рабинами чи вчителями казенних училищ та іншими громадськими діячами. Навчали в них слухачів грамоті і предметам єврейської віри. Доступ до суботніх шкіл було відкрито без вікових обмежень; вони утримувалися переважно за кошти засновників. Ортодоксальні євреї негативно ставилися до цих шкіл. Деякі здібні слухачі встигали протягом року навчитися на належному рівні грамоті, зокрема, й німецькій. Були приклади того, що вступаючи до контор на місцях, вони вже могли використовувати набуті знання на практиці, отримували більшу платню. Таким чином єврейське населення насправді переконувалося у практичному значенні цих шкіл. Перша така школа виникла в Одесі [115]. Тут ця школа не зустріла стільки супротивників, скільки в інших містах – Бердичеві, Житомирі, Полтаві та ін. Ця протидія сильно збентежила засновників суботніх шкіл, і до 70-х рр. більшість їх припиняє своє існування.

На зламі ХІХ–ХХ ст. єврейським громадам вдалося переконати державну владу у необхідності використання частини податкових коштів спеціально для навчання єврейських дітей [99].

Через початкові релігійно-етнічні навчальні заклади – хедери, талмудтори, казенні та приватні училища – пройшли тисячі і тисячі єврейських дітей, які стали відомими рабинами, проповідниками, громадськими діячами, письменниками, художниками, журналістами, політичними лідерами, просто освіченими людьми. У єврейських початкових навчальних

зкладах, незважаючи на асиміляційну політику царського уряду, були збережені традиції національного виховання, вивчалися єврейська мова та обряди. Слід підкреслити, що саме з кола єврейських вчителів виходила більшість громадських ініціатив. Показовим у цьому плані є те, що до 1910 р. завдяки цілеспрямованим зусиллям єврейського вчителства, практично у всіх містечках Правобережжя діяли відділення «Товариства для поширення просвіти серед євреїв». Показовим є і те, що регулярні лекції товариства проводилися у спеціально облаштованих для цього клубах [99, с. 74].

Уважаємо за необхідне зупинитися на державно-громадському реформуванні шкільної освіти національних меншин, зокрема, євреїв у період Української національно-демократичної революції.

Генеральний секретаріат після того, як Тимчасовий уряд визнав його вищою крайовою владою в Україні (липень 1917 р.), ставить такі завдання: протягом академічного року виробити і здійснити проєкт нової за змістом і за формою школи на демократичній, національній основі, передати справу управління освітою національних меншин товаришам генерального секретаря національних справ за загальним контролем генерального секретаря освіти; влаштувати курси для вчителів; видати шкільні підручники і посібники українсько мовою та мовами національних меншин [37, с. 103].

5 грудня 1917 р. Центральна Рада прийняла Закон про передачу ГСО всіх шкіл і просвітницьких установ, що знаходяться на території УНР і встановлення педагогічного контролю за ними (затвердження навчальних планів і програм, контроль за їх реалізацією); передачу всіх шкіл неукраїнських національностей у відомство генеральних секретарів відповідних національностей і догляд за ними з боку Шкільної ради при ГСО [12, с. 2]. Відразу після прийняття Закону відділ середньої школи розіслав до гімназій різних типів та духовних шкіл циркуляр про запровадження в зазначених навчальних закладах українознавства та національних співів.

Інноваційний потенціал освітньої реформи окреслювався у постанові наради «Підвалини національної школи», де школа визнавалася національною, управління нею передавалося до рук певної національності. Між іншим у постанові зазначалося: «В інтересах єднання і солідарності трудящих усіх національностей в межах УНР українська мова в школах національних меншостей, починаючи з вищої початкової школи, обов'язкова для шкіл, але необов'язкова для учнів» [10, с. 97]. У примітках до цього положення додавалося, що українська мова може вводитися за постановами на місцях або відповідних національних секретаріатів. Навчання ж російської мови в УНР може стати обов'язковим, або необов'язковим у разі прийняття національною шкільною радою відповідного рішення.

Після завершення наради її рішення почали поступово впливатися в практику. 28 грудня 1917 р. ЦР ухвалила Закон про скасування шкільних округ. Відповідно до нового плану управління освітою в кожній окрузі у складі чотирьох українців і трьох представників національних меншин створювалися Комісаріати [75, с. 2].

Після проголошення ЦР в III-му Універсалі Української Народної Республіки (7 листопада 1917 р.) і схвалення IV Універсалом (9 січня 1918 р.) Закону про національно-персональну автономію ГСО затвердив «План управління освітою в Україні», згідно з яким загальне завідування справами освіти кожної національності передавалося відділам чи департаментам народної освіти при національних Генеральних секретаріатах з законодорадчими національними радами освіти. На місцях справами освіти мали відати національні ради освіти (українські, російські, польські, єврейські, губерніальні, повітові, міські, сільські та ін.). Найвищим об'єднаним органом визнавався ГСО, на місцях – губерніальні ради освіти. Національні ради освіти мали складатися з представників відповідної національності, загальні ради – з представників усіх націй України. Проект не був схвалений урядом, проте неофіційно ним керувалися на місцях.

Установлення радянської влади в січні 1918 р., гетьманський переворот (квітень 1918 р.) перешкодили реалізації нового плану управління освітою.

Аналіз наведених фактів свідчить про те, що в надзвичайно короткий термін і в складних суспільно-політичних умовах спеціальна комісія при ГСО розробила нову систему управління освітою, в основу якої були покладені принципи демократизму, децентралізації та національно-персональної автономії [10, с. 99].

Щоб усунути вплив російської культури на єврейське населення України, Народне міністерство у справах освіти УНР видало у 1918 р. циркуляр про переведення всіх єврейських початкових училищ на єврейську мову навчання. У першому класі навчання єврейською мовою мало розпочатися з наступного 1918–1919 навчального року. В інших класах перехід до навчання єврейською мовою повинен проводитися поступово, зважаючи на педагогічні можливості та доцільність. У кожному класі має бути відведено 10–12 тижневих годин для єврейської, давньоєврейської мов та єврейської історії, рекомендованим був такий розподіл: 4–5 год. для єврейської мови (ідиш), 4–5 год. для давньоєврейської мови (іврит) та 2 год. для єврейської історії». Як видно з цього розпорядження, першочергова увага у вищих початкових єврейських училищах УНР, на відміну від початкових єврейських училищ Російської імперії, приділялася викладанню єврейських предметів.

Однак, як зауважує В. Хітерер, політика влади Російської та імперії, спрямована на асиміляцію єврейського населення, принесла свої плоди, і на момент проголошення незалежності УНР частина єврейського населення, особливо у великих містах України, була значною мірою русифікована [220].

Міністерство у справах освіти УНР виділило позику в 50 тис. карбованців Міністерству у єврейських справах для Союзу демократичних єврейських учителів та для публікації підручників мовою ідиш також надавало фінансову підтримку створеним у період існування УНР

Київському Єврейському Народному університету та Єврейській вчительській семінарії. Щоправда, Міністерству з єврейських справ далеко не всіма асигнованими сумами вдалося скористатися через часту зміну влади в Україні та тимчасове припинення роботи самого міністерства [273].

Система освіти для євреїв, як і вся освіта загалом, формувалася на конкретному суспільно-політичному тлі, яке характеризується в досліджуваній нами історичний період суспільними перетвореннями.

Соціально-економічні умови того часу знаменувались піднесенням соціально-економічних перетворень у суспільстві, що потребувало масової освіти, підготовку кваліфікованих фахівців з різних сфер життя. Це, в свою чергу, сприяло принциповому перегляду характеру навчання в кожному окремо взятому навчальному закладі. Внаслідок чого були визначені та закріплені в законодавчому порядку головні принципи організації та діяльності освітніх інституцій різного типу, рівня і форм власності для єврейського населення.

Соціокультурні передумови і основні тенденції становлення єврейської системи освіти в означений історичний період формувалися під впливом об'єктивних передумов соціально-економічних та суспільно-політичних, що в сукупності призвели до певних змін у сфері освіти взагалі і зумовили становлення і розвиток єврейської системи освіти відповідно до вимог часу зокрема. Широкий народний рух, що відзначався в суспільно-політичному розвитку розгортанням громадсько-педагогічної активності за збереження національних цінностей і, перш за все, піднесенням вітчизняної єврейської культури, рідкої мови, поклав тим самим початок боротьбі за національне відродження. Тому, аналізуючи соціокультурні передумови, виокремлено, як їх структурні складові, ще й національні передумови та з'ясовано їх вплив на розвиток і становлення єврейської освіти означеного історичного періоду. Національні передумови того часу характеризуються сформованістю традицій родинного виховання на засадах історії та культури єврейського

народу; піднесенням освітнього руху серед широких мас суспільства, який заповнив думки, свідомість і прагнення єврейства щодо національної освіти.

Схарактеризовані нами соціокультурні передумови й основні тенденції, складовими яких є економічні, політичні, національні та організаційно-педагогічні чинники, хоча й не є вичерпними, проте дають уявлення про основні з них. Отож, соціокультурними передумовами розвитку єврейської освіти в означений нами історичний період були: сформованість традиційної освіти на засадах історії та культури єврейського народу; піднесення соціально-економічного перетворень у суспільстві, що потребувало масової освіти, підготовку кваліфікованих фахівців з різних сфер життя; впровадження урядових реформ щодо єврейської освіти; започаткування єврейських навчальних закладів різних типів, нормативне забезпечення їх діяльності; активна діяльність єврейських громад, приватна ініціатива громадських діячів у створенні єврейських освітніх інституцій.

Соціокультурні передумови й основні тенденції становлення єврейської освіти є проявом накопичення і видозміни ініціатив та нововведень в освітньому просторі і в сукупності призвели до певних змін у сфері освіти, у нашому випадку – до трансформацій у системи освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

2.2. Загальна характеристика розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині

У сучасній культурології існує стійкий погляд щодо того, що культура розвиненої нації завжди включає етнічні складові – культуру етносів. Етнічна культура є базисом національної культури. Регіональні культури являють собою надетнічні культурні спільності і складають конгломерат різних культур. Специфічна особливість регіональних культур виявляється в

тім, що наявність схожості природних умов у цьому ареалі і територіальні зв'язки забезпечують здатність до міжкультурної комунікації та запозичення, що не загрожують самотності їхньої власної культури [196, с. 71].

У досліджуваний період територія Єлисаветградщини входила до Херсонської губернії та відносилась до Одеського навчального округу. Зазначимо, що «Єлисаветградський повіт був одним із найбільших у Російській імперії. Із 449 повітів 50 губерній тільки 48 були більше Єлисаветградського» [215, с. 12].

Херсонська губернія складала 1/122 частину Європи і за своїми розмірами посідала 16 місце серед інших 78 губерній Російської імперії. Вона межувала з Київською, Подільською, Полтавською, Таврійською, Катеринославською губерніями та Бессарабською областю [237, с. 34].

Про рівень грамотності та освіти єврейського населення свідчить така статистика. За даними загального перепису населення 1897 р. «в Російській імперії 24,6% євреїв володіли російською грамотою, для неєврейського населення цей показник складав лише 21,1%. По Херсонській губернії загальна грамотність населення складала серед чоловіків 35%, серед жінок – 16,3%. Зокрема: серед росіян ці показники склали 44,8% та 25,7%; серед українців – 24,5% та 6%; серед євреїв – 57,6% та 32%» [236, с. 166].

У Херсонській губернії кількість учнів у традиційних єврейських закладах освіти була істотно вища у порівнянні з іншими українськими губерніями, що пояснювалося більшою кількістю єврейського населення краю. У першій половині 1870-х рр. (не пізніше 1874 р.) у губернії середньорічно нараховувалося близько 430 учнів у п'яти казенних єврейських училищах, до 500 учнів у трьох талмуд-торах, більше 1200 учнів у 74 хедерах і майже 400 в приватних школах [204, с. 303; 240, с. 149].

Зазначимо, що «особливістю культурного розвитку Єлисаветградщини був неоднорідний етнонаціональний склад мешканців, успадкований ще з

часів Нової Сербії» [147, с. 80]. На думку К. Шляхового, «переселення представників різних народів, які згодом майже всі були асимільовані українцями, збагатило культурний, ментальний і генетичний фонд жителів Єлисаветградщини» [232]. Поясненням цьому слугує теорія позитивної метисації, за якою етноси, що зазнали певного чужорідного припливу, виділяються значною кількістю талановитих представників. Серед талановитих представників етнопонаціональних меншин Єлисаветградщини можемо виокремити євреїв-скрипалів І. Гольденберга, В. Гольдфельда, композитора Ю. Мейтуса, поета Дона-Амінадо, письменника Г. Поляновського [95, с. 43].

Як зауважує О. Олізько «співіснування різних етносів було особливістю єлисаветградської культури кінця ХІХ ст., воно спричинило до виникнення міжкультурних діалогів на теренах краю, чим сприяло поступовому змішуванню етнокультур та здійснювало вплив на формування культурно-освітнього життя регіону» [147, с. 80]. Високу оцінку цьому явищу дає упорядник спогадів А. Тарковського П. Волкова, на думку якої «культурне життя Єлисаветградщини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. було нетиповим для російської провінції. П. Волкова пояснює цей феномен особливістю історії створення міста, яка характеризується віротерпимістю та демократичністю» [207, с. 28].

Міграція представників різних етносів до досліджуваного регіону продовжилась і в ХІХ ст., вона була пов'язана з вимогами ринку праці повіту поповнюватися досвідченими фахівцями в галузі медицини, техніки, освіти тощо [1, с. 37]. За переписом 1897 р., «в Єлисаветградському повіті проживали українці, росіяни, молдавани, румуни, німці, поляки – загалом, більше 600 тисяч осіб» [224, с. 603]. Зважаючи на те, що Єлисаветградщина знаходилась в межах «осілости», значний відсоток її населення складали євреї [72, с. 514].

Необхідно наголосити, що єврейський традиційний побут передбачає необхідність громад. В усіх країнах проживання євреї збиралися в одному місці й утворювали свою громаду, яка водночас і захищала єврея, і поневолювала його. Поза громадою він залишався сам на сам з ворожим до нього оточенням. Бути у громаді означало бути релігійним євреєм (юдеєм) і дотримуватися усіх міцвот (івр. «заповіді»), тобто бути прихильником традиційної єврейської культури. А це означало також обмеження як з боку державного законодавства (у тому числі й у сфері економіки), так і з боку релігійних наказів Талмуду (де діяла поряд з іншими заборона щодо будь-якої роботи в Шабат (суботу), у той час як основна частина населення відпочивала в неділю). Звісно, що це також змушувало євреїв пристосовуватися до вимог часу, змінюючи свій патріархальний побут [52, с. 118].

Єврейська громада була оберігачем традиційних культурних цінностей. Вона брала участь у житті кожного свого члена. Ідишкайт (традиційні єврейські цінності) та меншліхкайт (гуманність) були двома найголовнішими цінностями громади, навколо яких концентрувалося її життя. Традиційні ідеали дотримання заповідей, глибоко національного релігійного вчення, соціальної справедливості, благодійництва поєднувалися в способі буття містечка [99, с. 67].

Місто ставало для євреїв і особливим сакральним місцем, де було можливо ведення правильного з погляду релігійної традиції способу життя. У сакральній топографії особливе місце посідали синагоги і молитовні будинки. Тільки велика міська громада могла утримувати рабина, різника та моюля (івр. «той, хто обрізає» – людина, яка здійснює обряд обрізання). Міській громаді під силу було фінансування єшиви (івр. «засідання» – вищий єврейський релігійний навчальний заклад) і забезпечення вчених євреїв. Звісна річ, що чим більшою і заможнішою була громада, тим більшу кількість рабинів і посадових осіб вона могла утримувати [52, с. 122–123].

Життя місцевої єврейської громади регулювалося правилами Талмуду і настановами рабинів, які були фактичними керівниками общини [99, с. 77].

Саме завдяки активній фінансовій підтримці єврейської громади м. Єлисаветграда та інших міст краю існували традиційні єврейські громади у селищах повіту. Таким чином, місто створювало канал спадкоємності в духовній сфері

Саме місто найсильніше впливало на єврейську культуру і саме тут розпочався розпад традиційної картини світу [52, с. 123]. Впродовж XIX ст. саме в містах Єлисаветградського повіту (Єлисаветграді, Вознесенську, Ольвіополі, Бобринці та ін.) найбільш активно здійснювався процес відокремлення субкультур, які реалізували принципово різний тип мислення. Саме міське життя створило можливість для виділення зі світу традиційної єврейської культури і покоління єврейської інтелігенції.

У 80-ті рр. XVIII ст. в м. Єлисаветграді, на ярмарках, з'явилися купці-євреї, а потім і міщани-євреї. Більшість із них шевці, склярі, кравці, цирульники, кушніри, теслярі, покрівельники, муляри. Всі ці ремісники були потрібні на нових землях. Успішно займалися вони й торгівлею. Єврейське населення швидко росло [79, с. 7; 157, с. 62].

Серед місцевих жителів чільне місце за чисельністю посідали євреї, оскільки територія краю входила до «риси осілості».

Архівні документи свідчать про те, що «у Єлисаветграді євреї створюють свої органи міського самоврядування. В 1842 р. в Єлисаветграді знаходився єврейський кагал, який виконував духовні (рабини), загальноосвіти (меламеди), а також фіскально-адміністративні функції. Кагал складав ревізійні реєстри, провадив самообкладання євреїв на громадські потреби, розпоряджайся громадськими коштами, вів облік надходжень та витрат грошових сум, сплачував податки до казни, а потім стягував їх з єврейської громади за своєю розкладкою, що, звісно, породжувало зловживання, а весь тягар податків падав на найбільшні

верстви населення, тому що керівні посади в кагалі займали заможні євреї» [91, с. 98].

Згідно статистичних даних: «У Єлисаветграді 1835 р. проживало 3 414 євреїв (28,1 % від усього населення); 1851 р. – 4 699 євреїв (34,9 %); 1858 р. – 5 802 євреїв; 1861 р. – 8 073 євреїв. На 1 січня 1915 р. населення Єлисаветграда складало 97 936 осіб (євреїв – 33,78 %, православних – 63,12 %)» [21, с. 32].

Як повідомляв О. Пашутін у 1859 р., через більше ніж 100 років після заснування міста, в ньому жили: християни міщани – 4750 осіб, євреїв – 2323 осіб, у тому числі купців-євреїв обох гільдій – 100 осіб. В місті у 1866 р. було три дерев'яні синагоги, єврейська богадельня на 20 осіб [157].

На 1 січня 1915 р. «населення Єлисаветграда складало 97 936 осіб (євреїв – 33,78 %, православних – 63,12 %)» [21, с. 32; 257].

Єврейське населення повинно було селитися у кварталах, обмежених приблизно вулицями Перспективна (нині Велика Перспективна), Клінцовська (нині Кропивницького) та річкою Інгул. Єврейська громада створила свої органи міського самоврядування. Вона виконувала духовні, загальноосвітні та фіскально-адміністративні функції: розпоряджалася громадськими грошима, вела облік їх надходжень та використання, сплачувала податки до скарбниці, збирала кошти з населення [79, с. 8].

Євреї Єлисаветграда платили, крім загальних, спеціальні податки за забій худоби та птиці, за випуск книг єврейською мовою, свічковий податок (за запалювання свічок у суботу), за носіння стосу тощо.

У містах смуги осілості відбувається швидке зростання населення. Динаміку зростання кількості єврейського населення м. Єлисаветграда представлено у таблиці 2.2.1.

Серед життєвих пріоритетів на одному з перших місць завжди стояли грамотність та освіта. Навчання грамоти та єврейським традиціям завжди було обов'язковим для кожної сім'ї. Розвиток капіталізму в країні вимагав

дедалі більше освічених людей. Але на шляху до гімназій та університетів стояла «відсоткова норма». З великими труднощами туди потрапляли євреї. Деякі заради освіти кидали сім'ї, хрестились. Вступали до вузів і ставали лікарями, інженерами, юристами. Вихідці із забезпечених сімей здобували освіту за кордоном. Більшість практикуючих у Єлисаветграді лікарів здобули освіту в Німеччині та Франції.

Таблиця 2.2.1

Рік	Усього населення	У т.ч. іудеїв
1795	2151	423
1802	5842	537
1861	23725	5856
1887	57079	15383
1897	61478	23967
1907	72545	28275
1911	75671	25518

[91, с. 81; 69, с. 102]

Духовне життя євреїв м. Єлисаветграда було пов'язане з прагненням євреїв різними шляхами зберегти релігійні традиції, національну самосвідомість в іноконфесійному середовищі. Спочатку освіта концентрувалася навколо молитовної установи, яка стала запорукою збереження єврейських культурних традицій. В місті релігійної грамоти дітей навчали у хедерах (релігійних початкових школах для хлопчиків) і талмуд-торі, що діяла при синагозі. Основний предмет Талмуд (основа іудаїзму). Крім нього, вчили російську мову, арифметику [79, с. 8].

Поступово релігійна освіта поступилася місцем світській освіті. Центральні та місцеві органи влади намагалися популяризувати державні єврейські навчальні заклади, залучати до них якомога більшу кількість єврейських дітей [164, с. 235].

Єврейська громада дбала про утримання сиріт та бідних дітей. Згодом релігія втрачає монопольне право зберігача національної традиції, яке переходить до різних культурно-освітніх організацій, сформованих на релігійній основі. Однак це не вело до руйнації єврейської громади краю. В офіційних установах все діловодство велося російською, користуватися єврейською мовою в документах заборонялося [79, с. 8; 157].

Таблиця, наведена нижче, відображає кількість учителів та учнів у державному єврейському училищі першого ступеня, першорядній єврейській талмуд-торі та 20-ти міських початкових хедерах, які існували в місті на 1861 р. при переході м. Єлисаветграда з військового до цивільного відомства.

Таблиця 2.2.2

Навчальний заклад	Учителів	Учнів
Державне єврейське училище	3	58
Талмуд-тора	3	105
Початкові хедери	21	281

[69, с. 100]

З таблиці видно, що державні училища зі штатом викладачів, фінансуванням уряду, з безкоштовною освітою значно програвали хедеру в боротьбі за учня (як ми вже показали, кількість учнів у хедері досягала майже трьох десятків).

70–90-ті рр. XIX ст. в країні «були позначені бурхливим розвитком техніки та промисловості, що було зумовлено переходом до капіталістичного способу виробництва» [102, с. 130–131]. До середини 90-х рр. кількість фабрично-заводських підприємств Єлисаветграда збільшилася вдвічі, а обсяг їхнього виробництва зріс більше, ніж у 13 разів. 1893 р. в Єлисаветграді було запущено водогін, а 1897 р. – розпочато регулярний рух вагонів електричного трамвая. Згідно з географічним довідником, у Єлисаветграді 1897 р. працювало біля 40 навчальних закладів, 525 торгівельних підприємств та більше 200 фабрик і заводів, які виробляли товарів на суму більше, ніж 6,5 мільйонів карбованців. Інтенсивне зростання обсягів виробництва супроводжувалося також підвищенням культурного рівня міста за рахунок активного розвитку видавничої та бібліотечної справи [169, с. 34].

У зв'язку з потребами капіталізму, який бурхливо розвивався в країні, з 70-х рр. XIX ст. почала надзвичайно швидко зростати шкільна мережа міста. За цей час у м. Єлисаветграді було відкрито 10 народних училищ. У 90-ті рр. XIX ст. – друге єврейське державне училище. На 1899 р. у першому державному єврейському училищі навчалось 114 учнів, в другому – 109, в Талмуд-торі – 129 [91].

На початку XX ст. в місті існувало близько 20 навчальних закладів (без приватних), з-поміж яких відкритими на цей час були професійна єврейська жіноча школа та єврейське жіноче училище [215, с. 27].

Моральні засади іудаїзму сприяли поширенню різних форм добродійної діяльності, що в значній мірі формувало суспільну атмосферу міста, впливаючи на його культурний рівень. Найбільш поширеними були традиційні загальнообщинні благодійні товариства, які діяли переважно при синагогах, а також при молитовних будинках та школах. З часом набули поширення і професійні благодійні товариства [99, с. 75].

Єврейські громади міст Херсонської губернії давали приклади співробітництва в освітньо-гуманітарній сфері [240, с. 116].

З 60-х рр. XIX ст. набула свого розвитку єврейська благодійність на Єлисаветградщині.

У «Історичному нарисі», написаному міським головою О. Пашутіним, наводиться великий список меценатів: «Внесені вічним внеском для того, щоб відсотки з них щорічно роздавались найбільшим жителям міста іудейського віросповідання: Цукою Бродном – 1000 крб., Давидом Розенблатом – 300 крб., Берком Олінським – 200 крб, Йосипом Цеткіним – 1000 крб., вдовою Ханой Берейгард – 300 крб, Шмулем Заславським – 1000 крб., Яковом Торговецьким – 100 крб., дочками провізора Льва Поліщука – 500 крб., Елькою Янkelівною Лісовою – 200 крб, Альтером Тростанецьким – 300 крб., купцем Яковом Коганом – 600 крб. та багато інших» [79, с. 8]. Взагалі, особисті пожертви на утримання релігійних та культурних закладів були частим та типовим явищем.

Важливу роль в економічному, культурному житті Єлисаветградщини зіграли власники підприємств. Більшість їх часто обирали до земських управ і міських дум, що давало їм можливість активно впливати на соціокультурні й освітні процеси краю. Найзаможнішими підприємцями-євреями в Єлисаветграді на початку XX ст. були власники машинобудівних та чавуноливарних заводів: Бродський, Гомберг, Цейтлін, Шкловський. У місті були цегельний завод, парова фабрика, млини та торговельні заклади Я. Когана, пивоварний завод Зельцера, миловарний завод Бліндера, гільзова фабрика зі складом Рабіновича, чинбарні (шкіряні) заводи Гайзельмана, Гольденберга, Гольтреєра, Гофмана, Гауптмана, Залпштейна, Утельсона, Крейчмана, Межеровича, Цукермана; швидкодрукарня Гольденберга; млини Лахмана, Клаз і Еренштейна, Гіршберга і Рабіновича, Сейдера, Клігермана; маслобойні Лахмана, Рабіновича, Кучера та ін.; хлібопекарні Рубінштейна, Янкелевича, Лейбмана, Месровича; торговельні заклади Лохмана,

Заславського і Гіршберга, Альпін і Рабіновича, Державця і Вархівера, Монзона, Левінсона, Фрінделя, Шрейтеля, Шпігельмахера, Шлейхера, Гройсмана та багатьох інших; аптеки Конторовича, Розенфельда, Ріхтера, Бухгалтера, Гуровича; приватні лікарні Вайсенберга, Гольденберга, Мейтуса та ін. [69, с. 104–105].

У 1859 р., ухвалою («приговор») купецької і міщанської християнських громад міста, що виділили із власних коштів тисячу карбованців сріблом, в Єлисаветграді планувалося відкрити жіноче училище [157, с. 162]. Однак, директор училищ Херсонської губернії З. Коленко (пізніше директор Херсонської гімназії) скасував це рішення, зауваживши в листі засновникам, що оскільки в Єлисаветграді, окрім християнської громади є ще й єврейська, то доцільно залучити участі в створенні жіночої школи також єврейської громади. Це могло надати «більше засобів до пристойного утримання школи, посилити її доходи та прискорити відкриття» [157, с. 163]. Новим, тепер спільним рішенням громад, християнська міщанська громада (4750 особи) вносила 500 крб. сріблом (9,5 крб. з особи), а єврейська громада (2323 особи) 300 крб. (по 7,75 крб.). Необхідну решту (755 крб.) планувалося зібрати наступного, 1860 р., «по три карбованці без різниці з християнських і єврейських» капіталів [157, с. 164–165].

Єврейська громада м. Єлисаветграда сприяла отриманню освіти молоддю із незаможних родин. На утримання єврейських навчальних закладів від громади виділялися та жертвувались капітали. Гроші вносилися довічним вкладом у банк із тим, щоб відсотки з них щорічно видавалися або на користь єврейських училищ чи громадської талмуд-тори, або на користь найбідніших громадян міста іудейського віросповідання, або ж на користь єврейської міської богадільні для утримання її мешканців. До речі, у 80-ті рр. ХХ ст. в Єлисаветграді було відкрито нову єврейську богадільню з лікарнею при ній [69, с. 100].

У досліджуваний історичний період поширеними були традиційні загальнообщинні благодійні товариства, які діяли переважно при синагогах, а також при молитовних будинках та школах. З часом набули поширення і професійні благодійні товариства, які підтримували ремісників певної спеціалізації. Діяли товариства взаємодопомоги, надаючи своїм членам безвідсоткові кредити. При цьому вони часто включали й членів-неєвреїв. Добродійні товариства існували і при різних навчальних закладах. Вони мали різні форми: товариства опіки учнів, допомоги бідним учням, допомоги вчителям-євреям [99, с. 75].

З благодійних товариств Єлисаветградщини потрібно відзначити «Товариство сприяння бідним євреям», при якому була їдальня, де переважно безкоштовно видавались обіди (платний обід коштував 5 коп.) та каса позичок, де позички видавались бідним євреям у розмірі від 25 до 100 карб. на пільгових умовах.

Зауважимо, що саме з кола єврейських вчителів виходила більшість громадських ініціатив. Показовим в цьому плані є те, що до початку ХІХ ст. завдяки цілеспрямованим зусиллям єврейського вчительства, діяло Єлисаветградське товариство розповсюдження початкової та професійної освіти серед жіночого єврейського населення. Питання фінансування жіночих шкіл, стан кількісного і якісного складу, успішності навчання були предметом посиленої уваги товариства.

У місті працювала безкоштовна бібліотека, бюджет якої складали одночасні ти щомісячні внески. На 1912 р. її книжковий фонд складав 2 386 книг, абонентів було 254 осіб [69, с. 104].

Основним завданням громади м. Єлисаветграда була турбота про духовні та матеріальні потреби жителів іудейського віросповідання. Громада на свої кошти побудувала й утримувала лікарню (нині це дитяча обласна лікарня), 13 синагог і початкові школи, при них – хедери, будинок учіння і зборів Бейс-Кнессет. Успішно функціонувала ціла система навчальних

закладів, в тому числі вечірніх класів із профорієнтацією для всіх бажаючих. В справах єврейської громади в той час брали участь всі чоловіки, які досягли віку 25 років [238].

На загальних зборах зазвичай обирали міського рабина, який і відав більшістю суспільно значущих громад. У 1909 р. елисаветградським міським рабином був інженер-технолог Велвл Тьомкін. Головним фінансовим джерелом засобів життєдіяльності єврейської громади міста були добровільні внески і прибутки від податків. Зауважимо, що у 1909 р. в м. Єлисаветграді проживало 82 тисячі осіб, з-поміж яких православних було 49,5 тисяч, іудеїв 30,4 тисяч [238, с. 1].

У довіднику Л. Бродського і М. Шабадана за 1909 р. відмічається, що єврейській громаді міста належить декілька капітальних будівель, з-поміж яких на особливу увагу заслуговує приміщення талмуд-тори і ремісничого училища [238, с. 1].

Далі в цьому ж виданні читаємо: «У Єлисаветграді функціонує 5 жіночих єврейських училищ. Особливо виділяється жіноче єврейське училище на Василівському провулку. Засновник пані Д. Лещинська. Навчання – безкоштовне. Бідним дітям безкоштовно видається одяг і взуття, 1 раз на день надавалося кошерне харчування. Загальна кількість учнів 285 осіб» [238, с. 1]. У 1909 р. в будинку Чауського, була відкрита Єврейська бібліотека. Книги видавалися безкоштовно, під заставу в 1 крб. Середня кількість відвідувачів читального залу – 50 осіб щодня [238, с. 4].

Статистичні дані про кількість навчальних закладів та частки учнів у них показують, що станом на січень 1899 р. в Єлисаветградському повіті функціонували різні типи шкіл (див. таблицю 2.2.3).

Із звітних документів дізнаємося, щ у 1898 р. в Єлисаветградському повіті функціонувала 13 приватних єврейських однокласних 3 розряду чоловічих 3 і жіночих 9, на початок року одне училище було закрите, за недостатністю коштів на утримання. У звіті вказується, що в навчально-

виховній роботі всі училища досягли достатніх результатів. Кількість учнів, які закінчили повний курс навчання становила 50 осіб (на 508 учнів) або 11,6 %. Учнів, які вибули до завершення навчання було 176 осіб із 508 учнів або 34,66 %. Причиною значної кількості учнів, які вибули в звітній період – закриття одного училища і відкриття в кінці року 1 талмуд-тори в м. Вознесенськ [130, с. 58].

Таблиця 2.2.3

Навчальний заклад	Кількість учнів
Міські 3-класні	2
Двокласні (міські приходські)	2
Двокласні (сільські)	6
Однокласні (сільські)	2
Німецькі церковно-приходські	3
Підпорядковані училищним радам (міські)	13
Підпорядковані училищним радам (сільські)	77
Приватні третього розряду (християнські)	6
Приватні третього розряду (єврейські)	13
Хедери	155

[130, с. 58]

Усі єврейські навчальні заклади, в тому числі приватні та меламенти, підлягали контролю з боку Міністерства народної освіти. Єврейські навчальні заклади, зокрема й релігійні, мали підпорядковуватися губернським, повітовим комісіям, які очолювали директори училищ [164, с. 229].

Громадських талмуд-тор в звітній період, як і раніше було дві. Обидві утримувалися на кошти місцевого коробкового збору в розмірі 5886 крб. 46 коп. У звіті відзначається, що в навчально-виховній роботі обидві талмуд-тори досягли достатніх результатів. Кількість учнів, які закінчили повний курс навчання в них становила 12 осіб (на 231 учнів) або 5,2 %. 120 із 231 учнів вибули до завершення навчання, що становило майже 52 %. Причиною значної кількості учнів, які вибули з навчальних закладів та незначною кількістю учнів, які закінчили курс в талмуд-торах була бідність батьків учнів цих шкіл. У звіті зазначається, що, не зважаючи на допомогу учням одягом та взуттям, вони провчившись 1–2 роки, як правило, залишають школу заради незначного заробітку [130, с. 73].

Зауважимо, що з переліку навчальних предметів ані співи, ані гімнастика в цих закладах не викладались. Із додаткових предметів при одній із шкіл викладалися ремесла: столярно-токарне (19 хлопців) і слюсарне (18 хлопців). У звіті також вказується, що стан бібліотек і кількість навчальних посібників у них є незадовільним. Приміщення і обстановка задовільні.

Хедерів у звітній період було 155, більше в порівнянні з минулим роком на одну. Стан навчально-виховної роботи в них навряд чи можна вважати задовільним, у зв'язку з переважанням застарілих прийом навчання та виховання. Додаткові предмети не викладалося в хедерах як і гімнастика та співи. Про учнів, які закінчили курс і вибули по закінченню курсу в хедерах ніяких даних немає. В звітних документах зафіксовано, що приміщення і обстановка задовільна тільки в 42 хедерах (з 155), або ж у 27 % [130, с. 73].

У місті також функціонували суботні школи чоловіча (при талмуд-торі і жіноча (при приватному жіночому училищі), які були відкриті наприкінці 1889 р. на благодійні внески приватних осіб (172 крб.). Кількість учнів у суботніх школах становила 149 чоловіків та 160 жіночок при 27 викладачах

(16 чоловіків, 11 жінок) із вчителів місцевих державних і приватних єврейських училищ [130, с. 77].

На 1 січня 1914 р.. на Єлисаветградщині було 6 приватних навчальних закладів: жіноча гімназія М. Гослен в Єлисаветграді, чоловіча гімназія М. Крижановського в Єлисаветграді, жіноче училище першого розряду В. Житкевич в Новомиргороді та три училища для дітей обох статей М. Шелякіної та М. Хмельницької в Єлисаветграді [135, с. 20].

У гімназії М. Гослен станом на 1 січня 1914 р. було 302 учениці та 17 вчителів. В гімназії М. Крижановського – 146 учнів та 14 учителів; в училище першого розряду В. Житкевич – 61 учениця та 8 учителів; в трьох училищах третього розряду навчалось 147 учнів та працювало 8 вчителів.

У всіх училищах працювало 47 вчителів, з яких 14 осіб із вищою освітою, а решта зі спеціальною педагогічною підготовкою [135, с. 20].

Разом у 6 училищах навчалось 656 учнів; по віросповіданню вони розподілялися наступним чином (див. таблицю 2.2.4).

Таблиця 2.2.4

За віросповіданням	Хлопців	Дівчат
Православних	138	109
Католиків	6	5
Інших християн	7	10
Іудеїв	89	291
Інших віросповідань	-	1

[135, с. 20]

З другої половини XIX ст. на території краю стрімко розвивається світська освіта. Наслідком поширення світської освіти в Херсонській губернії стало істотне зростання протягом 1855–1897 рр. рівня

російськомовної освіченості серед юдеїв. Зокрема, за даними перепису 1897 р., у містах Херсонської губернії серед євреїв вікової групи 10–29 років (особи 1868–1887 р. н.) кількість осіб, що володіли російською грамотністю, становила біля 53 %. У вищих вікових групах цей відсоток знижувався. У групі 30–39 років він становив 48 %, 40–49 р. – 37 %, 50–59 р. – 29 %. Частка осіб, що отримали освіту вище початкової, збільшилася за ці ж роки майже вчетверо, 1,3 % до 4,7 %, а якщо взяти з 1840-х рр. – то взагалі вдесятеро (з 0,46 % до 4,7 %) [158, с. 140–177]. По повітах, зокрема, Єлисаветградському, є відмінності лише у вікових групах 30 років і старше, до 10 % у бік зменшення. Це пояснюється, на думку В. Яшина, «більшим консерватизмом єврейства повітових містечок і типовим для провінції будь-якого рівня пізнішим залученням до модернізаційних процесів» [240, с. 117].

Однак, зауважимо, що попри начебто інтенсивну русифікацію, попри швидкий, здавалося б, розвиток освіти, наприкінці століття писемних серед євреїв. За тими ж даними 1897 р., єврейську (ідиш) як рідну мову назвали у Єлисаветграді 97–98 % євреїв [158, с. 6–7].

Промовистим показником високого рівня модернізації євреїв за освітнім фактором на території краю було значне збільшення кількості єврейських учнів у всіх типах світських навчальних закладів. Уже в середині 1860-х рр. євреї становили біля 18–19 % серед учнів державних навчальних закладів Єлисаветградщини. Євреї також становили другий за чисельністю прошарок серед учнів після дітей дворян і чиновників (біля 29 %) [241, с. 116]. У кінці XIX – на початку XX ст. на Єлисаветградщині переважала мережа єврейських приватних чоловічих та жіночих гімназій [2, с. 97].

Отже, провідними чинниками розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в означений період були: поліетнічність регіону, наявність законодавчої регламентації єврейської освіти; встановлення громадсько-державного характеру організаційних засад її діяльності; вияв громадської ініціативи у відкритті єврейських навчальних закладів;

врахування в організаційно-змістових аспектах діяльності єврейських шкіл соціальних та економічних потреб розвитку краю.

Висновки до другого розділу

Система освіти для євреїв, як і вся освіта загалом, формувалася на конкретному суспільно-політичному тлі, яке характеризується в досліджуваній нами історичний період суспільними перетвореннями.

Соціально-економічні умови того часу знаменувались піднесенням соціально-економічних перетворень у суспільстві, що потребувало масової освіти, підготовку кваліфікованих фахівців з різних сфер життя. Це, в свою чергу, сприяло принциповому перегляду характеру навчання в кожному окремо взятому навчальному закладі. Внаслідок чого були визначені та закріплені в законодавчому порядку головні принципи організації та діяльності освітніх інституцій різного типу, рівня і форм власності для єврейського населення.

Соціокультурні передумови і основні тенденції становлення єврейської системи освіти в означений історичний період формувалися під впливом об'єктивних передумов соціально-економічних та суспільно-політичних, що в сукупності призвели до певних змін у сфері освіти взагалі і зумовили становлення і розвиток єврейської системи освіти відповідно до вимог часу зокрема. Широкий народний рух, що відзначався в суспільно-політичному розвитку розгортанням громадсько-педагогічної активності за збереження національних цінностей і, перш за все, піднесенням вітчизняної єврейської культури, рідкої мови, поклав тим самим початок боротьбі за національне відродження. Тому, аналізуючи соціокультурні передумови, виокремлено, як їх структурні складові, ще й національні передумови та з'ясовано їх вплив на розвиток і становлення єврейської освіти означеного історичного періоду. Національні передумови того часу характеризуються сформованістю

традицій родинного виховання на засадах історії та культури єврейського народу; піднесенням освітнього руху серед широких мас суспільства, який заповнив думки, свідомість і прагнення єврейства щодо національної освіти.

Схарактеризовані нами соціокультурні передумови й основні тенденції, складовими яких є економічні, політичні, національні та організаційно-педагогічні чинники, хоча й не є вичерпними, проте дають уявлення про основні з них. Отож, соціокультурними передумовами розвитку єврейської освіти в означений нами історичний період були: сформованість традиційної освіти на засадах історії та культури єврейського народу; піднесення соціально-економічного перетворень у суспільстві, що потребувало масової освіти, підготовку кваліфікованих фахівців з різних сфер життя; впровадження урядових реформ щодо єврейської освіти; започаткування єврейських навчальних закладів різних типів, нормативне забезпечення їх діяльності; активна діяльність єврейських громад, приватна ініціатива громадських діячів у створенні єврейських освітніх інституцій.

Соціокультурні передумови й основні тенденції становлення єврейської освіти є проявом накопичення і видозміни ініціатив та нововведень в освітньому просторі і в сукупності призвели до певних змін у сфері освіти, у нашому випадку – до трансформацій у системи освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Історія євреїв Єлисаветградщини є частиною всієї етнічної історії українського народу, яка тісно пов'язана з державотворчими, економічними, соціальними, культурними, юридичними, демографічними та іншими чинниками. Тільки комплексний підхід дає можливість для всебічного дослідження теми.

Визначено основні напрямки діяльності Єлисаветградської єврейської громади у галузі освіти: сприяння розширенню мережі навчальних закладів для дітей євреїв, матеріальне забезпечення освітніх установ, підвищення

добробуту вчителів, поліпшення їхніх побутових умов, прагнення до загальної початкової освіти єврейських дітей, заохочення і підтримка учнів з незаможних прошарків населення, залучення широкої громадської допомоги в основному матеріальної для підтримки єврейського шкільництва.

З'ясовано, що у другій половині XIX – на початку XX ст. саме в містах Єлисаветградського повіту (Єлисаветграді, Вознесенську, Ольвіополі, Бобринці та ін.) найбільш активно здійснювався процес відокремлення субкультур, які реалізували принципово різний тип мислення. Саме міське життя створило можливості для виділення зі світу традиційної єврейської культури і покоління єврейської інтелігенції.

Духовне життя євреїв Єлисаветградщини було пов'язане з прагненням євреїв різними шляхами зберегти релігійні традиції, національну самосвідомість в іноконфесійному середовищі. Спочатку вона концентрувалася навколо молитовної установи, яка стала запорукою збереження єврейських культурних традицій. В місті релігійної грамоти дітей навчали у талмуд-торі, що діяла при синагозі. Поступово релігійна освіта поступилася місцем світській освіті поряд із викладанням Закону Божого запроваджувалися загальноосвітні предмети. Таким чином, молоде покоління отримувало можливість здобуття подальшої освіти. Єврейська громада дбала про утримання сиріт та бідних дітей. Згодом релігія втрачає монопольне право зберігача національної традиції, яке переходить до різних культурно-освітніх організацій, сформованих на релігійній основі. Однак це не вело до руйнації єврейської громади краю.

Встановлено, що саме з кола єврейських вчителів виходила більшість громадських ініціатив. Показовим в цьому плані є те, що до початку XIX ст. завдяки цілеспрямованим зусиллям єврейського вчительства, діяло Єлисаветградське товариство розповсюдження початкової та професійної освіти серед жіночого єврейського населення. Питання фінансування

жіночих шкіл, стан кількісного і якісного складу, успішності навчання були предметом посиленої уваги товариства.

Духовне життя євреїв м. Єлисаветграда було пов'язане з прагненням євреїв різними шляхами зберегти релігійні традиції, національну самосвідомість в іноконфесійному середовищі. Спочатку вона концентрувалася навколо молитовної установи, яка стала запорукою збереження єврейських культурних традицій. В місті релігійної грамоти дітей навчали у хедерах (релігійних початкових школах для хлопчиків) і талмуд-торі, що діяла при синагозі. Основний предмет Талмуд (основа іудаїзму). Крім нього, вчили російську мову, арифметику. Тривалий час вони були осередками збереження традиційної єврейської культури та духовно-релігійного життя.

Поступово релігійна освіта поступилася місцем світській освіті. Зокрема, у 1851 р. в Єлисаветграді відкрили державне єврейське училище. Поряд із викладанням Закону Божого запроваджувалися загальноосвітні предмети. Таким чином, молоде покоління отримувало можливість здобуття подальшої освіти. Державні училища зі штатом викладачів, фінансуванням уряду, з безкоштовною освітою значно програвали хедеру в боротьбі за учня (кількість учнів у хедері досягала майже трьох десятків).

Промовистим показником високого рівня модернізації євреїв за освітнім фактором на території краю було значне збільшення кількості єврейських учнів у всіх типах світських навчальних закладів. Діти євреїв здобували освіту не лише в єврейських навчальних закладах, але й становили значну частку учнів серед інших середніх освітніх закладів краю.

Провідними чинниками розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в означений період були: поліетнічність регіону, наявність законодавчої регламентації єврейської освіти; встановлення громадсько-державного характеру організаційних засад її діяльності; вияв громадської ініціативи у відкритті єврейських навчальних закладів;

врахування в організаційно-змістових аспектах діяльності єврейських шкіл соціальних та економічних потреб розвитку краю.

Основні результати дослідження за другим розділом дисертації висвітлено у таких працях автора [28; 30; 31; 249; 259].

РОЗДІЛ 3.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

3.1. Діяльність єврейських початкових шкіл

Упродовж всього усього XIX ст. в українських губерній відбулося становлення цілої системи приватних і громадських єврейських навчальних закладів. На перших порах вона стояла поза контролем державних органів управління.

У другій половині XIX – на початку XX ст. загострилася суперечність між діяльністю уряду й активністю значної кількості національно свідомої інтелігенції Єлисаветградщини: з одного боку, прагнення уряду перешкоджати зародженню на території краю будь-якого національного просвітницького руху та бажання придушити його, а з іншого – прагнення єлисаветградської інтелігенції продовжувати національну освітню справу, незважаючи ні на які перешкоди. Тому-то, в означений період, прогресивною єврейською громадою краю створювалися елементарні заклади освіти, спрямовані на ліквідацію неграмотності серед дітей, дорослих та збереження їх етнічно-культурних особливостей.

Ізраїльський історик Я. Кац підкреслює, що «у традиційному єврейському суспільстві, ідеалом якого було збереження релігійної традиції у всій її цілісності, інститути освіти були призначені для збереження традиційних цінностей і передачі їх новому поколінню» [210, с. 25–26].

Окрім сім'ї та синагоги як неформальних інститутів, що брали участь у формуванні особистості представника традиційної єврейської громади, велику роль відігравали формальні навчально-виховні заклади – хедери та талмуд-тори [52, с. 131].

Навчання і виховання дітей в єврейській громаді відбувалося у хедерах або хадарімах і вважалося обов'язковим для хлопчиків 6–13 років. Для нижчих прошарків єврейського населення існували талмуд-тори, що утримувалися за рахунок пожертв заможних представників єврейського населення в краї і були фактично тими само хедерами, тільки безплатними [240, с. 153].

Однак, у подальшому структура традиційних приватних єврейських начальних закладів поступово змінювалася. У середині 1860-х рр. у системі приватних єврейських навчальних закладів на перше місце виходять меламенти, а хедери втрачають свою позицію, хоча упродовж усієї другої половини ХІХ ст. їх кількість у містечках українських губерній була значною [99, с. 69].

Довгий час осередком традиціоналізму була порівняно незалежна від будь-якого стороннього втручання (як з боку уряду, так і взагалі віянь часу) національна єврейська школа-хедер [52, с. 131]. В офіційних звітах зазначувалося: «Хедери – неорганізовані, тимчасові школи, певної програми не мають і все навчання в них обмежено вивченням єврейської мови й релігії» [139].

Навчанням дітей традиційно займалися меламенти, або книжники, які поділялися відповідно до об'єму викладання, на початкових (даркеде-меламдім) і другорядних (ірбув'я-меламдім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Це були початкові школи для хлопчиків, де навчання починалося з 4 років [163, с. 17]. Головним змістом навчання було вивчення Тори та єврейської богословської літератури.

Досліджуючи питання освіти євреїв в Херсонській губернії в ХІХ – на початку ХХ ст., вчені М. Шитюк та В. Щукін зауважують, що «через традиційні школи більшість дітей шкільного віку, особливо хлопців, була охоплена різними формами навчання, що відповідало єврейським традиціям» [231, с. 131].

У хедері діти євреїв отримували традиційну освіту. У правилах було зазначено, що «будь-яка особа, яка здобула меламедське свідоцтво, може викладати лише особисто, тобто не може тримати у своєму хедері ніяких помічників, а також не має права навчати в хедері дівчинок. Останні можуть навчатися закону своєї віри лише в єврейок, які мають звання не нижче вчительки початкових училищ» [139].

Заснувати хедер було неважко. У правилах було записано, що «меламедом (івр. «учитель») може бути будь-який єврей, який має право на проживання у даній місцевості, незалежно від того, чи буде ця місцевість у межі осілості євреїв чи ні» [139]. Необхідно було лише подати прохання про видачу меламедського свідоцтва на ім'я директора або інспектора народних училищ і сплатити гербовий податок у розмірі трьох карбованців [139]. У хедері панувала «свобода викладання і відсутність казенної регламентації програм» [52, с. 136].

У приватних хедерах за навчання платили батьки, а хедери для бідних спонсорувалися громадою. Заняття проходили у квартирі меламеда, зазвичай у невеликій кімнаті. На першому етапі навчання діти вчилися читати і писати на івриті, вивчали П'ятикнижжя та отримували перші відомості про Талмуд. На цьому багато хто закінчував своє навчання і йшов учнями в ремесло та торгівлю. Найбільш обдаровані учні надходили на другий ступінь навчання. Багато хто займався самостійно в синагогах та молитовних будинках [99, с. 70].

У 1861 р. у Єлисаветграді було 20 хедерів, де навчалось 281 хлопців та викладало 21 учителів. Станом на 1 січня 1914 р. у Єлисаветграді функціонувало 13 хедерів [звіт., с. 21].

Як засвідчують наші дослідження, «хедер на Єлисаветградщині займав надзвичайно важливе місце в системі традиційної єврейської освіти, де не було місця ні світським предметам, ні професійному навчанню. Дитина приходила до хедеру приблизно з 5 років, іноді раніше, а закінчувала повний

курс навчання у віці 13–15 років. Учням не ставились оцінки за їх знання і не присвоювалась кваліфікація. Розпочиналося навчання з ознайомлення дітей з абеткою та назвами літер. Оскільки навчання грамоті на івриті було надто складною справою для дитячого розуміння (в домашньому спілкуванні діти послуговувались мовою ідиш), вчителі для полегшення цього процесу використовували спеціальні листки для наочності. Методи навчання також були примітивними, раз і назавжди встановленими (спостереження дітей за літерами, голосне промовляння складів, окремих звуків, а також повторення вголос, колективне читання, бесіди та ін.)» [28, с. 9].

Саме вивчення Тори в хедері практично полягало в дослівному послідовному перекладі слів тексту. Спочатку слово читалося вголос, а потім перекладалося на ідиш. Кожне слово із тексту перекладалося окремо, зберігаючи порядок слів оригіналу, тому часто вираз, який мав декілька значень, перекладався однаково [69, с. 76].

Незважаючи на те, що з середини ХІХ ст. уряд боровся з традиційним іудейською освітою, хедери (іудейські початкові школи) вистояли у цій боротьбі та в законі від 1893 р. було закріплено дозвіл вчителям – меламедам викладати у хедерах єврит та релігійну літературу [15, с. 64].

У 90-х рр. ХІХ ст. чисельність єврейського населення Єлисаветградщини швидко зростала, як і кількість початкових єврейських шкіл-хедерів. Статистичні дані про кількість хедерів та частку учнів у них показують, що станом на січень 1899 р. в Єлисаветградському повіті функціонувало 155 хедерів [130, с. 58].

Здавалося б, що спрощений порядок відкриття хедера повинен був сприяти швидкому зростанню їхньої кількості і більшому охопленню учнів. Проте статистичні дані свідчать про те, що зростання було незначним: «У 1889 р. в Херсонській губернії діяли 500 хедерів, а в 1905 р. їх кількість збільшилася до 553» [231, с. 131].

Причина таких «скромних результатів» полягає в тому, що в традиційному єврейському суспільстві формальні шкільні заклади (талмудатора, хедер та єшива) призначалися для хлопчиків, їхня діяльність була зорієнтована виключно на культурну традицію. А вивчення Тори не давало практичних знань і, безумовно, не обіцяло прямих економічних вигод. Тим більше, що програма хедера тривалий час не зазнавала змін: викладання велося єврейською мовою, вивчалися Талмуд, Тора, Мішна, Гемара. Тому досить часто учні хедера вчилися ще й в училищах і гімназіях [52, с. 133–134].

В єврейській пресі розгорнулися палкі суперечки з приводу реорганізації хедера: «Необхідне усунення тих перешкод і обмежень, якими й дотепер оточений хедер. Тоді, і тільки тоді, хедер... .. згодом перетвориться на справжню школу для єврейських дітей» [1399]. Хедер повинен стати національним у справжньому значенні цього слова, повинен відповідати сьогоденним тенденціям і потребам єврейського життя» [139].

Згідно даних загального перепису населення в 1897 р. частка осіб, що отримали освіту вище початкової (вище хедера) в Херсонській губернії збільшилася, в середньому, учетверо – з 1,3 % до 4,7 %, а з 1840-х рр. взагалі вдесятеро (з 0,46 % до 4,7 %) [158, с. 140–177]. По Єлисаветградському повіту є відмінності лише у вікових групах 30 років і старше, до 10 % у бік зменшення. Це пояснюється, на думку В. Яшина, більшим консерватизмом єврейства повітових містечок і типовим для провінції будь-якого рівня більш пізнім залученням до модернізаційних процесів [240, с. 172].

Для забезпечення навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей існували початкової єврейській школі – талмуд-тори. Вони утримувались на кошти єврейських громад, пожертвування заможних євреїв. «Відкриття талмуд-тори було пов'язане з вирішенням та подоланням багатьох

бюрократичних перешкод. Тому такі єврейські школи іноді діяли таємно» [231, с. 132].

Талмуд-тори можна було відкрити завдяки клопотанням міщанських громад, товариств допомоги бідним, духовного правління або господарського комітету при єврейських молитовних справах. Рішення даних єврейських громадських організацій фіксувався у міській або міщанській управі і подавався разом із проханням на ім'я директора народних училищ [139].

Якщо у рішенні вказувалася мета заснування талмуд-тори – навчання дітей бідних батьків російській мові і закону єврейської віри, то в проханні вказувалися мотиви даного рішення (недостатність загальноосвітніх єврейських просвітницьких закладів, кількість дітей, що залишилися поза школою, особливості місцевих умов тощо) і джерела утримання талмуд-тори (субсидії з сум коробкового збору, річні внески, одночасні пожертвування тощо) [139].

Як зауважує М. Шитюк та В. Щукін, «навчання у талмуд-торах у другій половині XIX століття було схоже з тим, що використовувалося у хедерах. Відрізнялися ці заклади лише кількістю учнів та вчителів. З метою підвищення рівня і збагачення змісту викладання в талмуд-торах Міністерством народної освіти у 1852 р. було розроблено програму викладання єврейських навчальних предметів у єврейських училищах та перелік релігійних статей, якими повинні були оволодіти учні» [231, с. 33].

Внутрішня організація талмуд-тори визначалася статутом, який затверджувався попечителем навчального округу [52, с. 136].

Досліджуючи організацію освіти національних меншин у центральному регіоні України в кінці XIX – початку XX ст., О. Філоненко пише, що «для вивчення російської мови й арифметики, згідно з програмою, відводилося 5 год. на тиждень. У цих школах, у кращому випадку, вчили

читати, механічно молитися й іноді трохи писати. Талмуд, як й інші релігійні тексти, вчили примітивно шляхом механічного зазубрювання» [214, с. 380].

Зміни, які практикувалися й у початковій єврейській школі для бідних – талмуд-торі були помітнішими в порівнянні з хедером, беручи до уваги зміст назви «Талмуд-тора» (у перекладі з івриту «вивчення Тори (Біблії)»). Інакше кажучи, якщо перетворення відбувалися у самому процесі пізнання сакральних знань, який був сформований поколіннями, у цьому свята святих традиційного суспільства, то це є одним з важливіших показників бурхливих змін у єврейській громаді того періоду [52, с. 136].

Перша елисаветградська талмуд-тора була відкрита в 1858 р. Для організації її функціонування єврейська громада викупила за 5200 крб. одноповерховий будинок неподалік від відкритого у 1852 р. бейт-гамідраш (бесгамедріш – «Дім навчання», вид навчального закладу при синагозі, у якому вивчалися й досліджувалися окремі релігійні тексти; за призначенням близький до єшиви).

Утримання талмуд-тор здійснювалося громадою. Головним джерелом були відрахування з коробкового збору. Цих коштів звісно було недостатньо. У звітах відносно цієї проблеми відзначали: «Наскільки неусталеними і недостатніми є кошти талмуд-тор, можливо судити вже з одного того, що всі вони удаються до кухольних грошових збирань і жодна з них не обходиться без збирань пожертв від приватних осіб. Пожертви, що надходять, є, звичайно, немалою підтримкою, проте талмуд-тори ледве зводять кінці з кінцями, тому що і кількість бажаючих пожертвувати, і їхні суми мізерні» [150; 151].

Утримання закладу здійснювались за рахунок трьох джерел: коробкового збору, самофінансування із зароблених коштів і благодійницьких внесків, хоча цього явно не вистачало. Тому в 1871 р. купці Когон і Рейсер (із наявних документів неможливо встановити хто з них, адже всі Когони і всі Рейсери були підприємцями, ініціали не вказані, а інша

інформація відсутня) запропонували фінансувати талмуд-тору з коштів Олександрівського дитячого притулку в розмірі 1/3 від загальної суми. Однак, міська дума відмовила на тій підставі, що «єврейські діти також можуть бути прийняті на виховання в дитячій притулок» [290, с. 42].

Елісаветградська талмуд-тора «мала 2 класи, в яких викладались ті ж предмети, що і в державному єврейському училищі. Крім того, в талмуд-торі було відкрито підготовчий клас для дітей від 4 до 6 років, а 1880 р. – ремісничі відділення. Школа розміщувалася у дворі місцевої синагоги й надавала початкову освіту сиротам і дітям бідних родин передмість Балки, Куцівки, Пермського» [217, с. 120].

З архівних джерел дізнаємося, що «з кінця 1880-х рр. фінансування талмуд-тори з коробкового збору було збільшене до 4500–6500 крб. на рік, або близько 20–30 % від загальної суми витрат на утримання всіх єврейських закладів міста» [291, с. 24–26]. Також надходили благодійницькі внески від приватних осіб – до 300 крб. на рік та від інших єврейських організацій (різні суми в різні роки) [150, с. 6]. Згідно звітних матеріалів «отриманих грошей вистачало не тільки на загальні витрати та жалування семи вчителів, але й на невелику доплату декільком кращим старшим учням ремісничого відділення. Учні безкоштовно забезпечувалися одягом та взуттям» [150, с. 6, 15].

Основним показником реформування початкової школи був не відхід від традиційної талмуд-тори з її хедерним характером, а наявність у навчальній програмі нових дисциплін. Головний показник змін у національній школі – це усвідомлення самими членами громади необхідності змін у системі національної освіти [52, с. 137].

Вплив навчального відомства на розвиток початкової освіти серед євреїв надалі виявився у відношенні до приватних (з офіційного погляду) єврейських навчальних закладів: хедерів, талмуд-торів, приватних (у вузькому сенсі) училищ [275]. Цей вплив виявився найбільш сприятливим для тих, хто давно потребував перетворення талмуд-тор. З ініціативи

директорів та інспекторів шкіл і училищ ціла низка їх була перетворена на ефективно функціонуючі школи: викладання в талмуд-торах загальних предметів стає обов'язковим, запрошуюються більш кваліфіковані вчителі, у званні завідувачів талмуд-торами стали затверджуватись тільки особи з середньою або вищою освітою, більшість яких у результаті становили особи, які закінчили курси рабинських училищ або вчительських інститутів, значно менше було тих, хто склав іспит на звання домашнього вчителя і мав університетський диплом або «атестат зрілості» (атестат про середню освіту).

При всіх перетвореннях талмуд-тор, як і раніше, мала місце протидія з боку прихильників старих порядків. Але перевага нововведень була очевидною. У 80–90-х рр. значно почастишали випадки, коли єврейські громади самостійно контролюють відповідність своїх талмуд-тор новим законам, наприклад, запровадженням у них викладання певних предметів, запрошення висококваліфікованих фахівців на посаду завідувача. З більшості перетворених або новостворених у цей період талмуд-тор виробився модернізований тип шкіл (переважно для бідних дітей), що відрізняються від державних початкових двома чинниками. По-перше, вони мали громадське завідування – в громаді вибиралася спеціальна опікунська рада (громадське завідування талмуд-торами потім було прописано на законодавчому рівні за закріпленням при школі опікунською радою).

По-друге, ці школи мали обов'язкові та більш великі програми єврейських предметів. У зв'язку з традиційним значенням «талмуд-тори» як установи релігійної освіти для дітей з бідних сімей, зробили цей тип закладу, з одного боку, популярнішим серед єврейського населення, з іншого – більшою мірою відповідним сучасним на той момент вимогам та потребам єврейської громади. Зміни в талмуд-торах відбувалися не відразу: нерідко траплялися випадки, коли організація будь-якої конкретної школи змінювалася тільки на папері [206, с. 724].

На Єлисаветградщині в другій половині XIX ст. були створені талмуд-тори нового типу. У цих закладах здійснювалася загальноосвітня і професійна (реміснича) підготовка єврейської молоді. У 1880 р. при талмуд-торі було відкрите ремісниче відділення із слюсарнею та теслярнею справою [157, с. 168].

Після побудови слюсарної майстерні у 1891 р., талмуд-тора отримала можливість часткового самофінансування за рахунок надання відповідних послуг населенню. Суми виходили непогані: у 1891 р. таким чином було зароблено 892 крб., а в 1892 вже 2320 крб. [150, с. 4].

Крім сиріт і напівсиріт, в талмуд-торі навчалися діти представників незаможного прошарку єврейської громади міста: дрібних ремісників та торгівців, прикажчиків, візників, робітників, безробітних. Бажаючих віддати дітей на навчання в талмуд-тору було більше, ніж місць. Наприклад, у 1892 р. на навчання було прийнято 87 осіб, але 55 особам було відмовлено за відсутності вакантних місць і це був типовий випадок [150, с. 4]. Виникнення модернізованих талмуд-тор було результатом швидкого трансформаційного розвитку єврейства регіону, відображенням процесу формування модерної соціально-культурної моделі розвитку. Вони стають важливим засобом початкової єврейської освіти. Удосконалюється і зміст їхньої діяльності. Окрім традиційних предметів єврейської національної освіти (Тора, молитви, давньоєврейська мова, ідиш), вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, малювання, правопис, співи, гімнастика. Тим самим, у більшості талмуд-тор нового типу зросла кількість навчальних предметів, а знання учнів ставали ґрунтовнішими.

Відкриття при талмуд-торах ремісничих відділень та заснування ремісничих училищ мали винятково важливе значення в розвитку модернізаційних процесів у єврейському середовищі. Більша частина єврейських ремісників за рівнем доходів відносились до нижчого та лише іноді до середнього прошарку, що були репрезентовані ортодоксами-

традиціоналістами. Учень ремісника, довгі роки навчаючись і проживаючи в домі майстра, відтворював ортодоксальну юдейську модель соціальної поведінки. Він погано знав російську мову, дотримувався релігійних норм, обмежував освіту Талмудом і талмудичною літературою, брав ранній екзогамний шлюб і відповідно виховував дітей. Його соціалізація була можлива лише в рамках єврейської громади.

Зрозуміло, що учень ремісничого відділення частково секуляризованої талмуд-тори в цьому випадку виглядав набагато вигідніше. Його духовний світ і освіта не обмежувались Талмудом. Знання державної мови відкривало йому інші, позаобщинні шляхи соціалізації та дозволяло копіювати християнську, міську, буржуазну модель соціальної поведінки. Громада (община) переставала бути для нього абсолютним авторитетом. Відтак, зрозуміло, чому єврейські традиціоналісти вороже ставилися до будь-яких спроб реформування талмуд-тор та хедерів [240, с. 155–156].

На нараді громадського об'єднання євреїв (Товариства з поширення освіти серед євреїв) у 1910 р. наголошувалося: «Реформована талмуд-тора значною мірою наближається до нормального типу елементарної школи. У більшості випадків вона дає ґрунтовну початкову освіту із загальних предметів, тобто з російської граматики, арифметики тощо. Постановка викладання єврейських предметів у більшості випадків більш чи менш правильна... Ми вже не зустрінемо тут безмежної кількості часу, присвяченого єврейським предметам, які доводять дитину до виснаження і засвідчують лише безсилля школи, нездатність її в нормальних умовах дати знання, які потрібно» [140, с. 8]. Взагалі, педагогічні й гігієнічні умови в реформованій талмуд-торі, якщо і не завжди нормальні, то наближаються до норми

Також початкову освіту діти євреїв краю отримували в молитовних школах, яких станом на 1894 р. нараховувалося 11 [112, с. 120].

Виховуючи своїх дітей, євреї дбали не лише про загальну, але й релігійну освіту, не безпідставно вбачаючи в цьому надійні засади духовності [99, с. 68–69]. З усіх напрямів виховної роботи єврейських традиційних початкових шкіл «найбільш виразним слід вважати релігійно-моральне виховання єврейських дітей, головною метою якого було формування особистості набожного єврея, відданого у першу чергу принципам віри й непорушним родинним традиціям» [118, с. 94].

Систему початкової освіти Єлисаветградщини репрезентували навчальні заклади переважно двох відомств: Міністерства народної освіти та Синоду. У підпорядкуванні інспектора народних училищ знаходилося чотири типи початкових навчальних закладів: міські училища за статутом 1873 р., початкові училища (парафіяльні за статутом 1828 р. однокласні й двокласні, міністерські однокласні та двокласні, міські, земські однокласні й двокласні, іноземні християнські, училища за особливим статутом), приватні християнські та єврейські училища [95, с. 65].

Державні (казенні) єврейські училища, відкривалися Міністерством народного просвітництва у місцевостях із численним єврейським населенням і утримувалися за рахунок сум, що знаходилися в розпорядженні Міністерства, для освіти євреїв [52, с. 150].

Рішенням уряду від 13 листопада 1844 р. проєкт про казенні єврейські училища отримав силу закону. Казенні училища були поділені на першорозрядні з дворічним курсом навчання, які відповідали приходським, та на другорозрядні з 3-х чи 4-х річним терміном навчання, з ширшою програмою, яка відповідала повітовим училищам. У казенних єврейських училищах першого розряду в кожному класі могли навчатися не більше 50 учнів, у випадку збільшення кількості учнів повинен бути організований паралельний клас. В училища мали право поступати діти всіх єврейських станів, починаючи з 8 років. Для вступу діти повинні були вміти читати на давньоєврейській мові, знати напам'ять молитви і розуміти дві перші

книжки Моїсейового П'ятикнижжя. Прийом учнів відбувався один раз на рік протягом 8 днів після свята кущів, яке святкується євреями наприкінці вересня – на початку жовтня. Навчання тривало весь рік, за винятком вакаційних і святкових днів [70, с. 110]. Постановою Міністерства народної освіти від 1 червня 1848 р. було встановлено, що вакаційний період в казенних єврейських училищах повинен співпадати з вакаціями в християнських училищах. Він тривав 5 тижнів між середніми числами липня і серпня. Вихідними днями вважалися і єврейські релігійні свята. В грудні 1851 р. Міністерство освіти збільшило навчальний рік з 235 днів до 254, а також визначило дні вакацій. Перші – під час єврейських свят весною в березні з 8 нісана – 21 день і другі – восени з 28 елула – 29 днів. Також вихідними вважались суботи і такі єврейські свята: з 5 по 8 число сівана – 3 дні (в травні); 17 тамуза (в червні); 8 і 9 Аба (в липні); 10 тебеє (в грудні); 13, 14, 15 адара (в лютому). Обов'язковими вихідними вважалися 7 табельних святкових днів і три найважливіших християнських свят: Благовіщення, Пасха і Різдво Христове [186; 264].

На виконання виданого у 1844 р. положення про заснування державних єврейських училищ, які повинні були «похитнути основи Талмуду і потім поєднати освіту єврейського юнацтва з християнським» у Єлисаветграді 1851 р. було відкрито державне єврейське училище першого ступеня (прирівнювалось до приходського), в якому викладались закон Божий (Талмуд), російська, німецька, єврейська мови та арифметика» [69, с. 100].

Так, на 1 січня 1861 р. у Єлисаветградському державному єврейському училищі навчалось 58 учнів. Для порівняння зазначимо, що у цей в хедерах навчався 281 учень, у тамуд-торі 105 учнів [69, с. 100]. Ці дані свідчать, що державні училища зі штатом викладачів, фінансуванням уряду, з безкоштовною освітою значно програвали хедеру в боротьбі за учня (як ми вже показали, кількість учнів у хедері досягала майже трьох десятків).

В архівних джерелах зафіксовано, що фінансувалися ці навчальні заклади з сум збору єврейської громади на освіту дітей та коробкового збору. Так, зокрема, у 1989 р. на утримання цих училищ асигнувалося 12181 крб. 61 коп. [130, с. 71]. Кількість учнів, які закінчили повний курс навчання в них становила станом на 1989 р. 13 осіб на 266 учнів або 5 %. 91 учня вибули до завершення навчання. Причиною значної кількості учнів, які вибули з навчальних закладів та незначною кількістю учнів, які закінчили повний курс навчання пояснюється тим, що більше половини учнів цих закладів – діти бідних євреїв, які відчували нагальну потребу раннього залучення дітей до трудової діяльності. Також вказується, що в обох училищах на високому рівні викладалися співи, гімнастика та ручна праця по дереву. В 1989 р. навчалось ручній праці 18 хлопців. Стан бібліотеки, забезпечення навчальними посібниками учнів, обладнання приміщень в обох єврейських державних училищах були задовільними [130, с. 72].

У 1868 р. Міністерством народної освіти було прийнято Положення про загальні приватні навчальні заклади, за яким ці навчальні заклади було розділено на три розряди: першого розряду – 6-ти класні, другого розряду – трьох і більше класів, третього розряду – одно – і двокласні училища. Ця постанова була примінена і регламентувала роботу єврейських приватних училищ. До 80-х рр. ХІХ ст. кількість приватних училищ була незначною, тому що потреби євреїв в освіті задовольнялися єврейськими казенними загальними навчальними закладами [186].

Наприкінці ХІХ ст. на Єлисаветградщині починають з'являтися і приватні єврейські чоловічі та жіночі училища. Із звітних документів дізнаємося, що у 1898 р. в Єлисаветградському повіті функціонувала 13 приватних єврейських однокласних, з них: 3 – чоловічих третього розряду і 9 – жіночих третього розряду, на початок року одне училище було закрите, за недостатністю коштів на утримання [130, с. 72].

Зупинимося на змісті навчання в цих навчальних закладах. Так, зокрема, співи викладалися в 5-ти училищах цього типу, гімнастика в 2-х чоловічих училищах, 5-ти жіночих училищах успішно викладалося домашнє рукоділля, а в 2-х училищах, окрім домашнього рукоділля, ще й білошвейне кравецьке ремесло, яке вивчали 90 дівчат. Бібліотека і навчальні посібники були в наявності тільки в 6-ти училищах цього типу і то в обмеженій кількості, у зв'язку з обмеженістю коштів в утримувачів цих закладів 1899 [130, с. 72].

Для прикладу, у цей час у Єлисаветграді функціонувало приватне чоловіче однокласне єврейське училище, яке утримувалося М. Найдіним, де викладалися такі предмети: закон єврейської віри, російська мова, арифметика, красно писання, німецька мова, староєврейська мова, біблійська історія [306, с. 68].

При вступі до гімназій, як правило, учні проходили підготовку в приватних підготовчих класах, зокрема в училищі Орликова, в школі Муравчика, в чоловічому однокласному єврейському училищі М. Найдіна, в Олександрівській єврейській гімназії «Групи Батьків» або вдома [306, с. 47].

Згідно звітам інспектора народної освіти Єлисаветградського повіту за 1899 та 1903 рр., однокласні початкові училища працювали саме за програмами 1897 р.

У 1913 р. у м. Єлисаветграді було закрито приватне жіноче єврейське училище третього розряду Д. Смотрицької, у зв'язку з отриманням дозволу дівчаткам єврейської національності навчатися у приватному чоловічому єврейському училищі третього розряду М. Вебера, куди перейшли учениці училища Д. Смотрицької [135, с. 3].

Перше і друге державні однокласні єврейські училища в Єлисаветграді з 1 липня 1913 р. перетворені в двокласні.

Утримувачі чоловічого єврейського училища 3-го розряду М. Хігер та М. Найдин з початку 1913/1914 н. р. утримують кожен самостійно приватне чоловіче єврейське училище третього розряду.

Статистичні дані про кількість єврейських навчальних закладів свідчать, що на 1 січня 1914 р. у підпорядкуванні інспектора третього (Єлисаветградського) району знаходилося такі освітні установи різних типів (див. таблицю 3.1.1).

Таблиця 3.1.1

Навчальний заклад	Кількість
Державні єврейські училища	2
Талмуд-Тори	1
Училища третього розряду для хлопчиків	4
Училища третього розряду для дівчаток	4
Хедери	13

[135, с. 2]

На 1 січня 1914 р. у м. Єлисаветграді функціонувало 24 єврейських училища. Наочно чисельність цих єврейських навчальних закладів представлена у таблиці 3.1.2.

Учителів в єврейських училищах було 69 осіб, з них 2 особи з вищою освітою, а 54 учителів зі спеціальною середньою освітою та 13 маламедів.

Учнів в єврейських училищах було 1726 осіб (1090 хлопців та 636 дівчат) (див. таблицю 3.1.3).

Всі учні іудейського віросповідання, з-поміж них 26 дітей купців та 1700 міщан [135, с. 21].

Таблиця 3.1.2

Навчальний заклад	Кількість
Державні училища за положенням 1873 р.	2
Талмуд-тори	1
Приватні училища третього розряду для хлопців	4
Приватні училища третього розряду для дівчат	3
Хедери	13
Дитячий садок (змішаний)	1

[135, с. 21].

Таблиця 3.1.3

Навчальний заклад	Кількість хлопців	Кількість дівчат
Державні училища	320	-
Талмуд-тори	295	-
Приватні училища	315	635
Хедери	160	-

[135, с. 21]

Зі звітних документів дізнаємося, що на утримання двох державних єврейських училищ, талмуд-тори та восьми приватних училищ витрачено з різних джерел 45 000 крб. 40 коп.: із єврейських капіталів 26367 крб., плати за навчання 9270 крб., добровільних внесків 8663 крб. 73 коп., з інших джерел 699 крб. 67 коп. Всього: 45000 крб. 40 коп. [135, с. 21].

Крім загальноосвітніх предметів в єврейських училищах викладалися також додаткові предмети: німецька і французька мови в Єлисаветградському другому державному єврейському училищі, німецька мова – в Єлисаветградському першому державному єврейському училищі, співи в п'яти училищах, рукоділля в двох училищах, гімнастика в двох

училищах, бухгалтерія в двох училищах та малювання в чотирьох училищах [135, с. 22].

Ручна праця та ремесла викладалися в чотирьох училищах: ручна праця по дереву в Єлисаветградському першому і другому державних єврейських училищах; слюсарно-механічне ремесло в ремісничому училищі при Єлисаветградській талмуд-торі; жіноче кравецьке і білошвейне ремесла в ремісничому училищі, яке утримувало Товариство поширення початкової та професійної освіти серед жіночого єврейського населення м. Єлисаветграда.

Ручній праці та ремеслам навчалися 94 хлопця та 88 дівчат: ручній праці по дереву – 50 хлопців, слюсарно-механічному ремеслу – 44 хлопців, жіночому кравецькому та білошвейному ремеслу – 8 дівчат [135, с. 22].

У ремісничому відділенні при чотирьох єврейських училищах було 3 майстра та 4 майстрині, окрім них 8 викладачів загальноосвітніх предметів навчали дітей ручній праці, кресленню, малюванню та іншим прикладним наукам.

На утримання класів ручної праці при двох Єлисаветградських державних єврейських училищах витрачено 1140 крб., на ремісниче училище при талмуд-торі – 8275 крб. (від єврейської общини – 5000 крб., від замовлень – 1700 крб. та з інших джерел – 1575 крб.) та на ремісниче жіноче училище – 9858 крб. (від суми коробкового збору – 2 500 крб., від єврейської общини – 4000 крб., від замовлень – 2830 крб. та з інших джерел – 528 крб.) [135, с. 22].

У вечірній єврейській жіночій школі, яку утримувала Л. Чауська, заняття проводилися 4 рази на тиждень по 3 год. В навчальному закладі у 1913 р. навчалось 105 жінок, викладало 7 учителів. Зміст навчання передбачав викладання предметів в межах програм початкових училищ. Школа існувала на кошти коробкового збору та добровільних внесків. Утримання її коштувало 2500 крб. на рік [135, с. 22].

Піклувалися про покращення харчування бідних дітей євреїв в трьох навчальних закладах краю: Єлисаветградському єврейському училищі Д. Лещінської, талмуд-торах Товариства поширення початкової та професійної освіти серед жіночого єврейського населення, де практикувалися щоденні безкоштовні гарячі сніданки виключно на благодійні кошти: так, з цією метою А. Камінська пожертувала талмуд-торі 600 крб. [135, с. 24].

Директор народних училищ Херсонської губернії, який відвідав навчальні заклади м. Єлисаветграда в 1913 р. відмічає високий рівень організації навчання в жіночих єврейських приватних училищах Д. Лещінської та Товариства поширення початкової та професійної освіти серед жіночого єврейського населення м. Єлисаветграда, а також в Єлисаветградській талмуд-торі [135, с. 25].

Зі звіту інспектора народних училищ 13-го (Вознесенського) району Херсонської губернії про стан початкових училищ в Єлисаветградському повіті (зауважимо, що 13 район народних училищ в звітній період займав південну частину Єлисаветградського повіту з перебуванням інспектора народних училищ цього району в м. Вознесенськ. З 1 вересня 1913 р. від нього відійшло, для утворення 3 інспекторського району в Єлисаветградському повіті, сім волостей і м. Ольвіополь. Таким чином на кінець 1913 р. 13 район складався із 18 волостей та 2 міст – Бобринця та Вознесенська). Зі звітних документів дізнаємося, що на 1 січня 1914 р. на територію краю функціонувало 25 єврейських навчальних закладів (див. таблицю 3.1.4).

Зазначимо, що діти євреїв здобували освіту не лише в єврейських навчальних закладах, але й становили значну частку учнів серед інших освітніх закладів краю. Так, згідно статистичних даних: на 1 січня 1914 р. у двох вищих початкових училищах Вознесенському і Бобринецькому навчався 301 учень, найбільше в Бобринецькому – 157 осіб, з-поміж яких:

православних – 171, католиків – 2, інших християн – 4, іудеїв – 124. Навчання в цих закладах було платним, вартість навчання коливалася від 9 до 12 крб. на рік [135, с. 31].

Таблиця 3.1.4

Єврейські навчальні заклади	1913 р.	На 1 січня 1914 р.
Колоніальні	3	3
Талмуд-тори	2	2
Приватні третього розряду	1	1
Хедери	21	19
Всього:	27	25

[135, с. 29].

Понад загальноосвітню програму у вищих початкових училищах викладались такі додаткові предмети: співи, гімнастика, музика, гігієна, французька та німецькі мови, ручна праця. Для викладання співів в Бобринецькому училищі був окремий учитель, у Вознесенському училищі співи викладалися вчителем, який викладав загальноосвітні предмети. Гімнастика викладалася в обох училищах, однак у Вознесенському училищі цю дисципліну викладав окремий фахівець, а в Бобринецькому – інспектор училища. Музика також викладалася в обох училищах фахівцями в цій галузі. Викладання гігієни та прикладної медицини учням здійснювалося лише в Вознесенському училищі лікарем за окрему плату. Іноземні мови викладалися в обох училищах також за окрему плату від 4 до 6 крб. Статистичні дані свідчать, що дві мови вивчали – 117 учнів, тільки французьку – 66 осіб, тільки німецьку – 63 особи. Ручна праця по дереву викладалась лише в Бобринецькому училищі, якій навчалися в звітній період

36 учнів. Викладання велося за програмами Цируля та Касаткіна. На утримання класу ручної праці відпускалося із казни 400 крб, з них: 240 крб. – на платню викладачам, 30 крб. – на інструменти, 70 крб. – на матеріали та 60 крб. – на інші витрати [135, с. 33].

На високому рівні у цих закладах було викладання співів. Матеріалом для класно-урочної й позаурочної хорової діяльності слугували молитви, духовні піснеспіви та народні пісні. Також у звіті є згадки про часте використання вчителями на уроці скрипки. Вважалося, що цей інструмент найбільш придатний і за вартістю (можна було придбати скрипку і за 2 карбованці), і за характером звучання, оскільки наближений до людського голосу. Заняттю передувало ознайомлення учнів із загальними правилами співу, серед яких: положення корпусу, правильна вимова голосних, правильне дихання, чистота інтонації та рівність темпу. Потім переходили до співу підготовчих голосових вправ та розучували з голосу чи під звук скрипки найпростіші церковні піснеспіви спочатку на одній ноті, згодом – на двох, трьох, чотирьох. Поступово учні засвоювали більш складні піснеспіви, які виконували як одноголосно, так і у двох-, триголосному складі. Учні також здобували деякі теоретичні знання: ознайомлювалися з мажорним ладом, будовою мажорної гами, нотною грамотою – назвами нот, інтервалікою, тривалостями. Для успішного засвоєння нот викладачі використовували раніше вивчені з голосу твори і, таким чином, у процесі читання учні набували практичних навичок сольфеджування, вокально-інтонаційної координації та ладового відчуття [95, с. 63].

На 1 січня 1914 р. 13-му районі краю було 25 єврейських училищ, а саме: талмуд-тор – 2, початкових колоніальних – 3, приватних училищ третього розряду для дівчаток – 1, хедерів – 19. Вчителів в єврейських училищах було 35 осіб, з них 6 із середньою освітою, 10 зі спеціальною та 19 маламедів. Освіту в цих закладах здобували 636 учнів (хлопчиків 358 та дівчаток 278), без хедерів. Наочно це представлено в таблиці 3.1.5.

Таблиця 3.1.5

Єврейські училища	Хлопці	Дівчата
Колоніальні	120	147
Талмуд-тори	238	–
Приватне жіноче	–	131
Хедери	288	–
Всього:	646	278

[135, с. 45]

Всі учні іудейського віросповідання, з-поміж них: міщан – 268, колоністів – 368 (не рахуючи хедерів).

На утримання двох талмуд-тор, трьох колоніальних училищ і одного приватного жіночого, які отримували допомогу із коробкового та інших надходжень в поточному році витрачено 10797 крб., 94 коп., а саме: з коробкового збору – 7395 крб., з плати за навчання – 700 крб., з благодійних внесків – 786 крб., від сільських товариств – 247 крб. 66 коп. та інших надходжень – 1642 крб. 28 коп.

Окрім загальноосвітніх предметів в єврейських училищах викладалися також додаткові предмети: співи в чотирьох училищах (трьох колоніальних і одному приватному жіночому) та ремесла – кравецьке та білошвейне – в одному приватному жіночому училищі. На утримання вчительки з кравецького та білошвейного ремесла в 1913 р. було витрачено 700 крб., в основному, зі спеціальних зборів з євреїв та благодійних внесків [135, с. 45].

Слід зауважити, що хоч у хедерах, єврейському училищі та Талмуд-торі єврейська мова вивчалася, але в публічних актах і офіційних паперах поліцейським, судовим та приватним особам вона заборонялась. Навіть торгові книги євреям заборонялось вести єврейською мовою [69, с. 100].

У ході дослідження встановлено, що в у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття на Єлисаветградщині функціонували як державні так і приватні чоловічі й жіночі початкові єврейські навчальні заклади: хедери, талмуд-тори, колоніальні школи, державні єврейські навчальні заклади, училища третього розряду для хлопчиків і дівчаток та ін. Результати дослідження свідчать, що в них було збережене специфічне єврейське відношення до світу, а також формувалась у підростаючого покоління єврейська ідентифікація.

3.2. Освіта євреїв у середніх навчальних закладах

У другій половині ХІХ ст. загострилося питання відповідності системи освіти вимогам часу. Бурхливий економічний розвиток зумовив широкий попит на фахівців із середньою і вищою освітою. Звичайно, що традиційна система єврейської освіти, заснована на хедері, не справлялася з цим завданням [52, с. 133].

Розповсюдження ідей Гаскалі, просвітницька політика уряду та, головною мірою – модернізаційні процеси середини і другої половини ХІХ ст. спонукали єврейство до перегляду традиційної вузької й утилітарної освіти, т.зв. «талмудична вченість», освіта заради освіти, за нових умов втратила свою актуальність [240, с. 160].

Загалом слід зазначити, що система середньої освіти євреїв у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зазнає серйозної трансформації. Зміни у законодавстві про освіту органічно вписалися у русло лібералізації внутрішньої політики 60–70-х рр. ХІХ ст., які позитивно позначилися на громадянському статусі євреїв риси осілості. Це викликало незворотні зміни всередині єврейської громади, яка стала сприймати здобуття світської освіти як запоруку виживання та добробуту.

Прогресивними представниками єврейської громади перевага

віддавалася освіті світській за змістом, практичній за спрямованістю. Видимим, наочним результатом початку модернізаційних процесів стало збільшення частки дітей євреїв в світських освітніх закладах [240, с. 160].

До загальноосвітніх навчальних закладів, які знаходилися на забезпеченні держави і де могли одержати освіту діти євреїв відносились гімназії, прогімназії, реальні училища тощо [52, с. 150].

Мережу середніх єврейських навчальних закладів Єлисаветградського повіту у другій половині XIX – початку XX ст. утворювали чоловічі та жіночі гімназії й прогімназії. Відносилися вони до Одеського навчального округу й були підвідомчі Міністерству Народної Освіти. Їх роботу контролював попечитель Одеського навчального округу. Іноді, за його рішенням, до того чи іншого середнього навчального закладу направляли авторитетну людину з метою яких було ознайомлення із ходом викладання тієї чи іншої дисципліни [169, с. 64].

У порівнянні з єврейськими традиційними закладами освіти та державними єврейськими училищами гімназії краю фінансувалися набагато краще.

Діти євреїв здобували освіту не лише в єврейських навчальних закладах, але й становили значну частку учнів серед інших освітніх закладів краю. Зауважимо, що у таких випадках «діяли встановлені урядом у 1887 р. «процентні норми», відповідно до яких кількість учнів-євреїв не мала перевищувати 10 % від загальної кількості учнів (у 1908 р. цей відсоток було збільшено до 15 %). На жіночі гімназії такі норми не розповсюджувалися» [234, с. 203]. Однак, як свідчать статистичні дані, у середині XIX ст. євреї становили біля 18–19 % серед учнів державних навчальних закладів Єлисаветградщини. Євреї також становили другий за чисельністю прошарок серед учнів після дітей дворян і чиновників (біля 29 %) [240, с. 116].

У створенні Єлисаветградської чоловічої прогімназії брали активну участь представники єврейської громади міста, зокрема, один із її лідерів, купець, гласний міської думи і товариш (заступник) директора правління Єлисаветградського міського банку Г. Когон. Він був членом комісії, створеної у травні 1874 р. міською думою для вирішення цього питання. Дозвіл Державної Ради на відкриття Єлисаветградської прогімназії був наданий на початку 1879 р. [157, с. 148–152].

У 1860-ті рр. в гімназіях краю побутували приязні, нормальні міжетнічні стосунки, у тому числі між євреями і представниками християнських етносів [63].

Єврейські діти навчалися в Єлисаветградській чоловічій гімназії, відкритій у 1885 р. під проводом професійних педагогів та громадських діячів міста, яка складалася з восьми основних класів та одного підготовчого.

Згідно статистичних даних у 1913 р. у навчальному закладі навчалось 53 єврея, що становило 18,3 % від загальної кількості учнів гімназії [135, с. 27].

Частина вихованців гімназії єврейського походження продовжила освіту і ставали професійними працівниками в різних галузях суспільного життя та громадськими діячами краю: Адам Гольденберг, Борис Гессен та ін. [156, с. 12].

Урядові середні навчальні заклади, були уособленням педагогічного консерватизму, що базувався на принципах офіційно-охоронної педагогіки. Навчально-виховна робота більшості казенних навчальних закладів була надійно захищена від нових педагогічних впливів. Вона постійно піддавалася регулярному і ретельному навчально-адміністративному контролю. У діяльності казенної середньої школи сучасники відзначали педагогічну безпринципність, формалізм, відсутність живого початку, слабку педагогічну підготовку багатьох викладачів. Система викладання

різних навчальних предметів будувалася тут переважно на роз'ясненні учням уроків, підготовці цих уроків за підручниками для домашньої підготовки, опитуванні учнів [113, с. 37].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на території краю переважала мережа єврейських приватних гімназій, які за період своєї діяльності пройшли низку реорганізацій.

Єврейські приватні загальноосвітні навчальні заклади мали більше переваг у порівнянні з іншими навчальними закладами тому, що процес навчання здійснювався вчителями, що мали спеціальні свідоцтва і були достатньо більш підготовленими, більш якісними та поширеними були й навчальні програми, якими передбачалось не тільки вивчення загальнообов'язкових предметів, а й вивчення додатково іноземних мов, музики та інших. Приміщення для приватних шкіл були більш пристосовані для зайняття учнів і відповідним чином обладнані. Це було можливе завдяки благодійності спроможних єврейських громадян, які відкривали ці заклади і підтримували високий рівень навчання і виховання.

Основним джерелом утримання приватних навчальних закладів була досить висока плата за навчання. Статути середніх навчальних закладів передбачали також членські внески, добровільні пожертвування, кошти, які надходили за заповітами, прибутки з капіталів і майна товариств, надходження від публічних читань, виставок, концертів, лотерей, субсидії громадських та приватних установ тощо.

Утворення мережі державних та приватних єврейських освітніх закладів краю дало змогу охопити освітою майже всю молодь. Щоправда, цього не можна було сказати про становище з освітою в сільській місцевості. Проте і в них переважна частина дітей та підлітків чоловічої статі була в той чи інший спосіб прилучена до навчання.

Найбільшою популярністю серед єврейства краю користувалося Єлисаветградська єврейська чоловіча гімназія, заснована у 1816 р. Шалитою

і Воловим. На початку свого існування вона мала лише два підготовчі та три основні класи. Відразу ж після її відкриття учням гімназії були надані права згідно з якими, після закінчення навчального закладу їм дозволялося вступати до вищих навчальних закладів без додаткових іспитів [306, с. 41].

Приймали до гімназії Шалити і Волова дітей різних віросповідань. У закладі навчалися переважно діти єврейської національності – біля 70 % хлопчиків-євреїв та біля 30 % дітей з православних сімей [2, с. 89].

Сподвижницька діяльність викладацького складу єврейська чоловіча гімназія Шалити і Волови сприяла зростанню популярності цього навчального закладу, збільшенню кількості учнів, про це свідчить той факт, що «наповнюваність учнями класів була досить велика (інколи, навіть, до 40–45 осіб), що було заборонено Міністерством народної освіти, якому підпорядковувалася гімназія. Оскільки євреїв, бажаючих віддати своїх дітей на навчання, було дуже багато, то відбір на вступних іспитах проходив суворо та ретельно» [214, с. 376].

Принагідно відмітимо, що на той час єврейська чоловіча гімназія Шалити і Волови відзначалася як найкраща на території краю з точки зору забезпечення наочним приладдям, обладнання кабінетів, застосування прогресивної методики викладання, виховної роботи і якості навчання.

Батьківські комітети при цьому навчальному закладі та батьківські збори мали великий вплив на діяльність закладу. Педагогічні ради ухвалювали рішення щодо того чи іншого учня, на підставі статуту та обов'язково з урахуванням рішення батьківських зборів.

Високу оцінку діяльності гімназії дав О. Акімкін: «Єлисаветградська єврейська чоловіча гімназія Шалити і Волови стали одними з найкращих навчальних закладів в Херсонській губернії. Вони вирізнялися серед інших навчальних закладів регіону оригінальними підходами до організації навчально-виховного процесу, прекрасним підбором висококваліфікованих педагогів та класних наставників, користувалися певною свободою творчості

при виборі методів та прийомів навчання та виховання. Провідною тенденцією функціонування цих закладів був громадсько-державний характер управління, про що свідчить конструктивні ідеї як педагогів, так і представників батьківських комітетів, спрямовані на вдосконалення організації навчально-виховного процесу» [2, с. 93].

Певний відсоток хлопчиків єврейської громади навчався в Вознесенській чоловічій гімназії, відкритій в липні 1876 р. як чотирихкласної прогімназії, у складі двох звичайних класів і одного підготовчого, яку згодом було перетворено на восьмикласну гімназію з підготовчим відділенням.

На 1 січня 1914 р. у гімназії навчалось 319 учнів, з-поміж них: православних – 236, католиків – 18, інших християн – 19, іудеїв – 46. Отож кількість євреїв-гімназистів у закладі становила 14,5 %. [135, с. 80].

Також хлопці єврейської національної меншини навчалися і в Ольвіопольській чоловічій гімназії, відкритій 28 жовтня 1912 р. у складі одного підготовчого та двох звичайних класів. Згодом гімназію було модифіковано в трьохкласну гімназію з одним підготовчим класом. Так, згідно статистичних даних, на 1 січня 1914 р. у закладі навчалось 150 учнів, з них 18 євреїв, що становило 12 % від загальної кількості учнів [135, с. 74-75].

Слід відмітити, що в Ольвіопольській гімназії функціонувала фундаментальна бібліотека для викладачів, яка вміщувала 133 найменувань в 192 томах, вартістю 388 крб. 12 коп. та учнівська бібліотека, у якій нараховувалося 307 назв в 348 томах, вартістю 254 крб. 96 коп., інших навчальних посібників нараховувалося 434 одиниці, на суму 784 крб. 75 коп. На належному рівні устаткований був кабінет з природознавства, в якому нараховувалось 151 предметів, вартістю 623 крб. 91 коп [135, с. 74–75].

У той же час у містах краю існували жіночі гімназії й прогімназії, в яких навчалися єврейські дівчата. Такі навчальні заклади були відкриті в містах повіту – Єлисаветграді, Бобринці, Вознесенську [135, с. 41].

Випускниці гімназій одержували середню освіту і право вчителювання в народних училищах, а також продовжувати навчання у вищих жіночих закладах.

Внутрішній устрій жіночих гімназій визначався «Положенням» 1870 р., що діяло без істотних змін аж до 1917 р. Жіночі гімназії склалися із семи основних класів з річним для кожного класу курсом навчання. При гімназіях могли організовуватися й додаткові, восьмі класи, як з однорічним, так і з дворічним курсом навчання, що призначалися для підготовки випускниць до педагогічної діяльності.

Предмети викладання в жіночих гімназіях поділялися на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкового відносилися: Закон Божий, російський мова, граматики і знайомство з найважливішими досягненнями словесності, арифметика з додатком до рахівництва і підстави геометрії. Географія загальна і російська, історія, найголовніші поняття з природної історії і фізики з додаванням відомостей, що відносяться до домашнього господарства й гігієни, чистописання, рукоділля, гімнастика. У числі необов'язкових предметів були французька і німецька мови, малювання, музика, співи, танці [41].

Єврейські дівчата навчалися в Єлисаветградській приватній жіночій гімназії О. Єфимовської, утвореній 18 травня 1907 р. у складі семи класів.

Так, у звітних документи про діяльність навчального закладу в 1913 р. зазначається, що в гімназії було два підготовчих класи (старший і молодший), сім звичайних і восьмий додатковий. В закладі навчалось 26,3 % учениць єврейського походження [135, с. 52].

Однією з чуттєвих переваг гімназії було те, що «всі учениці були рівними: для всіх діяли однакові правила, які всі зобов'язані були виконувати, всі учениці відчували себе рівноправними» [237, с. 113].

Діяльність викладачів закладу була спрямована на реалізацію як освітніх, так і виховних цілей. Вони прагнули дати ученицям ґрунтовні

знання з загальноосвітніх предметів, як базису, який дасть їм можливість в подальшому успішно навчатися в вищих навчальних закладах; поставити навчальну справу так, щоб навчальні предмети не вивчалися ізольовано один від одного, а взаємодоповнювалися та сприяли загальному гармонійному розвитку розумової діяльності учениць.

Щодо виховних цілей, перше за все діяльність педагогічного колективу гімназії була спрямована на релігійне виховання в тісній єдності з моральним вихованням гімназисток. Також значна увага в закладі відводилась естетичному вихованню [135, с. 51].

Слід відмітити, що педагогічний колектив навчальної установи «прагнув не лише дати вихованкам гімназії загальну освіту, а й підготувати їх до участі в суспільній діяльності. У зв'язку з цим, у навчальному закладі був відкритий 8-й педагогічний однорічний клас для підготовки вчительок і виховательок. До 8-го педагогічного класу цього навчального закладу зараховувалися учениці лише після здачі ними іспиту за весь семирічний гімназійний курс» [2, с. 98].

Серед єврейських учениць була популярною приватна Єлисаветградська жіноча гімназія, заснована М. Гослен у 1908 р., в якій функціонувало сім основних класів і два підготовчих [313]. Заклад розміщувався у спеціально обладнаному орендованому приміщенні та утримувався за рахунок сплати учнів за навчання.

Так, упродовж 1913 р. в гімназію вступило 95 учениць, вибуло з гімназії до закінчення повного курсу навчання 59 учениць, закінчило гімназію 20 учениць [135, с. 56].

Статистичні дані демонструють, що загальна кількість учнів на кінець 1913 р. досягла 302 осіб, учениці розподілялись по класам, віросповіданню, соціальним походженням батьків наступним чином (див. таблицю 3.2.1).

**Кількість єврейських учениць в Єлисаветградській жіночій гімназії
М. Гослен станом на 1913 р.**

По класам	Кількість учениць	За віросповіданням	Кількість учениць	За соціальним походженням батьків	Кількість учениць
Молодший підготовчий	37	Православної віри	34	Діти дворян і чиновників	35
Старший підготовчий	40	Римсько-католицької віри	2	Діти міщан	230
I	36	Лютеранської віри	10	Діти представників духовного звання	3
II	40	Армяно-григоріанської віри	1	Діти почесних громадян і купців	35
III	38	Іудейської віри	255	Діти селяни	20
IV	38			Діти представників інших станів	2
V	19				
VI	35				
VII	19				
Всього:	302		302		

[135, с. 56–57].

Згідно наведених у таблиці даних бачимо, що у приватній гімназії М. Гослен навчалось 255 дівчат-євреїв, що становило майже 85 % від загальної кількості учениць. Така статистика доводить, що гімназія мала довіру в єврейського населення краю. Це пояснюється тим, що, «по-перше, євреї вважалися досить заможними людьми і мали можливість оплатити навчання своїх дітей, а по-друге, на той час було відносно мало середніх закладів для жінок, де б вони могли здобути освіту» [2, с. 103].

Гімназія давала досить ґрунтовну освіту. Зміст освіти передбачав як вивчення обов'язкових, так і додаткових предметів. Так, згідно звіту про діяльність закладу за 1913 р., з обов'язкових предметів в гімназії викладалися: Закон Божий, арифметика, алгебра, геометрія, фізика, мова, чистопис, історія, географія, гігієна, малювання. З необов'язкових предметів у закладі викладалися: рукоділля, яке вивчали 222 учениці, співи – 64 учениці, німецька мова – 163 учениці, французька мова – 162 учениці, вивчали німецьку і французьку мови одночасно 113 учениць [135, с. 58].

На утримання гімназії залучалися у звітній період поступило 18400 крб. та було використано 15740 крб. 20 коп. Розподіл коштів здійснювався наступним чином: на утримання особового складу – 7440 крб., на викладання додаткових предметів – 3455 крб., на навчальні посібники і бібліотеки – 145 крб. 20 коп., поповнення бібліотек – 100 грн., на оренду приміщення – 3600 крб., на ремонт приміщень – 100 крб. 71 коп., на утримання приміщень – 1000 крб. 61 коп. [135, с. 59].

У закладі існувала фундаментальна бібліотека, з достатньою кількістю навчальних посібників. В учнівській бібліотеці нараховувалось в 1913 р.: 650 томів книг, вартістю 995 крб. Навчальних посібників було 137, на суму 115 крб., наочних посібників: з фізики – 150 одиниць, на суму 1800 крб., з інших навчальних предметів – 515 одиниць, на суму 2900 крб. [135, с. 58].

Зауважимо, що з «появою у 1916 р. восьмого додаткового загальноосвітнього класу випускниці могли, після його закінчення, без іспитів вступати до вищих навчальних закладів» [20, с. 18].

Навчання учнів у підготовчому класі, а потім у семи вищих і спеціальному педагогічному, забезпечували цілісність та наступність у навчально-виховному процесі.

Майже на всіх заявах, які надходили на імя директора М. Гослен стоїть штампель «на педагогічну раду». Саме на ній вирішувалися найрізноманітніші питання, пов'язані з навчально-виховним процесом. Рішення, прийняті на засіданні педагогічної ради, завжди виконувалися [86, с. 92]. Саме в жіночій гімназії М. Гослен вперше було введено посаду класного наставника [113, с. 3].

Таким чином, система приватної освіти та громадськість в особі батьківських комітетів допомагали учням здобути середню освіту, яка виправдовувалася результатами навчання.

Значна частина дівчат єврейської громади здобувала середню освіту в Бобринецькій жіночій гімназії, яку була заснована в 1874 р. у складі трьох класів основних і одного підготовчого. Тривалий час навчальний заклад функціонував як прогімназія, у якій з серпня 1913 р. було відкрито восьмий додатковий клас.

Статистичні дані свідчать, що в 1913 р. в гімназію вступило 79 учениць, вибуло до закінчення повного курсу 35 осіб (з них: 33 – за сімейними обставинами і 2 – по неуспішності), відмовлено в прийомі до навчального закладу 18 ученицям, закінчило повний курс навчання 26 учениць.

До кінця року загальна кількість учениць в гімназії досягла 281 осіб (див. таблицю 3.2.2).

**Кількість єврейських учениць в Бобринецькій жіночій гімназії
станом на 1913 р.**

По класам	Кіль- кість учениць	По віросповіданню	Кількість учениць	По соціальному походженню батьків	Кількість учениць
В підготов- чому	26	Православної	136	Діти дворян і чиновників	25
I	40	Римсько- католицької	5	Діти представників духовного звання	10
II	33	Іудейської	140	Діти міщан	207
III	38			Діти селян	34
IV	39			Діти представників інших станів	5
V	31				
VI	21				
VII	27				
VIII	26				
Всього:	281		281		281

[135, с. 76].

З таблиці видно, що майже 50 % учениць гімназії становили дівчата-євреї.

Викладачів в гімназії було 21 осіб, з-поміж них 17 чоловіків і 4 жінки.

На утримання гімназії залучалися кошти із різних джерел. Згідно статистичних даних, в 1913 р. було використано на утримання гімназії: із залишку від попереднього року – 2690 крб. 15 коп., з державного казначейства – 4000 крб., із місцевих коштів – 3200 крб., з земських субвенцій – 500 крб., від сплати за навчання – 12662 крб. 50 коп. та з інших надходжень – 88 крб. 75 коп. Всього: 23141 крб. 40 коп.

Розподіл коштів здійснювався наступним чином: на утримання особового складу – 15259 крб. 55 коп., навчальні книги і посібники – 97 крб. 84 коп., поповнення бібліотек – 100 грн., ремонт класів – 431 крб. 98 коп., ремонт приміщень – 786 крб. 71 коп., утримання приміщень – 1388 крб. 61 коп., на інші витрати – 1422 крб. 78 коп.

Також єврейські дівчата навчалися в Вознесенській жіночій гімназії, утвореній в 1876 р. як прогімназії у складі двох перших класів. В серпні 1900 р. чотирьохкласну прогімназію було реорганізовано в гімназію, яка складалася з семи основних класів, одного підготовчого і восьмого додаткового класу [135, с. 82].

Зі звітних документів дізнаємося, що в 1913 р. в гімназію вступило 76 учениць, закінчили повний курс навчання в сьомому і восьмому класах 52 учениці, вибули для вступу в інші навчальні заклади 5 учениць, вибули до закінчення повного курсу навчання 14 учениць, з яких 9 – по сімейним обставинам.

На час проведення річних екзаменів у гімназії навчалось 337 учениць, з них було переведено в наступні класи і закінчили курс навчання 317 учениць, або 94 %.

На 1 січня 1914 р. у гімназії навчалось 345 учениць, з-поміж яких (див. таблицю 3.2.3).

Отже, 44 % учениць гімназії становили дівчата-євреї.

Частина учениць гімназії мала певні пільги з оплати за навчання. Також деяким гімназисткам надавалась можливість безкоштовно навчатися в навчальному закладі. Так, із загальної кількості учениць (345 осіб), такі пільги надавались 94 особам, з яких: звільнені попечительською радою від всієї, або ж частини сплати за навчання – 47 учениць; отримали стипендії від місцевої влади – 47 учениць; отримали допомогу від благодійного товариства – 47 учениць.

Таблиця 3.2.3

**Кількість єврейських учениць в Вознесенській жіночій гімназії
станом на січень 1914 р.**

По класам	Кількість учениць	За віросповіданням	Кількість учениць	За соціальним складом	Кількість учениць
В підготовчому	40	Православної	179	Діти дворян	36
I	40	Римсько-католицької	4	Діти осіб духовного звання	12
II	40	Іудейської	153	Діти почесних громадян і купців	31
III	44	Інших християн	9	Діти міщан і цеховиків	206
IV	40			Діти козаків	3
V	40			Діти селян	56
VI	38			Діти іноземців	1

Продовження табл. 3.2.3

По класам	Кількість учениць	За віросповіданням	Кількість учениць	За соціальним складом	Кількість учениць
VII	41				
VIII	22				
Всього:	345		345		345

[135, с. 82].

На утримання гімназії в 1913 р. постуило: із залишку від попереднього року 1912 р. – 3391 крб. 63 коп., від Вознесенської місцевої влади – 1000 крб., субсидії від державного казначейства – 2000 крб., з державного казначейства на видачу 20 % надбавки на утримання викладачів – 2000 крб., від сплати за навчання – 19472 крб., з благодійних внесків – 126 крб., з інших джерел – 46 крб. 60 коп. Всього: 28036 крб. 23 коп.

У 1913 р. на утримання гімназії витрачено: на зарплату директорки – 1200 крб., на зарплати викладачів – 500 крб., на сплату квартири директорки гімназії – 300 крб., на утримання наглядачок гімназії – 2363 крб., на зарплату бібліотекаря – 120 крб., на утримання завідувача фізичним кабінетом – 90 крб [135, с. 83].

Отже, діти євреїв здобували середню освіту не лише в єврейських навчальних закладах, але й становили значну частку учнів серед інших освітніх закладів краю. У порівнянні з єврейськими традиційними закладами освіти та державними єврейськими училищами гімназії краю фінансувалися набагато краще. Набуття середньої світської освіти було одним із кроків на шляху досягнення євреями індивідуальної емансипації [240, с. 118].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на території краю переважала мережа єврейських приватних гімназій, які у процесі свого розвитку зазнали

низку реорганізацій. Основним джерелом утримання приватних навчальних закладів була досить висока плата за навчання. Статути середніх навчальних закладів передбачали також членські внески, добровільні пожертвування, кошти, які надходили за заповітами, прибутки з капіталів і майна товариств, надходження від публічних читань, виставок, концертів, лотерей, субсидії громадських та приватних установ тощо.

Доведено, що єврейські приватні освітні заклади мали більше переваг у порівнянні з іншими навчальними закладами тому, що процес навчання здійснювався вчителями, що мали спеціальні свідоцтва і були достатньо більш підготовленими, більш якісними та поширеними були й навчальні програми, якими передбачалось не тільки вивчення загальнообов'язкових предметів, а й вивчення додатково іноземних мов, музики та інших. Приміщення для приватних шкіл були більш пристосовані для зайняття учнів і відповідним чином обладнані. Це було можливе завдяки благодійності спроможних єврейських громадян, які відкривали ці заклади і підтримували високий рівень навчання і виховання.

3.3. Розвиток професійної освіти серед єврейства

Спонукальним мотивом до здобуття професійної освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст. були нагальні потреби єврейської громади краю. Необхідність у спеціальних навчальних закладах, у яких могли отримати професійну підготовку євреї, особливо відчувалася у містах краю.

Міські професійні школи та училища перебували у відомстві МВС, цей орган контролював і навчальну частину, складав навчальні плани, програми, з наданням права педагогічним радам змінювати їх та доповнювати, контролював виконання навчально-виховних завдань. Місцеві установи та органи самоврядування у відкритті того чи іншого професійного училища

керувалися потребою у підготовці фахівців з різних галузей на службу у своєму повіті та губернії.

Виникає питання про збільшення кількості спеціальних навчальних закладів нового типу – з ремісничим навчанням. Тим більше, що це збігалось і з тогочасного уряду, який вбачав у розвитку національної ремісничої школи кілька переваг. По-перше, залучення до продуктивної праці єврейського населення, по-друге, як наслідок першого, усунення диспропорції у сфері зайнятості євреїв, у «відновленні в економічному устрої єврейського населення певної рівноваги: зміцнення – поряд з класом торгівців і посередників – класу ремісників, робітників і хліборобів» [52, с. 133–134].

Протягом досліджуваного періоду організаційно-технічні можливості (наявність навчальних закладів і місць в них) для отримання професійної (ремісничої) освіти єврейством краю поступово збільшувались, в той час, як правові – обмежувались (застосування відсоткової норми). Іноді ініціаторами антиєврейських обмежень виступали по-ксенофобському налаштовані засновники та/або піклувальники навчальних закладів. Так, керівництво Єлисаветградського ремісничого училища, заснованого місцевим Товариством розповсюдження грамотності й ремесел, довгий час не допускало єврейської присутності в закладі. Це стало однією з причин тривалого конфлікту товариства з міською думою та особисто міським головою С. Турчановим. Усі звернення училищного керівництва з проханням про матеріальну допомогу та виділення додаткової земельної ділянки, залишалися думою без розгляду. Аргументацію думи озвучив гласний З. Рейсер. Мовляв, оскільки в ремісничому училищі навчаються лише християни, то нема сенсу витратити на нього гроші всієї громади [246, с. 20]. Лише після переїзду М. Федоровського, керівника Товариства, до Києва, конфлікт вдалося владнати. Правління було переобране, до його складу увійшли двоє авторитетних представників

єврейської громади міста: купці Г. Когон і Й. Цеткін. Після цього навчання в училищі стало доступним також і для євреїв [187, с. 25].

Єврейські діти навчалися в Єлисаветградському земському реальному училищі, відкритому у 1870 р. у складі перших трьох класів, як приватне семикласне училище першого розряду, яке розміщувалося у спеціально обладнаному власному приміщенні земства.

У 1913 р. училище складалося із підготовчого, шести основних класів з паралельним відділом при третьому класі [156, с. 3].

На кінець 1913 р. в училищі навчалось 311 учнів, які розподілялись по класам, віросповіданню, соціальним станом наступним чином (див. у зведеній таблиці 3.3.1).

Таблиця 3.3.1

Частка єврейських учнів у Єлисаветградському земському реальному училищі

По класам	Кількість учнів	За віросповіданням	Кількість учнів	За соціальним станом	Кількість учнів
Підготовчий клас	39	Православної віри	240	Діти дворян і чиновників	62
I	40	Римсько-католицької віри	13	Діти міщан і цеховиків	121
II	37	Лютеранської віри	13	Діти представників духовного звання	7

Продовження табл. 3.3.1

По класам	Кількість учнів	За віросповіданням	Кількість учнів	За соціальним станом	Кількість учнів
III (два відділення)	70	Іудейської віри	45	Діти почесних громадян і купців	30
IV	33			Діти селяни	62
V	30			Діти іноземців	5
VI	37			Діти представників інших станів	24
VII	25				
Всього:	311				

[156, с. 5].

Згідно наведених у таблиці даних бачимо, що у земському реальному училищі навчалось 45 учнів іудейського віросповідання, що становило 14,47 % від загальної кількості учениць.

Однією із особливостей училища було те, що з додаткових предметів діти вивчали співи (112 учнів). При училищі функціонував хор. З метою естетичного виховання учнів, окрім основних занять, були організовані при училищі додаткові заняття співом за участі учнів усіх місцевих середніх навчальних закладів. Ці заняття проводилися на регулярній основі з усіма бажаючими [156, с. 7].

Успішне функціонування закладу забезпечували: фундаментальна та учнівська бібліотека; кабінет фізики, кабінет природничих наук, хімічна лабораторія та інші належним чином обладнанні кабінети.

Так, станом на 1913 р. фундаментальна бібліотека нараховувала 4002 назв у 9334 томах, на суму 16697 крб. 77 коп. Учнівська бібліотека вміщувала 1977 найменувань в 2054 томах, на суму 1748 крб. 49 коп. Впродовж 1913 р. значна увага приділялася поповненню фондів учнівської бібліотеки, яку було поділено на окремі класні бібліотеки за завідунням класні наставники. В поточному році було придбано 711 найменувань в 732 томах, на суму 421 крб. 50 коп. [156, с. 9].

Кабінет фізики на кінець 1913 р. вміщував 392 приборів та інструментів вартістю 6202 крб. 80 коп. Придбано впродовж року 12 предметів на суму 66 крб. Зауважимо, що земство усвідомлювало необхідність відшкодування коштів для поповнення кабінету фізики. Так, земськими зборами дозволено витратити на закупівлю приборів для закладу на 525 крб.

Кабінет природничих наук вміщував 4438 предметів на суму 2270 крб. 40 коп.: з зоології 1175 предметів, з ботаніки – 980, з мінералогії – 2154 предметів та інших посібників – 129 одиниць.

При природничих наук функціонувала хімічна лабораторія, в якій на кінець 1913 р. нараховувалося 1488 предметів, на суму 1254 крб. 31 коп.

Із числа інших навчальних посібників в училищі були географічні й історичні карти, картини, глобуси та інші предмети, які слугували посібниками під час викладання Закону Божого, історії, географії, малювання, музики тощо [156, с. 9].

У краї функціонувало єврейське професійне жіноче училищі, у якому надавалася підтримка малозабезпеченим ученицям: «Інтереси найбільш учнів, що навчалися в професійному жіночому єврейському училищі, захищало спеціальне Товариство допомоги, очолене згадуваним В. Тьомкіним. А в 1890-х рр. завдяки клопотанню єврейської громадськості була відкрита безкоштовна жіноча професійна однокласна школа третього розряду, опікункою якої стала Х. Ратнер. Єврейське товариство міста

пожертвувало закладу земельну ділянку, а місцевий купець, почесний наглядач 1-го єврейського училища Г. Когон – 2000 крб. для спорудження приміщення. Професійні знання в школі здобували 185 дівчат з незаможних родин. На початку ХХ ст. матеріальними проблемами закладу, при якому функціонувала й суботня школа для дорослих, почало опікуватися спеціально створене Товариство сприяння поширенню початкової і професійної освіти» [112, с. 120].

Комерційна освіта приваблювала дітей євреїв можливістю її подальшого практичного застосування за умов межі осілості. Як зауважує В. Яшин, «така цікавість єврейства до комерційної освіти зумовлювалась особливостями національно-господарської спеціалізації» [240, с. 118].

Зауважимо, що «м. Єлисаветград на той час був одним з найбагатших міст України, культурним і освітнім центром краю, з розвиненою торгівлею та промисловістю, з мільйонними банківськими оборотами. Підприємці краю мали широкі закордонні контакти. Все це вимагало чималої кількості працівників з комерційною освітою» [2, с. 139].

У ході дослідження встановлено, що у 1906 р. відкрилося приватне комерційне училище В. Бонч-Бруєвича. У закладі навчалися «діти міщан, колишніх військових, поселенців єврейської колонії Інгулець, купців та чиновників різного рангу» [2, с. 150]. Щодо релігійного складу учнів, то «в училищі навчалися як православні, так й іудеї» [86, с. 83].

Засновника перш за все цікавило наскільки прибутковим буде навчальний заклад, «тому він приймав до училища переростків, євреїв понад 50 % встановленої норми, зменшував зарплату викладачам відносно встановлених норм. Між засновником та директором училища виникли непорозуміння. У 1911 р. училище В. Бонч-Бруєвича було закрито, її 101 його базі утворилось Друге комерційне училище товариства викладачів» [27, с. 119].

На особливу увагу заслуговує діяльність Єлисаветградського комерційного училища, заснованого у 1908 р. за сприяння Єлисаветградського товариства комерційної освіти. Засновники училища «намагалися добитися від Міністерства такого статусу, щоб ньому не було ніяких обмежень у прийомі за національними ознаками» [2, с. 141]. Зауважимо, що кількість дітей євреїв в закладі становила майже половину від усіх учнів училища.

З джерел дізнаємося, що на «користь цього навчального закладу великі пожертвування зробили купці-євреї – Б. Олинський, Я. Коган та ін.» [55, с. 261].

До Єлисаветградського комерційного училища прийнято в першому навчальному році більше 700 учнів, відкрито 2 підготовчі класи (молодший та старший) з 4 відділеннями, 5 класів з 12 відділеннями та 6 клас з одним відділеннями, 5 класів з 12 відділеннями та 6 клас з одним відділенням [156, с. 261].

З джерел дізнаємося, що «плата за навчання в училищі була не вищою, ніж у приватних та Єлисаветградській жіночій громадській гімназії і дещо перевищувала плату за навчання в Єлисаветградському земському реальному училищі та чоловічій гімназії, які отримували значні дотації від держави. Плата за навчання дівчаток становила 40–60 крб., хлопчиків – 80–150 крб. на рік. При цьому діти з малозабезпечених родин звільнялися від плати за навчання» [167, с. 6].

Педагогічний колектив навчального закладу, намагався дотримуватися традицій, які були запроваджені в кращих комерційних училищах підпорядкованих Міністерству торгівлі та промисловості та керувався у своїй діяльності сучасними педагогічними ідеями, висвітленими в тогочасній педагогічній літературі [152, с. 39].

Спільно навчалися хлопчики і дівчатка. Ідея спільного навчання та виховання в училищі впроваджувалась без особливої регламентації та

обмежень, при чому педагогічний колектив закладу неухильно дотримувався принципу ні в чому не підкреслювати статеву відмінність учнів, що забезпечувало єдині педагогічні вимоги до учнів [135, с. 41].

У закладі бальну систему оцінювання учнів було замінено на характеристики, а щорічні видачі нагород при переході з класу в клас шкільними виставками для учнів, в основному по малюванню, кресленню, ручній праці.

Навчальною програмою комерційного училища було передбачено вивчення таких предметів: Закону Божого православної віри, Закону Божого іудейської віри, російської мови, німецької та французької мови з кореспонденцією, історії, загальної і комерційної географії, арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії, природознавства, фізики, комерційної арифметики, бухгалтерії, політичної економіки, законодавства, хімії, товарознавства, каліграфії, малювання і ліплення, креслення, ручної праці, співів, гігієни, гімнастики [135, с. 62].

Прикметною ознакою змісту навчання в комерційному училищі було вивчення Закону Божого іудейської віри. Так, зокрема, в 1912/1913 н. р. було проведено 47 уроків учням по Закону Божому іудейської віри [156, с. 122].

Практичні заняття з природознавства та товарознавства, на які відводилося 6 год. на тиждень та з фізики – 5–7 год. на тиждень велися по групам. Уроки гімнастики, за відсутністю спеціального приміщення, проводилися в хорошу погоду на вулиці, в погану – в залі для загальних зборів.

Для відстаючих учнів з іноземних мов влаштовувалися додаткові заняття по групам під керівництвом фахівців-викладачів.

Навесні учні насамперед молодших і середніх класів працювали в шкільному саду, де влаштовували і рухливі ігри під керівництвом спеціально запрошених на літо викладачів.

У комерційному училищі була добре поставлена позакласна робота. Позакласні зібрання учнів середнього та старшого віку (клуби середнього і верхнього коридорів) були традицією в училищі та функціонували з 1909/1910 н. р. Для молодших учнів систематично проводилася дитячі ранки з декламацією, співами, танцями тощо [135, с. 72].

Учні окремих класів у вихідні дні збиралися в училищі вихователями для читання дитячих і юнацьких журналів. На ці зібрання також діти готували реферати різного спрямування. Теми рефератів пропонував викладач, або ж учні обирали самостійно. Окрім цього, діти грали в різні інтелектуальні ігри: в шахи, відшукували міста на карті тощо [135, с. 72].

Високо оцінюючи діяльність комерційного училища О. Акімкін акцентує увагу на тому, що в навчальному закладі «організовував навчально-виховний процес на новітніх на той час демократичних і гуманістичних засадах, прагнув досягати високих результатів навчально-виховної роботи не зовнішнім примусом і спонуканням школярів, а прищепленням їм глибокої внутрішньої мотивації до оволодіння знаннями й самовдосконалення та намагався створити класні виховні середовища на засадах моралі, інтелігентності й працелюбства» [2, с. 142].

При училищі функціонувала учительська та дві бібліотеки для учнів. Учительська бібліотека вміщувала станом на 1 січня 1913 р.: 882 найменування в 1181 томах та 21 найменування в 39 томах іноземною мовою, вартістю 1928 крб. 34 коп. В учнівській бібліотеці нараховувалося 3557 найменувань в 6491 томах та 80 найменувань і томів іноземною мовою, на суму 3848 крб. 26 коп.

Також у закладі функціонували хімічна лабораторія, кабінет фізики, бібліотека, яка вміщувала навчальні посібники з історії, географії, природознавства, графічного мистецтва, іноземних мов, математики, гімнастики тощо. Вартість обладнання у додаткових кабінетах станом на 1912/1913 р. становила 24,073 крб. 18 коп.

До Єлисаветградського комерційного училища, яке складалося з восьми основних класів і двох паралельних відділень при п'ятому і шостому класах у 1913 р. вступило 99 учнів, з яких 31 єврей.

Зауважимо, що в 1912/1913 н. р. у відношенні євреїв-вступників було застосовано 40 % норму, згідно постанови міністерства від 22 червня 1911 р. № 6001, якою було передбачено щорічне зменшення кількості євреїв у навчальному закладі на 5 % аж до затвердженої в статуті училища норми 15 % відсотків євреїв від загальної кількості учнів [135, с. 67].

На кінець 1912/1913 н. р. кількість учнів в училищі становила 309 осіб, з них 142 євреї, тобто 46 % від усіх учнів навчального закладу.

Згідно даних про випускників за 1913 р.: з 51 учнів, які закінчили в 1912/1913 н. р. училище, присвоєно звання кандидата комерції 14 особам, з яких нагороджені золотими медалями 3 особи, зокрема, 2 євреї – Фіш Нусон, Хаєнко Шмуль і срібними 5 осіб, з-поміж них 3 євреї: Будник Соломон, Голянський Хаїм і Нессель Єнта [135, с. 60].

Значним попитом серед євреїв користувалася Єлисаветградська торгова школа, заснована Товариством поширення комерційної освіти 8 вересня 1913 р., яка складалася з одного підготовчого і першого основного класу. В школі було дозволено спільне навчання хлопчиків і дівчаток. До першого класу приймалися діти всіх соціальних прошарків і віросповідань віком від 12 до 15 років, які мали свідоцтво про закінчення двокласного училища або, які склали іспити, передбачені програмою початкового училища [135, с. 60].

Навчальні заклади, в яких навчались учні до вступу в торгову школу в 1913/1914 н. р.: торгові школи, двокласні училища, земські однокласні училища, діти, які вибули із гімназій та інших навчальних закладів.

Учні школи носили форму, затверджену статутом закладу. Навчання було платним, вартість його в 1913/1914 н.р. була 30 крб. в підготовчих класах і 40 крб. у 1 класі [135, с. 61].

Заняття в школі відбувалося по вечорам у будні дні й в святкові дні, що дало можливість відвідувати класи працюючим особам. Розпочиналися заняття в вересні та закінчувалися в травні [156, с. 327].

Кількість учнів торгової школи станом на 1913/1914 н.р. подано у таблиці (див. таблицю 3.3.2)

Таблиця 3.3.2

Кількість учнів торгової школи станом на 1913/1914 н.р

	Руських		Поляків		Німців		Євреїв	
	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д
Перший клас	111	11	1	-	--	-	22	10
Підготовчий	99	1	-	-	-	-	22	13
Всього	220		1	-	-	-	44	23

[135, с. 62]

Отже, у звітній період в торговій школі навчалося 44 хлопця та 23 дівчини єврейської національної меншини, що становило 74,5 % від загальної кількості учнів.

У торгових класах викладалися наступні предмети: Закон Божий, російська та німецька мови, арифметика, алгебра, геометрія, вітчизняна історія з необхідними відомостями з всесвітньої історії, географія, природознавство (біологічні предмети, фізика, хімія), політична економіка, комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція, товарознавство, комерція в поєднанні з відомостями з торгового і промислового законодавства, каліграфія, малювання [135, с. 61].

Курс навчання тривав не більше двох років, при чому слухачам надавалося право вивчати ті предмети, які вони вважали для себе необхідними. Наприкінці навчального року проводилися екзамени і всім, хто успішно склав іспити видавалося свідоцтво встановленого зразка.

Торгова школа готувала учнів до діяльності в торгово-промислових, фінансових та інших установах [135, с. 63]. Учні, які закінчили школу, користувалися правами випускників навчальних закладів другого розряду, і приймалися на державну службу без іспитів. Особи, які успішно склали іспити з бухгалтерії, комерційної арифметики і кореспонденції, рекомендувалися адміністрацією закладу на службу в торгово-промислові, фінансові установи тощо [156, с. 328].

Окрім того, випускникам надавалося право на отримання звання почесного громадянина міста, але за умови професійної діяльності в торгових чи промислових закладах строком не менше ніж п'ять років з наданням відповідних засвідчуючих документів [135, с. 61].

В єврейському середовищі на початок ХХ ст. склалася специфічна сфера музичного супроводу різних подій у житті іудейського та християнського населення. Єврейські музиканти нерідко запрошувалися на урочисті заходи християнським оточенням, що було наочним свідченням їхнього таланту, що, в свою чергу, спонукало до вдосконалення виконавської майстерності та сприяло загостренню конкурентної боротьби з «неєврейськими» інструментальними колективами. Більшість євреїв, прагнули здобути музичну освіту. В умовах зростання попиту на професійну музичну освіту «в Єлисаветграді відкривається новий приватний професійний музичний навчальний заклад з вузькою скрипковою спеціалізацією – музична студія імені О. Шевчика. Її засновник «видатний представник місцевої єврейської громади Й. Гольденберг, єлисаветградець за походженням, знав кілька мов, мав університетську юридичну освіту та закінчив Meister Schule при Празькій музичній академії по класу скрипки у

видатного педагога О. Шевчика» [95, с. 118]. Значна частка учнів цієї школи були євреї.

Й. Гольденберг наголошував на необхідності сумлінної праці та серйозного ставлення до занять. Він закликав не спокушатися успіхами естрадної діяльності, оскільки естрада, на думку Й. Гольденберга, є лише засобом зближення «нищої юрби з глибокими думками великих творців, а не засобом задоволення жалюгідного почуття марнославства. Тому потрібно віддавати перевагу заохоченням митця, а не хвилі багатотисячного натовпу» [61, с. 140].

Аналіз джерельної бази засвідчив, що в студії Й. Гольденберга навчалось 50–60 учнів різного віку (від 7 до 17 років), серед яких було близько 30 вихованців, котрі вільно читали ноти з аркуша та непогано володіли технікою [217, с. 139]. Серед відомих учнів студії Й. Гольденберга були: «випускник Брюсельської Королівської і Санкт-Петербурзької консерваторій, професор Свердловського, Київського, Львівського, Мінського вищих навчальних закладів В. Гольдфельд, музикознавець Г. Поляновський, виконавець світового рівня М. Саулович (псевдонім – Міша Ельман)» [95, с. 117]. З джерел дізнаємося, що «існування в Єлисаветграді скрипкової школи такого рівня, як студія Й. Гольденберга, спонукало відомих скрипалів приїздити сюди на гастролі, а жителям міста давало перспективу ознайомитися з кращими зразками музичного виконавства. Так само родинам Нейгаузів та Шимановських елисаветградці зобов'язані можливістю слухати гру Л. Годовського та А. Рубінштейна» [59, с. 70–71].

Саме на цьому етапі став можливим розгляд та аналіз внутрішнього устрою та навчальної програми музичної студії імені О. Шевчика, діяльність якої до військових подій 1917 р. була описана в спогадах учнів Й. Гольденберга та в місцевій періодиці. Проект статуту музичної студії від 1923 р. був складений за зразком Професійних музичних шкіл центру, що

засвідчує тенденцію до всезагальної уніфікації програм та внутрішнього устрою радянських навчальних закладів у галузі професійної музичної освіти. Згідно статуту, головною метою, яку ставила перед собою студія, було залучення народних мас до вищих цінностей європейської культури та надання академічної освіти усім бажаючим. Завданням студії була підготовка виконавських кадрів до музично-просвітницької діяльності в мережі пролетарських шкіл та клубів.

Згідно витягу зі статуту музичної студії від 1923 р., до закладу приймали як дорослих, так і дітей віком від семи років. Термін навчання в студії було розраховано на три курси чи шість відділень. Відповідно до правил, перехід на наступне відділення був можливий лише за умови набуття певного рівня музичних та технічних навичок і не був обмежений терміном. Ураховуючи різний рівень старанності та здібностей учнів, мінімальним строком перебування на кожному курсі визначено один рік (по пів року на кожному відділенні), максимум – два роки навчання на одному курсі. Крім згаданих трьох основних курсів, при студії також існував і вищий («консерваторський») курс з трьома відділеннями, термін проходження якого складав не менше трьох років. Курс був призначений для спеціальної підготовки музиканта до іспиту на отримання звання «вільного митця» при Державній консерваторії.

Усі предмети поділялися на фахові (клас скрипки, клас струнного ансамблю, дуети, тріо, квартети, методика скрипкової гри, клас колективного виконання) та допоміжні (елементарна теорія, сольфеджіо, історія музики, практичне вивчення акомпанементу, уроки активного слухання). Заняття з фахових предметів відбувалися двічі на тиждень таким чином, що на індивідуальне заняття було відведено 30 хвилин, а на колективне – не менше години. При цьому зазначалося, що для досягнення найкращих результатів кожен учень після закінчення своїх занять мав бути присутній не менше 30 хвилин на занятті наступного учня – цей вид роботи

називався “уроком активного слухання”. Заняття з допоміжних предметів викладалися у формі співбесіди з виконанням вправ, на цю діяльність для кожної групи учнів було відведено не менше години на тиждень[95, с. 118].

Заслуговує на увагу прагнення керівника підвищувати загальний культурний рівень вихованців студії засобами музичних ранків, на яких читали науково-популярні лекції з історії музики, ілюстровані музичними творами видатних композиторів.

Такий насичений навчальний план давав можливість учням студії ґрунтовно засвоїти обраний фах і після закінчення навчання отримати спеціалізацію «скрипаля-оркестранта» чи «скрипаля-соліста» [57, с. 98].

Керівник музичної студії особисто опікувався успішністю учнів, усвідомлюючи, що якісне виконання музичних творів вихованцями під час публічних виступів водночас є рекламою навчального закладу. У зв’язку з цим, учням заборонялося правилами брати участь у концертах без дозволу завідувача студії.

Статут училища був затверджений 31 березня 1907 р., згідно з яким училище мало на меті надання учням загальної і комерційної освіти. Повний курс навчання в училищі становив вісім років і включав вісім класів (6 загальних та 2 спеціальних) з річним курсом у кожному класі та обмеженою кількістю учнів (не більше 40). Для підготовки до вступу в училище при ньому відкривались підготовчі класи з двома відділеннями (молодшим та старшим).

До обов’язків завідувача студії входила організація учнівських концертів-звітів, а також призначення періодичних іспитів та перевідних екзаменів у кінці кожного академічного півріччя. Таким чином здійснювався контроль керівника за результатами навчальної діяльності вихованців. Активна концертна діяльність учнів студії сприяла формуванню сценічної витримки, яка є необхідним складником процесу підготовки професійного музиканта[95, с. 120].

Аналіз навчальної програми з фаху в музичній студії Й. Гольденберга дозволив визначити стан і характер методичного забезпечення навчального процесу, а також рівень професійної підготовки скрипалів. Спеціальний клас скрипки вивчався за методикою професора О. Шевчика [217]. Пізніше, згідно звіту за 1927–1928 рр., Й. Гольденберг почав працювати за методикою Б. Михаловського [59, с. 19].

Весь процес навчання був триетапним: молодший, середній та старший курси. Представлені в програмі вимоги до кожного з цих етапів свідчили про поступове ускладнення технічних і художніх завдань, розширення кола композиторів та жанрів виконуваної музики.

На початковому етапі навчання учні набували знань та навичок правильної постави рук та смичка, виконували підготовчі вправи для розвитку зап'ястка правої руки, поліпшення інтонування тощо. Метою першого року навчання було набуття музично-слухових вражень та відчуття звуковисотності, що втілювалося на матеріалі, який складався з мажорних та мінорних гам до чотирьох знаків включно та інтервальних сполучень. Виконуючи нескладні етюди у першій позиції, учні ознайомлювалися зі штрихами *detaché*, *legato*, *staccato* та набували навичок звуковидобування, зміни та розподілу смичка, рухливості пальців лівої руки тощо. Перехід до вивчення етюдів не тільки сприяв опануванню штрихів на практичному матеріалі, а й мав виразне художнє спрямування – опрацювання багатьох корисних та необхідних варіантів сполучення струн, регістрів та музичних інтонацій з метою наповнення штрихів музичним змістом.

Протягом навчання в середньому класі вихованці студії опановували другу, третю, четверту та п'яту позиції, що розширювало технічні можливості виконавця та сприяло вирішенню проблеми звільнення м'язів і нейтралізації хватального рефлексу, притаманних початківцям. Навчальний матеріал для учнів середнього класу включав усі мажорні та мінорні гами у

перших п'яти позиціях та подальше вивчення штрихової техніки. Вихованці також ознайомилися з новою музичною формою – концертіно.

У старшому класі учні переходили до вивчення шостої та сьомої позицій, виконання гам і вправ подвійними нотами на одній струні й тренування пальців на зміну позицій, що сприяло розвитку слухового контролю, гармонічного мислення та навичок крупної скрипкової техніки. Ці навички були необхідні для опанування більш складного музичного навчального матеріалу – концертних етюдів, концертів, сонат тощо.

Аналіз програми навчання гри на скрипці, яка діяла в музичній студії Й. Гольденберга, засвідчує академічний характер матеріалу, покликаною розвивати технічні навички, спрямовані на опанування художнього образу музичного твору. Такий підхід виявляється доцільним для підготовки скрипаля [95, с. 124].

Отже, спонукальним мотивом до здобуття професійної освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст. були нагальні потреби єврейської громади краю. Єврейські діти навчалися в Єлисаветградському земському реальному училищі, на території краї функціонувало єврейське професійне жіноче училище, у якому надавалася підтримка малозабезпеченим ученицям, безкоштовна жіноча професійна однокласна школа третього розряду. Особливою популярністю серед єврейства користувалося Єлисаветградське комерційне училище та торгова школа. Комерційна освіта приваблювала дітей євреїв можливістю її подальшого практичного застосування.

В умовах зростання попиту на професійну музичну освіту в Єлисаветграді відкривається новий приватний професійний музичний навчальний заклад з вузькою скрипковою спеціалізацією – музична студія імені О. Шевчика. Її засновник видатний представник місцевої єврейської громади Й. Гольденберг. Аналіз програми навчання гри на скрипці, яка діяла в музичній студії Й. Гольденберга, засвідчує академічний характер

матеріалу, покликаного розвивати технічні навички, спрямовані на опанування художнього образу музичного твору. Такий підхід виявляється доцільним для підготовки скрипаля

Висновки до третього розділу

У другій половині XIX – на початку XX ст. загострилася суперечність між діяльністю уряду й активністю значної кількості національно свідомої інтелігенції Єлисаветградщини: з одного боку, прагнення уряду перешкоджати зародженню на території краю будь-якого національного просвітницького руху та бажання придушити його, а з іншого – прагнення єлисаветградської інтелігенції продовжувати національну освітню справу, незважаючи ні на які перешкоди. Тому-то, в означений період, прогресивною єврейською громадою краю створювалися елементарні заклади освіти, спрямовані на ліквідацію неграмотності серед дітей, дорослих та збереження їх етнічно-культурних особливостей.

Окрім сім'ї та синагоги як неформальних інститутів, що брали участь у формуванні особистості представника традиційної єврейської громади, велику роль відігравали на території краю формальні навчально-виховні заклади – талмуд-тори та хедери.

Для забезпечення навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей існували початковій єврейській школі – талмуд-тори. Вони утримувались на кошти єврейських громад, пожертвування заможних євреїв.

Виявлено, що в означений період на території краю функціонували як державні так і приватні чоловічі й жіночі початкові єврейські навчальні заклади: талмуд-тори, хедери, колоніальні школи, державні єврейські навчальні заклади, училища третього розряду для хлопчиків і дівчаток та ін. Результати дослідження свідчать, що в них було збережене специфічне

єврейське відношення до світу, а також формувалась у підростаючого покоління єврейська ідентифікація.

У другій половині XIX ст. загострилося питання відповідності системи освіти вимогам часу. Бурхливий економічний розвиток зумовив широкий попит на фахівців із середньою і вищою освітою. Звичайно, що традиційна система єврейської освіти, заснована на хедері, не справлялася з цим завданням.

Прогресивними представниками єврейської громади краю перевага віддавалася освіті світській за змістом, практичній за спрямованістю.

Діти євреїв здобували середню освіту не лише в єврейських навчальних закладах, але й становили значну частку учнів серед інших освітніх закладів краю. У порівнянні з єврейськими традиційними закладами освіти та державними єврейськими училищами гімназії краю фінансувалися набагато краще. Набуття середньої світської освіти було одним із кроків на шляху досягнення євреями індивідуальної емансипації.

Доведено, що єврейські приватні освітні заклади мали більше переваг у порівнянні з іншими навчальними закладами тому, що процес навчання здійснювався вчителями, що мали спеціальні свідоцтва і були достатньо більш підготовленими, більш якісними та поширеними були й навчальні програми, якими передбачалось не тільки вивчення загальнообов'язкових предметів, а й вивчення додатково іноземних мов, музики та інших. Приміщення для приватних шкіл були більш пристосовані для зайняття учнів і відповідним чином обладнані. Це було можливе завдяки благодійності спроможних єврейських громадян, які відкривали ці заклади і підтримували високий рівень навчання і виховання.

Утворення мережі державних та приватних єврейських освітніх закладів дало змогу охопити освітою майже всю молодь. Щоправда, цього не можна було сказати про становище з освітою в сільській місцевості. Проте і

в них переважна частина дітей та підлітків чоловічої статі була в той чи інший спосіб прилучена до навчання.

Спонукальним мотивом до здобуття професійної освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст. були нагальні потреби єврейської громади краю. Необхідність у спеціальних навчальних закладах, у яких могли отримати професіональну підготовку євреї, особливо відчувалася у містах краю.

Єврейські діти навчалися в Єлисаветградському земському реальному училищі, на території краї функціонувало єврейське професійне жіноче училище, у якому надавалася підтримка малозабезпеченим ученицям, безкоштовна жіноча професійна однокласна школа третього розряду. Особливою популярністю серед єврейства користувалося Єлисаветградське комерційне училище та торгова школа. Комерційна освіта приваблювала дітей євреїв можливістю її подальшого практичного застосування.

В єврейському середовищі на початок XX ст. склалася специфічна сфера музичного супроводу різних подій у житті іудейського та християнського населення. Єврейські музиканти нерідко запрошувалися на урочисті заходи християнським оточенням, що було наочним свідченням їхнього таланту, що, в свою чергу, спонукало до вдосконалення виконавської майстерності та сприяло загостренню конкурентної боротьби з «неєврейськими» інструментальними колективами. Більшість євреїв, прагнули здобути музичну освіту. В умовах зростання попиту на професійну музичну освіту в Єлисаветграді відкриваються приватні професійні музичний навчальний заклад, де значну частку становили євреї.

Основні результати дослідження за третім розділом дисертації висвітлено у таких працях автора [28; 29; 30; 32; 33; 34].

ВИСНОВКИ

У дисертації на підставі узагальнення результатів наукового пошуку, аналізу широкої джерельної бази здійснено історико-педагогічний аналіз розвитку освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття. Результати проведеного дослідження, реалізовані мета і завдання надали підстави зробити такі висновки.

1. З'ясовано ступінь вивчення проблеми, здійснено класифікацію джерельної бази та обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження.

Залежно від часу появи досліджень, їх характеру, питань, що порушуються в них, та відношення авторів до освіти євреїв виділяються три основні хронологічні періоди їх вивчення: перший – (друга половина XIX ст. – 1917 р.), другий – (1917 р. – кінець 1980-х рр.) та третій – (з початку 1990-х рр. до теперішнього часу).

Проаналізовані в дисертації праці систематизувались за двома основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним.

Визначення та застосування зазначених підходів до аналізу, класифікації та систематизації джерел дозволили організувати матеріал дослідження в певній послідовності, виділяючи з нього різні за змістом і завданнями окремі праці вчених та відтворити цілісну картину генези єврейської освіти Єлисаветградщини у другій половині XIX – на початку XX століття у теорії наукового знання.

Джерельна база впорядкована за критеріями, якими є походження, внутрішній зміст та зовнішня форма, а весь масив джерел з теми дослідження розглянуто відповідно до типолого-видової класифікації: за типом – це писемні пам'ятки, за видом – документальні та наративні. За формальною ознакою – неопубліковані та опубліковані.

Методологічний базис дослідження сформовано сукупністю наукових підходів (цивілізаційний, системний, культурологічний та регіональний), які у своїй сукупності, доповнюючи один одного, характеризуються внутрішньою єдністю, взаємозалежністю й методологічними взаємозв'язками. Комплексне використання підходів, принципів та методів дозволило всебічно осмислити проблему дослідження, уникнути тенденційності та упередженості, здійснити науковий аналіз та узагальнення щодо еволюції єврейської освіти на теренах краю в означений історичний період.

2. Обґрунтовано провідні соціокультурні передумови розвитку освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

З'ясовано, що друга половина XIX – початок XX століття стає періодом не тільки суспільного, наукового, національного відродження, а й часом стрімкого розвитку єврейської освіти. Виявлено соціокультурні передумови розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття: сформованість традиційної освіти на засадах історії та культури єврейського народу; піднесення соціально-економічних перетворень у суспільстві, що потребувало масової освіти, підготовку кваліфікованих фахівців з різних сфер життя; впровадження урядових реформ щодо єврейської освіти; започаткування єврейських навчальних закладів різних типів, нормативне забезпечення їх діяльності; активна діяльність єврейських громад, приватна ініціатива громадських діячів у створенні єврейських освітніх інституцій.

3. Розрито провідні чинники розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

Співіснування різних етносів було особливістю єлисаветградської культури другої половини XIX – початку XX століття, воно спричинило до виникнення міжкультурних діалогів на території краю, чим сприяло

поступовому змішуванню етнокультур та здійснювало вплив на формування культурно-освітнього життя Єлисаветградщини.

Визначено основні напрямки діяльності Єлисаветградської єврейської громади у галузі освіти: сприяння розширенню мережі навчальних закладів для дітей євреїв, матеріальне забезпечення освітніх установ, підвищення добробуту вчителів, поліпшення їхніх побутових умов, прагнення до загальної початкової освіти єврейських дітей, заохочення і підтримка учнів з незаможних прошарків населення, залучення широкої громадської допомоги в основному матеріальної для підтримки єврейського шкільництва.

Встановлено, що провідними чинниками розвитку єврейської освіти на Єлисаветградщині в означений період були: поліетнічність регіону, наявність законодавчої регламентації єврейської освіти; встановлення громадсько-державного характеру організаційних засад її діяльності; вияв громадської ініціативи у відкритті єврейських навчальних закладів; врахування в організаційно-змістових аспектах діяльності єврейських шкіл соціальних та економічних потреб розвитку краю.

4. Схарактеризовано особливості діяльності різних типів єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині в окреслений історичний період.

З'ясовано, що у другій половині XIX – на початку XX століття на Єлисаветградщині складалася досить чітка, розгалужена система закладів освіти різного типу, рівня і форми власності, в яких здобували освіту євреї. Виявлено, що освіта єврейських дітей в різних навчальних закладах мала свої особливості й відмінності як за змістом, так і за формами її реалізації. Формування мережі єврейських шкіл було основою для національного і культурного відродження єврейського населення, що забезпечило підвищення загального показника освіченості мешканців краю. Виховуючи своїх дітей, євреї дбали не лише про загальну, але й релігійну освіту, не безпідставно вбачаючи в цьому надійні засади духовності. Основою духовного життя євреїв була іудейська релігія і система виховання й освіти,

які тісно пов'язувалися одна з одною і були основними чинниками збереження єврейських культурних традицій.

Виявлено, що в означений період на території краю функціонували як державні так і приватні чоловічі й жіночі початкові єврейські навчальні заклади: талмуд-тори, хедери, колоніальні школи, державні єврейські навчальні заклади, училища третього розряду для хлопчиків і дівчаток та ін. Результати дослідження свідчать, що в них було збережене специфічне єврейське відношення до світу, а також формувалась у підростаючого покоління єврейська ідентифікація.

Промовистим показником високого рівня модернізації євреїв за освітнім фактором на території краю в означений період було значне збільшення кількості єврейських учнів у всіх типах світських навчальних закладів як державних, так і приватних. Діти євреїв здобували освіту не лише в єврейських навчальних закладах, але й становили значну частку учнів серед інших освітніх закладів краю.

Єврейське населення краю було тією етнічною групою, що проявляло високу активність у справі створення приватних навчальних закладів. Доведено, що єврейські приватні освітні заклади мали більше переваг у порівнянні з іншими навчальними закладами, тому що процес навчання здійснювався вчителями, що мали спеціальні свідоцтва і були достатньо підготовленими, більш якісними та змістовнішими були й навчальні програми, якими передбачалось не тільки вивчення загальнообов'язкових предметів, а й вивчення додатково іноземних мов, музики та інших. Приміщення для приватних шкіл були більш пристосовані для зайняття учнів і відповідним чином обладнані. Це було можливе завдяки благодійності спроможних єврейських громадян, єврейських товариств, які сприяли відкриттю цих закладів та надавали їм фінансову та організаційну підтримку.

З'ясовано, що спонукальним мотивом до започаткування професійної освіти на Єлисаветградщині були нагальні потреби єврейської громади краю. Особливості національно-господарської спеціалізації єврейства обумовили його велику цікавість до комерційної освіти, яку навчальні заклади професійного спрямування краю. Прикметною ознакою діяльності цих закладів була практична спрямованість навчання. Комерційна освіта приваблювала єврейство можливістю її подальшого практичного застосування за умов межі осілості.

В умовах зростання попиту на професійну музичну освіту в Єлисаветграді відкриваються приватні професійні музичні навчальні заклади, де значну частку учнів становили євреї. Діяльність приватних музичних шкіл стала міцним підґрунтям у становленні професійної музичної освіти краю, компенсуючи відсутність спеціалізованих музичних освітніх установ.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребує дослідження життя та громадсько-педагогічна діяльність видатних представників єврейської громади краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адрес-календарь и справочная книга Елисаветграда / ред. М. Гольденберг. Елисаветград: Рус. скоропеч. Гольденберга, 1888. 48 с.
2. Акімкін О. М. Розвиток приватної освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кропивницький, 2020. 235 с.
3. Акімкін О. М. Становлення та особливості розвитку Єлисаветградського приватного жіночого училища М. Д. Гослен (1906–1919). *Innovative solutions in modern science*. Dubai, 2019. № 8 (35). С. 38–51.
4. Акімкін О. М. Особливості організації навчально-виховної роботи в Єлисаветградській єврейській чоловічій гімназії. *Традиції та новації у сфері педагогіки та психології*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 грудня, 2019 р.). К.: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2019. С. 7–9.
5. Аніщенко О. В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX–початок XXст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2000. 277 с.
6. Антонюк Л. М. Виховання дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.): порівняльний аналіз: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2015. 215 с.
7. Антонович В. (редактор). Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1890.
8. Архипов В. І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні. К. : унів. ім. Т. Шевченка, 1994.
9. Бакуліна Н. Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток / «Штетл» як феномен єврейської історії. Інститут юдаїки, 1999. С. 356–362.

10. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: монографія. К.: Богданова А. М., 2008. 406 с.
11. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах. *Еврейский вопрос*. СПб., 1866. С. 18–58.
12. Б.н. *Вістн. Генерального Секретаріату Української Народної Республіки*. 1917. 21 груд. № 6. С. 2.
13. Бонфельд С. Учителі Єлисаветградської чоловічої гімназії. URL : http://www.elisavet.kr.ua/elisavet/book/gi06_u.html
14. Борисов Е. И. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 гг. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 897 с.
15. Борейко О. М. Єврейське шкільництво Волині в контексті полілогу культур (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Вісник Житомирського державного університету*. 2004. №19. С. 63–66.
16. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2007 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Полімед-Сервіс, 2006. 162 с.
17. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2008 рік. Люди. Події. Факти: Історико-краєзнавче видання: Довідник. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2007. С. 23–29.
18. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2010 рік: Люди. Події. Факти: історична література. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2009. 260 с.
19. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2011 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2010. 256 с.
20. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2012 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2017. 260 с.
21. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2018 рік. Люди. Факти. Події. Кіровоград: Центр.-Укр. видавництво, 2019. 331 с.

22. Ботвинник Н. Р. Взгляды Н. И. Пирогова и вопросы просвещения евреев. *Вестник ОПЕ*. 1910. № 2. С. 3–20.
23. Брамсон Л. М. К истории начального образования евреев. СПб.: Тип. А. Е. Ландау, 1896. 76 с.
24. Брумберг Ш. Ближайшие задачи. *Еврейская жизнь*. 1915. № 15. 11 октября. С. 5.
25. Бублик І. Напівправа правді не зарадить : Щодо єврейських погромів на Єлисаветградщині. *Вечірня газета*. 2000. 13 жовтня. С. 16.
26. Бульдович П., Кудіна В. Формування та розвиток закладів освіти Кіровоградщини. *Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Кіровоград, 2004*. С. 68–79.
27. Васютинська Є. А. Діяльність приватних єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку ХХ століття. *Наукові записки. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ імені Володимира Винниченка, 2023*. Вип. 209. С. 117–122. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2023.93.06>
28. Васютинська Є. А. Розвиток єврейського шкільництва на Єлисаветградщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Педагогічні науки: теорія та практика. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2023*. № (2). С. 7–11. URL: <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-2-01>
29. Васютинська Є. А. Розвиток освіти національних меншин на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: історіографічний аналіз проблеми. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2023*. Вип. 93. С. 30–34. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2023.93.06>
30. Васютинська Є. Становлення та розвиток системи різних типів навчальних закладів для національних меншин на Єлисаветградщині у

другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2022. Вип. 207. С. 117–122. URL: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-113-118>

31. Васютинська Є. А. Роль науково-медичного товариства в розвитку медичної освіти на Єлисаветградщині в другій половині XIX століття. *Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 травня 2020 р., м. Одеса). Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2020. С. 97–102.

32. Васютинська Є. А. До історії становлення та розвитку Єлисаветградського єврейського жіночого училища. *International Forum: Problems and Scientific Solutions*: матер. XI міжнар. наук.-практ. конф. (6–8 квітня, 2023 р., Мельбурн, Австралія). Мельбурн, 2023. С. 106–108.

33. Васютинська Є. А. Діяльність єврейських жіночих навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку XX століття. *Trends and modern methods of improving scientific ideas*: матер. XXX міжнар. наук.-практ. конф. (01–04 серпня 2023 р., Мельбурн, Австралія). Мельбурн, 2023. С. 88–89.

34. Васютинська Є. А. Розвиток приватних єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку XX століття. *The I International Scientific and Practical Conference New ways of creating scientific ideas for implementation*: матер. I міжнар. наук.-практ. конф. (18–20 вересня 2023 р., Варна, Болгарія). Варна, 2023. С. 139–140.

35. Венгерська В. О. Єврейське питання в Російській імперії як елемент національної політики напередодні та в роки Великої війни. *Історичні уроки голокосту та міжнаціональні відносини* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та 176 студентів «Історичні уроки голокосту та міжнародні відносини» (до 70-річчя початку Другої світової війни), 23–24 жовтня 2009 р. : зб. наук. праць / [редкол.: П. В. Білоус та ін.]. Дніпропетровськ, 2010. С. 25–32.

36. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів. *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей. Вип. 1. К. : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 13–28.
37. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. К.: Заповіт, 1997. 344 с.
38. Вестник еврейского просвещения. 1916. № 42. март. С. 13.
39. Винокур І. С. Євреї Правобережної України в давнину і в середньовіччі. *Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність* : наук. зб. Житомир : Волинь, 1998. С. 55–58.
40. Відгук відомого педагога та мецената Наталії Бракер на погром 18–19 жовтня 1905 року. *Голос Юга*. 25 жовтня 1905 року. № 246. С. 125.
41. Вітренко В. В Розвиток системи освіти єврейської молоді на Звягельщині в ХІХ – на початку ХХ ст. *Євреї на Житомирщині: історія і сучасність* : матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції 15 квітня – Житомир: благод. центр «Хесед Шломо». 2008. С. 99–112.
42. Гаращенко С. З історії місцевого самоврядування Єлисаветграда кінця ХІХ століття. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. конф. / упоряд. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОШПО, 2005. С. 52–60.
43. Гаркави О. А. Из истории культуры русских евреев / Сборник в пользу начальной еврейской школы. СПб., 1896.
44. Гель І. Грані культури. Львів, 1993. 216 с.
45. Гердон. Еврейские училища. *Еврейский вопрос*. 1862. № 9. С. 30–48.
46. Гершенгорн И. Наша начальная школа. *Восход*. 1883. № 3. С. 16–21.
47. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. Изд. испр. СПб., 1909.

48. Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине. Харьков-Киев, 1931. 61 с.
49. Голос Юга. Елисаветград. 1910. 25 ноября.
50. Голос Юга. Елисаветград. 1911. № 95.
51. Гольдштейн М.И. Очерки истории евреев Полтавщины (1804–1920 гг.) / Полтавск. гор. о-во евр. культуры. Полтава: Скайтэк, 1998. 68 с.
52. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 233 с.
53. Грушевський М.С. Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. 294 с.
54. Дашкевич Я. Р. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.). *Світ*. 1991. № 3–4. С. 25–27.
55. Донік О. М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 254–267.
56. Дворкін І. Українські євреї у багатоетнічній парадигмі історії України: довге XIX сторіччя. URL: <http://judaica.kiev.ua/ru/node/172>.
57. До 250-річчя Єлисаветграда: методичні матеріали до спецкурсу «Історія нашого краю» / укл. І. І. Романько; М-во освіти і науки України, ДЛАУ. Кіровоград: ДЛАУ, 2004. 67 с.
58. Долгіх М. В. Й. А. Гольденберг як засновник Єлисаветградської скрипкової школи. *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*. Кіровоград: Центрально-Українське Видавництво, 2010. Вип. 4. С. 176–182.
59. Долгіх М. В. Нейгаузи: варіації на єлисаветградську тему: монографія. Кіровоград: Видавець В. Ф. Лисенко, 2013. 333 с.
60. Долгіх М. В. Становлення музичного професіоналізму Єлисаветградщини (1900–1920-ті рр.): автор. дис. ... канд. мист.: 17.00.03. Київ, 2011. 20 с.

61. Долгіх М. В. Сторінки музичної освіти Єлисаветграда. Культурно-освітні процеси краю у ХХІ столітті. *Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції*. Кіровоград: ПП Поліграф-Терція, 2004. С. 140.
62. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. К., 1917. 145 с.
63. Дубнов С. М. Краткая история евреев. СПб., 1912.
64. Дубінка М. М. Освіта єврейської національної меншини Єлисаветградщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 210. С. 249–254.
65. Дубінка М. М. Стан єврейського шкільництва у структурі освіти Єлисаветградщини (середина ХІХ – початок ХХ століття). *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 211. С. 118–124.
66. Эйгер Я. Нормальный тип еврейской школы. *Вестник ОПЕ*. 1910. № 1. С. 5–9.
67. Эркин Д. Школа – хедер. *Вестник ОПЕ*. № 5. 1911. С. 3–20.
68. Энциклопедия иудаизма «Меир Натив» / под ред. А. Шломо-Залмана. Иерусалим-Тель-Авив: Массادا, 1983. 264 с.
69. Євреї в Україні: історія, культура, традиції / Ред. І. Ф. Курас та інші. К., 1997. 256 с.
70. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. Л. Каценельсон: В 16 т. СПб: Брокгауз-Ефрон, 1908–1913.
71. Ежегодник «Голоса Юга»: Адрес-календарь и справочная книга по г. Єлисаветграду и уезду, с диаграммами, рисунками, портретами и шаржами / издание редакции газеты «Голос Юга». Єлисаветград: Типография Х. Ш. Немировського, 1913. 167 с.

72. Елисаветград. Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: В 16 Т. М.: изд. центр “Терра”, 1991.

73. Житков О. А., Молдавський В. В. Благодійницький рух на Елисаветградщині у 90-х рр. XIX ст. *Наукові записки з історії України*. Збірник статей. Кіровоград, 1994. Вип. 3. С. 64–70.

74. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 38-39 / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

75. Закон про скасування шкільних округів. *Вістн. Генер. Секретаріату Укр. Нар. Республіки*. 1918. 5 січ. № 1. С. 2.

76. Зеленецький К. Записки по пути до Херсонской губернии. *Вестник имп. Руського географического общества*. 1857. Ч. 21. Кн. 5-6. 402 с.

77. Зеленська Л. Д. Освіта єврейського населення України в другій половині XIX століття. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 209. С. С. 403–407.

78. Іващенко О. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). К., 1998. 191 с.

79. Из истории еврейской общины Елисаветграда – Кировограда (документи, воспоминания, факты) / Состав. Г. С. Рожиский. Кировоград, 2011. 107 с.

80. Історико-педагогічні дослідження: регіональний вимір. *Вісник ЛНПУ ім. Т. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2006. № 19(114). 350 с.

81. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.

82. Каздан Х. Ш. Шолом-Алейхем для дітей. *Вестник ОПЕ*. 1912. № 11. С. 22–31.

83. Казенные еврейские училища / Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-

Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. Т. 9. С. 110–115.

84. Калитюк Л. М. Теоретичні основи процесу виховання дітей національних меншин в історії та теорії педагогіки. *Педагогічний пошук : науково-методичний вісник*. 2012. № 4 (76). С. 11–15.

85. Карасьова Н. Головна синагога: Єлисаветграду – 250! *Єлисаветградские ведомости*. 2003. 20 июня. С. 1,9.

86. Кендюхова А. А. З історії розвитку приватної освіти. *Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Кіровоград, 2004. С. 79–96.*

87. Кіровоградський краєзнавчий вісник. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. Вип. I. 224 с.

88. Кіровоградський обласний державний архів: путівник. К.: Наукова думка, 1966. 255 с.

89. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посіб. для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоград. обл. / І. А. Вівсяна та ін.; наук. ред. І. А. Козир. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 304 с.

90. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність [до 70-річчя Кіровоградської області]: збірник / за заг. ред. О. В. Чуднова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. 640 с.

91. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Поліграф. вид. центр «Мавік». 2003. 246 с.

92. Кипер М. Еврейское местечко Украины. Харьков: Пролетарий, 1930. 103 с.

93. Коваль О. Моменти життя єврейської громади Єлисаветграда та її співробітництво з єлисаветградської міською думою на початку ХХ століття. *Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матер. VI наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів*

(м. Івано-Франківськ, 11 травня 2023 року). Івано-Франківськ, 2023. С. 53–58.

94. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія. *Регіональна історія України* : зб. наук. статей. Вип. 1. К. : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 205–220.

95. Колоскова Ж. В. Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (кінець XIX – перша чверть XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2014. 227 с.

96. Короленко В. Г. Собр. соч. в 10 т. М., 1956; Т. 9. С. 272.; Т. 10. С. 578.

97. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2010. Вип. IV. 235 с.

98. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. Вип. VII. 220 с.

99. Крічкер О. Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок правобережної України в першій третині XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2012. 258 с.

100. Кузема О. Л. Чисельність і етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. URL: http://science.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/7/2014/pdf/hist/visn/1/2_03_Kuzema.pdf.

101. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: в 2 т. Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. Т. 1. 496 с.

102. Кузик Б. М., Литвин Л. І. До цілющих джерел рідної землі: наш край з найдавніших часів і до сьогодення: навч. посіб. з історії рідного краю для учнів Олександрівщини. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. 223 с.

103. Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті: наукове видання / упор., передм. Л. А. Гайди; Кіровоградський обл. ін-т післядипломної пед. освіти ім. В. Сухомлинського; Кіровоградська обл. орг. Українського т-ва

охорони пам'яток історії та культури. Кіровоград: Поліграф-Терція, 2004. 257 с.

104. Лазарович М. В., Лазарович Н. А. Національні меншини України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: освітній контекст. URL: 6506-Текст статті-13068-1-10-20190512 (1).pdf

105. Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649–1873 г. Извлечение из ПСЗРИ. СПб. : Тип. К. В. Трубникова, 1874. 1158 с.

106. Левітан М. Освіта національних меншин. *Шлях освіти*. 1927. № 10. С. 35–42.

107. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. Одесса : Тип. Г. М. Левинсона, 1901. 239 с.

108. Левитин С. К вопросу об инородческой школе и национальном самоопределении. Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ.ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. С. 28–42.

109. Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2011. 21 с.

110. Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навчальний посібник [2-ге вид., доп. і перероб.]. К.: ДАКККіМ, 2010. 296 с.

111. Лутай М. Є. Історія становлення єврейського шкільництва в Україні і на Волині. *Малиниця у просторі і часі*. Малин, 1996. С. 162–163.

112. Люта О. М. Початкова освіта в Єлисаветграді другої половини ХІХ ст. *Наукові записки*. Серія: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2007. Вип. 10. С. 117–122.

113. Маггид Д. Из истории еврейского образования в России. *Вестник ОПЕ*. 1911. № 8. С. 35–41.

114. Марек П. С. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России. Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. Т. I. СПб. : [изд. не указ.], 1908. С. 105–143.

115. Марек П. С. Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания). М., 1909. С. 141.

116. Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. конф. / упор. Л. Гайда. Кіровоград: КОШПО, 2005. С. 45–51.

117. Маца Д. Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине. *Революция и национальности*. 1933. № 4. С. 77–81

118. Мелешенко А. А. Морально-етичне виховання єврейських дітей на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Історико-педагогічний альманах*. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2012. Вип. 2. С. 94–97.

118. Мелешенко А. А. Роль єврейського шкільництва в системі початкової освіти на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Педагогічні науки. 2018. Вип. 2. С. 86–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2018_2_16

119. Мельник І. Єврейське населення Уманщини наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: дис. ... доктора філософії: 07.00.01 «Історія України». Умань, 2018. 223 с.

120. Мельник І. Єврейське населення Уманщини наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. ... доктора філософії: 07.00.01 «Історія України». Умань, 2018. 223 с.

121. Мельник С., Черничко С. Етнічне та мовне розмаїття України. Монографія. Ужгород : ПоліПрінт, 2010. 164 с.

122. Міронова І. С. Національні меншини України : Навчально-методичний посібник. Миколаїв-Одеса : ТОВ ВіД, 2006. 305 с.

123. Митрофаненко Ю. С. Фрагмент життя єврейської громади м. Єлисаветграда в епоху революцій (1917–1919 рр.). *Національні культури у процесі формування української нації*: збірн. Доп. наук.-практ. конф. Кіровоград : ПоліграфТерція, 2006. С. 162–180.

124. Моргулис М. История образования русских евреев / Сб. Еврейская библиотека. Т. 1. СПб., 1881; Т. 2. СПб., 1872.

125. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 1996. 231 с.

126. Назаренко Г. А. Виховання культури міжетнічних відносин як пріоритетні завдання народної педагогіки у сучасних умовах. *Етнічна соціалізація, виховання культури міжетнічних відносин як пріоритети народної педагогіки у сучасних умовах*: зб. наук. пр. URL : <http://studentam.net.ua/content/view/7656/97/>

127. Найман О. Я. Історія євреїв України. К.: Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2002. 496 с.

128. Нарадько А. Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXII. С. 137–141.

129. Народное образование в Херсонской губернии в 1895 году. Херсон: Тип: Ходушной, 1897. 178 с.

130. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1898 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1899. 171 с.

131. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1903 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1904. 107 с.
132. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. 94 с.
133. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1906 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1908. 69 с.
134. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. 68 с.
135. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1914. 79 с.
136. Настольная книга по народному образованию / Под ред. Г. Фальборка и В. Чарнолуцкого. В 3-х т. СПб., 1899.
137. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук та ін. К., 2000. 357 с.
138. Національна доктрина розвитку освіти / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
139. Начальные еврейские школы и библиотеки (способы их открытия). СПб.: Типо-литография И. Лурье и К, 1902. С. 6.
140. Нормальный тип еврейской школы. *Вестник ОПЕ*. 1910. № 1. С. 2–18.
141. Общий отчет Херсонского губернского земства за 1882 г. *Сборник Херсонского земства*. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1883. С. 287.
142. Общий отчет Херсонского губернского земства за 1883 г. *Сборник Херсонского земства*. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1883. С. 286–291.
143. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905. Т. 2. 383 с.

144. Объявление. *Голос Юга*. 1905. №212. 6 вересня. С. 1.
145. Одесские Новости. 1908. № 7655. среда, 29 октября (11 ноября). С. 5.
146. Одесские Новости. 1908. № 7680. пятница, 28 ноября (11 декабря). С. 4.
147. Олізько О. Громадсько-просвітницька діяльність Елисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914)»: дис. ... доктора філософії: 011 Освітні, педагогічні науки. Кіровоград. 2021. 243 с.
148. Оршанский И. Русское законодательство о евреях. Санкт-Петербург : Типография и литография А. Е. Ландау, 1877. 456 с.
149. Отчет инспектора народных училищ 3-го района Херсонской губернии о состоянии начальных училищ Елисаветградского уезда. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. С. 1–26.
150. Отчет Елисаветградской талмуд-торы с ремесленным отделением за 1892 год. Елисаветград. : Тип. бр. Шполянских, 1893. 17 с.
151. Отчет Елисаветградской талмуд-торы с ремесленным отделением за 1893 год. Елисаветград. : Тип. бр. Шполянских, 1894. 32 с.
152. Отчёт комитета Общества распространения коммерческого образования в г. Елисаветграде. 1908–1910. Елисаветград, 1911. С. 1, 3, 6–7, 24.
153. Отчет о состоянии Елисаветградского земского реального училища за 1907 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1907 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1908. С. 3–25.
154. Отчет по управлению Одесским учебным округом. 1863 год. *Журнал МНП*. Ч. СХХІІ. СПб.: В тип. Юсафата Огрязко, 1864. С. 714–763.

155. Отчет члена совета министра народного просвещения, А. Постельса по обозрению учебных заведений Одесского учебного округа, с 28-го августа по 29-е декабря 1863 года. *Журнал МНП*. Ч. СХХІІ. СПб.: В тип. Юсафата Огризко, 1864. С. 522–611.

156. Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. 338 с.

157. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Литотип. бр. Шполянских, 1897. 311 с.

158. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. [119 кн.]. Т. XLVII : Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета МВД ; под. ред. Н. А. Тройницкого. СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904. [6]. XVI. 319 с.

159. Погребінська. Смуга осілості / Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Збірник статей / Ред. кол.: І. Ф. Курас (голова), О. В. Заремба, О. Б. Беренштейн та ін., НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. К.: Американський Єврейський Об'єднаний Розподільчий Комітет "Джойнт", 1997. С. 60–67.

160. Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 61–65.

161. Подольський А. Ю. Євреї в Україні: історія, культура, традиції. *Відродження*. 1997. № 2. С. 71–72.

162. Подольський А. Ю. Єврейська освіта в Україні: історія та сучасність. *Запоріжські єврейські читання*. Запорожжя: Диво, 1999. Вип. 3. С. 131–135.

163. Подольський А. Ю. Історія єврейської освіти в Україні: досвід і перспективи. *Полікультурна освіта в Україні*. К., 1999. С. 17–24.

164. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. 432 с.

165. Поліщук Ю. Система освіти єврейської молоді у Волинській губернії (XIX – початок XX століття). *Євреї в Україні: історія, культура, традиції*. Збірник / Ред. С. І. Носова. К., 1997. С. 67–78.

166. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. К. : Всеукр. кооп. вид-во Союз, 1920. 127 с.

167. Постолатій В., Гур'янова О. Творець нової школи в Єлисаветграді. *Освітнянське слово*. 2005. Листопад.

168. Прибора Т. О. Особливості жіночої освіти Єлисаветградщини II половини XIX – початку XX століття. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Педагогічні науки. Черкаси, 2014. Вип. 6 (299). С. 101–105.

169. Притюпа О. С. Краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2013. 235 с.

170. Прокоп Ю. Роль євреїв-іноземців у розвитку світської освіти євреїв Херсонської губернії у XIX ст. *Чорноморський літопис*. 2014. № 10. С. 100–106.

171. Прокоп Ю. Євреї-іноземці у Єлисаветграді у XIX ст.: огляд архівних джерел. *Між Бугом і Дніпром* : науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2015. Вип. 4. С.176–181.

172. Просвещение / Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1912. Т. 13. С. 30–62.

173. Проскура О. Єврейська історія та культура в Україні. *Українсько-єврейські взаємини в рефлексії інтелігенції*: матеріали конференції 22–

23 листопада 1993 р. К.: УКПС “Кобза” асоціація іудаїки України, 1994. С. 113–115.

174. Рафальський О. Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці ХІХ – на поч ХХ ст. і його відображення в історичній літературі. *Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне*: наук. зб. Київ–Житомир, 1998. С. 58–60.

175. Реакція редакції єлисаветградської газети «Голос-Юга» на єврейський погром 18–19 жовтня 1905 року. *Голос Юга*. 21 жовтня 1905 р. № 244. С. 121.

176. Резолюции, приняты инородческой комиссией при съезде по народному образованию. Инородческая школа. Сборник статей и материалов по вопросам инородческой школы / Под общ. ред. Г. Г. Тумима и В. А. Зеленко. Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1916. С.110–118.

177. Різницький Ю. Жовтнева революція і єврейське питання. *Життя і революція*. 1925. № 9. С. 71–77.

178. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902 гг. М., 2011. С. 295.

179. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.): нариси / ред. кол.: М. Д. Ярмаченко та ін. К.: Радянська школа, 1991. 384 с.

180. Роєнко С. О. Розвиток шкільної приватної освіти в Україні (ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2014. 292 с.

181. Роєнко С. О. Роль приватних навчальних закладів у розвитку освіти євреїв (ХІХ – початок ХХ століття). *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 209. С. 407–412.

182. Роєнко С. О. Тенденції функціонування приватних навчальних закладів в Україні в кінці ХІХ століття. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні

науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 2011. С. 219–224.

183. Романов Л. Що робив у Єлисаветграді «князь євреїв». *Народне слово*. 2016. 10 березня. С. 8.

184. Ротенберг Т. В. Школьные вечера. *Еврейская школа*. 1905. № 3. С. 69–70.

185. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132.

186. Рудницька Н. В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ... канд. іст. н.: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 261 с.

187. Рябков П. З. Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел: 1873–1898 гг. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1898. 42 с.

188. Савченко Є. Єлисаветградська приватна чоловіча єврейська гімназія: з історії освіти на Кіровоградщині. *Освітнянське слово*. 1997. грудень. С. 9.

189. Савченко Н. С. Культурно-освітня діяльність єврейської громади у процесі розвитку єврейського шкільництва в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 210. С. 259–249.

190. Савченко Н. С. Розвиток освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 211. С. 48–57.

191. Саулевич Я. Доклад Центральной комиссии нацмен. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 г. Харьков, 1927. С. 24–43.

192. Свод постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям ведомства Министерства народного просвещения: (Издан с

разрешения Министерства народного просвещения). СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1888. 480 с.

193. Свод сведений о начальном народном образовании в Херсонской губернии за 1885–1886 год. Херсон: Тип. Ходушной, 1889. 107 с.

194. Сейко Н. А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : дис. ... докт. пед. н.: 13.00.05. Житомир, 2009. 668 с.

195. Сейко Н. А. Єврейська громада України як суб'єкт добročинної підтримки сфери освіти (XIX – початок XX століття). *Євреї в Україні: історія і сучасність*: м-ли міжнар. наук.-практ. конф. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 199–207.

196. Сірополко С. Історія освіти в Україні. К. : Наукова думка, 2001. 912 с.

197. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л. К. Брейер. Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. I–VIII. 773 с.

198. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / сост. Е. И. Борисов. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 897 с.

199. Систематический свод постановлений Херсонского Губернского земского собрания за 1865–1888 гг. Херсон: Тип. «Одесских новостей», 1888. С. 353.

200. Скус О. В. Єврейські общини Уманського повіту в другій половині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. Вінниця: видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, 2006. Вип. 10. С. 48–54.

201. Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней. Записки русского еврея: в 2 т. Париж: Издание комитета по чествованию 70-летнего юбилея Г. Б. Слиозберга, 1933. Т. 2. 331 с.

202. Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України : Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький, 2005. 409 с.
203. Статистический временник Российской империи. Серия III. Вып. 1 : Статистические сведения о сельских училищах в Европейской России и Привислянских губерниях. Разработаны по материалу, собранному при единовремен. обслед. уч. завед. в 60 губ. 20 марта 1880 г. / под ред. мл. ред. Центр. стат. комитета А. В. Дубровского. СПб. : Изд. Центр. стат. комитета МВД, тип. МВД, 1882. 304 с.
204. Статистическое обозрение Российской империи / сост. В. де Ливрон, действ. член Импер. русского географ. общ.. СПб. : Тип. «Общественная польза», 1874. 307 с.
205. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. Вып. 2. СПб., 1890. 181 с.
206. Талмуд-Тора / Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз-Эфрон, 1913. Т. 14. С. 723–725.
207. Тарковский А. А. Ностальгия / Сост. П. Волкова. М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ: Зебра Е, 2008. 494 с.
208. Трибуцька О. А. Як розвивалося місцеве самоврядування в Єлисаветграді. *Народне слово*. 2009. 13 січня.
209. Трибуцька О. А. Кілька сторінок з історії міста. *Народне слово*. 2010. 9 вересня. С. 7.
210. Турнянски Х., Новерштерн А. Язык и литература / Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. Тель-Авив: Изд-во Открытого унив-та Израиля. С. 25–26.
211. Феллер М. Д. Єврейська історія і культура в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 1. С. 138–145.

212. Феллер М. Єврейська освітня традиція і єврейська освіта в Україні. *Євреї в Україні: історія, культура, традиція*: Збірник наукових праць. Київ, 1997. С. 243.

213. Феофанова А. Виховання по-іудейському. *Дзеркало тижня*. 2002. № 19. С. 2.

214. Філоненко О. В. Організація освіти національних меншин у центральному регіоні України в кінці XIX – початку XX ст. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 122. С. 374–382.

215. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття): монографія. Харків: Мачулин, 2017. 412 с.

216. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття): дис. докт. пед. наук. Умань, 2018. 534 с.

217. Філоненко О. В., Акімкін О. М. Розвиток приватної освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. Дніпро: Середняк Т. К., 2022. 256 с.

218. Філоненко О. В., Окольніча Т. В. Соціокультурні умови розвитку освіти Єлисаветградщини (друга половина XIX – перша чверть XX ст. *Рідна школа*. 2019. № 2 (1062). С. 73–78.

219. Філоретова Л. М. Єлисаветградська громада. *Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія б: історичні науки*. К., 2011. Вип. 9. С. 123–130.

220. Хитерер В. Еврейское образование в Украинской Народной Республике (1917–1920 гг.). URL : https://imwerden.de/pdf/vestnik_evrejskogo_universiteta_v_moskve_13_1996__ocr.pdf

221. Хитерер В. Приют для крестящихся и крещенных в православную веру еврейских детей. *Єврейська історія та культура в Україні* : матер.

конф. 2–5 вересня 1996 р. / За ред. Г. Аронова. К.: Ін-тут юдаїки України, 1997. С. 107–108.

222. Хроника. *Голос Юга*. 1910. № 235. 13 жовтня. С. 3.

223. Чериковер И. М. История Общества для распространения просвещения между евреями в России. (Культурно-общественные течения в русском еврействе (1863–1913)) / Под ред. С. М. Гинзбурга. СПб., 1913. Т. 1. С. 153–159.

224. Шабад Я. Херсонская губернія. *Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем*: В 16 Т. М. : Терра, 1991.

225. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752–2002)) / наук. ред. В. М. Даниленко. Кіровоград: Мавік, 2004. 168 с.

226. Шевченко С. І. Центральний архів. Кіровоград: ВО «Акорд», 2013. 130 с.

227. Шевченко С. Розвиток шкіл із єврейською мовою навчання в умовах незалежної України як відображення зовнішньої диференціації в організації шкільної освіти (1991–2010). URL: <https://lib.iitta.gov.ua/710673/1/1%D1%87%20-%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F-287-294.pdf>

228. Щербак Н. О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. н.: 07.00.01. К., 1995. 182 с.

229. Шестопап М. Євреї на Україні (Історична довідка). К.: Оріяни, 1999. 194 с.

230. Ширман В. Воспоминания. *Історико-краєзнавчий додаток до обласної газети «Народне слово» – «Єлисавет»*. 10 червня 1993 р.

231. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв, 2008. 220 с.

232. Шляховий К. Військове місто Єлисаветград. URL: <http://library.kr.ua/wcity.html>.
233. Шляховий К. Повітове місто Єлисаветград. Період економічного та культурного піднесення. URL: <http://library.kr.ua/cityrais.html>.
234. Щетина Т. Єврейські початкові школи як приклад навчальних закладів багатонаціональної Херсонської губернії. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки. 2018. № 4 (63). С. 200–205.
235. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). К.: ІЗМН, 1997. 89 с.
236. Щукін В. В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. н.: 07.00.01. М., 2006. 222 с.
237. Якименко С. І., Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття): монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. 208 с.
238. Яловецький В. Перші колонії на Кіровоградщині. *Народне слово*. 2006. 20 квітня. С. 4.
239. Янковський Т. Демографічні процеси серед єврейського населення Єлисаветграда наприкінці XIX ст. *Між Бугом і Дніпром*: науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2015. Вип. 4. С. 164–175.
240. Яшин В. О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціальнокультурних та економічних процесах другої половини XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012. 262 с.
241. Яшин В. О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_5_23

242. Яшин В. О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини ХІХ століття: моногр. Кривий Ріг, 2013. 280 с.

243. Яшин В. Діяльність Єлисаветградського комітету з допомоги євреям, постраждалим внаслідок погромів (1881–1882 рр.). URL: <https://old.library.kr.ua/kray/yashin/>

244. Apter D. The role of traditionalism in the political modernization of Ghana and Uganda. Indianapolis, Ind. : Bobbs-Merrill, 1960. 314 p.

245. Bartal I. The jews of Eastern Europe, 1772–1881. Pennsylvania: University Pennsylvania Press, 2006. 216 p.

246. Baron S.W. A Social and Religious History of the Jews. 2nd reviewed ed. Vols. 1–18. New York : Columbia University Press, 1952–1983.

247. Brecher J. Kniesmeyer and D. Beyond the Pale: The History of Jews in Russia. Amsterdam: “BRON”, 1995. 176 p.

248. Deutsch N. The Jewish Dark Continent: Life and Death in the Russian Pale of Settlement. Cambridge: Harvard University Press, 2011. 384 p.

249. Filonenko O., Vasiutynska O. The features of the development of education in Elisavetgrad region in the second half of the ХІХ – the beginning of the ХХ century. *Pedagogy and Education Management Review*. 2020. № 2. С. 34–41. URL : <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2020-2-34>

250. Cichocka-Petrażycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu. Warszawa, 1933. 168 s.

251. Hundert G. D. Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity. California: University of California Press, 2006. 307 p.

252. Joseph Samuel. Jewish Immigration to The United States from 1880 to 1910. Studies in History, Economics and Public Law Edited by the Faculty of Political Science of Columbia University. Vol. LIX. [Columbia University], 1914. Number 4. Whole Number 145. P. 423 (7). 625 s.

253. Khiterer V. How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917. *Polin Studies in Polish Jewry*. 2018. Vol. 30. P. 155–179.
254. Knysh I., Tiahur L., Ivanova V., Vasiutynska Y., Shovsh K. Features of training specialists using innovative approaches. *Amazonia Investiga*. 2023. 12(62). P. 230–239.
255. Lanin E. B. The Jews in Russia. Reprinted from the *Fortnightly Review*, October, 1890, by Permission of the Proprietors, [1890–1891]. 30 p.
256. Meir N. M. *Kiev. Jewish Metropolis: A History 1859–1914 (The Modern Jewish Experience)*. St. Bloomington. IN : Indiana University Press, 2011. 424 p.
257. Ruppin A. *Die Juden Der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche studie*. 3 unver nderte auflage. Berlin : J discher Verlag, 1920. 275 s.
258. *The Jewish Encyclopedia: A descriptive record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People of the Earliest Times / Isidore Singer, Ph.D, Projector and Managing Editor*. New York and London : Funk & Wagnalls Company; Ktav Publishing House, Inc., [1901 – 1906]. XII Vols. And a Guide to Contents.
259. Vasiutynska O. The organization of medical education in Elisavetgrad region in the second half of the XIX century. *Pedagogy and Education Management Review*, 2020. № 1. С. 21–27. URL : <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2020-1-21>

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 12 МКФ №12

Оп. 1.

260. Спр. 19. Наказ керуючого головним штабом з військового поселення про зарахування м. Єлисаветграда, Ольвіополя до відомства військових поселень (5 січня 1829 р.). 25 арк.

261. Спр. 120. Штати міських установ у місті Ольвіополі та Єлисаветграді. Положення та влаштування міст, що надійшли з цивільного відомства у відомство військових поселень у Херсонській губернії. (24 квітня 1829 – 10 лютого 1830 року). 150 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора

Оп. 1.

262. Спр. 2640. Про введення при єврейських школах посади наглядача.

263. Спр. 5965. Про підпорядкування навчальних закладів Міністерству народної освіти (від 1 червня 1845 р.).

264. Спр. 7699. Про відкриття казенних єврейських училищ (циркуляри).

265. Спр. 11292. Циркуляр від 1 лютого 1854 р. про відкриття казенних єврейських училищ.

Оп. 38.

266. Спр. 850. Упоминание о передаче г. Єлисаветграда в ведение Министерства внутренних дел (18 января 1861–12 сентября 1862). 3 арк.

Ф. 707. Управління Київського навчального округу

Оп. 11.

267. Спр. 56. Циркуляр дирекції училищ про кількість єврейських навчальних закладів.

Оп. 27.

268. Спр. 22. Про кількість приватних єврейських училищ, кількість учнів, плата за навчання.

Оп. 28.

269. Спр. 62. Правила призначення наглядачів казенних єврейських училищ.

Оп. 31.

270. Спр. 64. Циркуляр Міністерства народної освіти від 26 березня 1865 р. про дозвіл випускникам рабинських училищ поступати в університет, здаючи іспити з латинської та французької мов нарівні з випускниками гімназій.

Оп. 33.

271. Спр. 37. Про викладання російською мовою предметів єврейського віровчення у єврейських навчальних закладах.

Оп. 47.

272. Спр. 162. Про зменшення єврейських шкіл і синагог до кількості, встановленої законодавством.

Оп. 311.

273. Спр. 648. Циркуляр Народного міністерства у справах освіти УНР єврейської вищої початкової школи, 1918 р.

Оп. 82.

274. Спр. 648. Про відкриття єврейських училищ (циркуляр від 1 грудня 1849 р.).

Оп. 317.

275. Спр. 304. До питання про відкриття хедерів поза смугою осілості євреїв.

Ф. 1316 Управління Херсонських військових поселень

Оп 1.

276. Спр. 199. Справа про стан міст Єлисаветграда, Новогеоргіївська, Нової Праги (14 червня 1859–22 січня 1860 рр.). 23 арк.

Державний архів Херсонської області, м. Херсон

Ф. 1. Канцелярія Херсонського губернатора 1803–1805 рр. Канцелярія Херсонського цивільного губернатора. 1805–1917 рр.

Оп. 1.

277. Спр. 19. Переписка Новоросійського генерал-губернатора про віддання в кантоністи єврейських дітей, що навчаються в приватних єврейських школах. 13.03 – 10.09.1854 р. 4 арк.

Ф. 3. Херсонське губернське правління. 1804 – 1914 рр.

Оп. 1.

278. Спр. 3. Переписка з управлінням Новоросійського и Бессарабського генерал-губернатора про чисельність єврейських поселенців в Херсонській губернії. 28.10.1842 – 18.10.1860 рр. 318 арк.

279. Спр. 14. Переписка з Херсонським цивільним губернатором, Піклувальним Комітетом про іноземних поселенців південного краю Росії про землеустрій євреїв-переселенців. 29.09.1853 – 22.05.1851 рр. 224 арк.

280. Спр. 18. Переписка з Піклувальним Комітетом про іноземних поселенців про землеустрій євреїв-переселенців. 22.06.1853 – 22.06.1856 рр. 129 арк.

281. Спр. 21. Рапорти повітових земських судів про договори між поміщиками і євреями, що поселилися на їх землях. 1.06.1855 – 11.01.1864 рр. 358 арк.

282. Спр. 35. Переписка з Могилівською казенною палатою про надання відомостей про приписку до землеробів євреїв, що переселилися з Могилівської губернії в Новоросійський край до 1847 р. 1.09.1861 – 14.10.1896 рр. 358 арк.

Ф. 4. Херсонська міська управа.

Оп. 1.

283. Спр. 1. Указ Олександра II про проведення рекрутського набору. Доповідь про ревізію в Херсонській міській управі. Відомості про приналежність до купецького стану. 30.01.1874 – 19.06.1906 рр. 49 арк.

Ф. 5. Херсонська губернська земська управа. 1865 – 1874 рр.

Оп. 1.

284. Спр. 1. Звіт про діяльність земських установ Херсонської губернії за 1865 – 1874 рр. Списки гласних. 361 арк.

Ф. 14 Херсонська губернська креслярня

Оп. 1.

285. Спр. 18. Укази Новоросійської губернської канцелярії, клопотання офіцерів про відведення земель в Єлисаветградському повіті червень 1776 р. 05 листопада 1780 р. 17 арк.

286. Спр. 34. Укази Новоросійської губернської канцелярії, рапорти межувальників про відведення земель у Єлисаветградському повіті 22 березня 1778 р. 24 травня 1783 р. 19 арк.

287 Спр. 60. Укази Новоросійської губернської канцелярії про відмежування землі поміщикам у Єлисаветградському повіті, копіювання карти Єкатерининського повіту 18 травня 23 грудня 1779 р. 7 арк.

Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

Ф. 18 Єлисаветградська міська дума. 1789–1919 рр.

Оп. 1.

288. Спр. 477. Зміст справ, розглянутих міською думою щодо міщан-євреїв, 1852 р., 85 арк.

289. Спр. 507. Положення і правила про губернські і повітові земські установи і списки виборців, що мають право обирати до земських установ, 62 арк.

290. Спр. 529. Журнали засідань Єлисаветградської міської думи за 1871 р., 61 арк.

Оп. 2.

291. Спр. 395. Звіти про використання сум коробкового збору, молитовного будинку і школи, 1891–1894 р., 296 арк.

Оп. 13.

292. Спр. 7. Протоколи засідань комітетів по збиранню добровільних пожертвувань на користь євреїв, що постраждали від погромів у місті Єлисаветграді, 20 квітня 1881 – 2 травня 1882 рр., 23 арк.

293. Спр. 8. Клопотання бідних євреїв, постанови комітету допомоги бідним євреям про надання їм допомоги 16.05.1881–25.01.1883 рр., 88 арк.

Ф. 57. Єлисаветградське комерційне училище В. В. Бонч-Брусевича, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

294. Спр. 1. Протоколи весняних іспитів (випускних та перевідних) з навчальними програмами (7 травня 1911– 28 травня 1911 р.).

295. Спр. 58. Звіт про стан училища (1902–1914 рр.). 27 арк.

Ф. 59. Єлисаветградська чоловіча гімназія, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

296. Спр. 1. Протоколи засідань педради гімназії (1879 р.). 31 арк.

297. Спр. 2. Протоколи засідань педради гімназії (1881 р.). 61 арк.

298. Спр. 3. Протоколи засідань педради гімназії (1885 р.). 144 арк.

299. Спр. 13. Листування з Опікуном Одеського навчального округу про звільнення та призначення викладачів на посади до гімназії (1895–1896 рр.). 50 арк.

300. Спр. 21. Розпорядження Опікуна Одеського навчального округу за 1904 р. 99 арк.

301. Спр. 46. Листування з Опікуном Одеського навчального округу про призначення викладачів на посади та видачу атестатів та свідоцтв про освіту. Відомості про викладачів та кількість виданих атестатів. Відомості з санітарного нагляду (1914–1918 рр.). 72 арк.

Ф. 64. Єлисаветградська єврейська чоловіча гімназія Шалити і Волова, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

302. Спр. 2. Атестати і свідоцтва про закінчення гімназії. Метричні й медичні свідоцтва учнів. Клопотання про прийом учнів до гімназії (червень 1916 – листопад 1916). 346 арк.

303. Спр. 3. Листування з попечителем Одеського навчального округу та Комісаріатом у справах Одеського шкільного округу. 131 арк.

304. Спр. 4. Метричні та медичні свідоцтва. Клопотання про прийом учнів. (1916–1918). 410 арк.

305. Спр. 6. Екзаменаційні списки та відомості про успішність учнів (1916–1920).

306. Спр. 7. Листування з попечителем Одеського навчального округу про надання відомостей про вчителів, про допущення викладачів до роботи (27.01.17–10.09.18). 53 арк.

307. Спр. 9. Журнал класних занять. 23 арк.

308. Спр. 11. Журнал балів за 1918/1919. н. р. 23 арк.

309. Спр. 13. Відомості про пропущені зайняття учнями. 8 арк.

310. Спр. 15. Книга для запису біографічних відомостей та екзаменаційних оцінок поступаючих учнів.

Ф. 68 Єлисаветградська приватна жіноча гімназія «Гослен», м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

311. Спр. 5. Протоколи загальних зборів.

312. Спр. 6. Відомості про успішність учнів, поведінку учнів за 1915/1916 н. р.

313. Спр. 17. Звіт про стан гімназії (1914–1916 рр.). 24 арк.

Ф. 78 Єлисаветградська міська дума

Оп. 1.

314. Спр. 451. Списки євреїв по місту Єлисаветграду и його повіту 1885 р. н. (1906).

315. Спр. 704 Списки осідлих і заможніх євреїв, проживаючих в Єлисаветградському повіті, запрошених на збори з питань залишок коробкового збору (1911).

Оп. 13.

316. Спр. 7. Протоколи засідань комітетів по збиранню добровільних пожертвувань на користь постраждалих євреїв від погрому в місті Єлисаветграді (20 квітня 1881 – 2 травня 1882). 23 арк.

Ф. 185

Оп. 1.

317. Спр. 70. Звіт про діяльність товариства допомоги бідним євреям пособия в м. Єлисаветграді», 1906. 118 арк.

Ф. 460. Єлисаветградський єврейський кагал, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1

318. Спр. 35. Книги обліку прибутків і витрат кагалу.

Ф. 635. Молитовна школа при Єлисаветградській єврейській общині, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1

319. Спр. 2. Книги обліку прибутків та витрат школи (1844 р.).

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Бет – гамедриш (бет га – Медраш) – школа чи місце, де вивчають релігійну літературу; молитовний будинок.

Галаха – нормативна частина єврейського релігійного законодавства, яка регламентувала релігійне, сімейне та громадянське життя.

Гаон (геній) – почесний титул для видатних рабинів і талмудистів.

Гаскала (Хаскала) – просвітництво, рух, який виник серед євреїв Німеччини у XVIII ст. і проголосив можливість злиття основ іудаїзму з ідеями західної гуманістичної культури.

Гемара – збірник текстів тлумачення Мішни, основної частини Талмуда.

Гомілетика – розділ богослов'я, у якому розглядаються теоретичні і практичні питання релігійної проповіді.

Єшива (ієшива, єшибот) – вища релігійна школа.

Ієшиве – бохур – учень єшиви.

Каббала – єврейське містичне вчення, яке спрямоване на освоєння істинного (таємного) смислу Тори.

Казенний рабин – офіційна виборна посада, яка існувала протягом 1857–1917 рр. у єврейських общинах Російської імперії і затверджувалась губернатором.

Кантор – синагогальний співак.

Клауз (клойз) – приміщення для занять, школа, де вивчалися релігійні закони, наступний етап навчання після хедера.

Маггид – проповідник.

Маскілим – прихильники просвіти (Гаскали).

Машгіах – наглядач.

Меламед – вчитель початкової школи (хедера).

Мідраш – збірник тлумачення Талахи.

Мішна – основна частина Талмуду.

Мусар – духовно-етична течія, прихильники якої виступали у XIX ст. за виховання особистості в дусі аскетизму, противники Гаскали.

Рабин (ребе) – звання, яке надавало право викладати в ієшиботі, входити у склад релігійного суду, проводити релігійну службу.

Сидур – молитовник, який містить буденні та суботні молитви.

Синагога – головний інститут іудаїзма, будинок чи приміщення, яке є центром релігійного та громадського життя єврейської общини.

Талмуд – кодекс єврейських законів, який містить правові і релігійні норми іудаїзму, відомості з різних галузей знань. Талмуд складається з Мішни (основна частина) і Гемари (коментарів до тексту Мішни).

Талмуд-тора – початкова єврейська громадська школа.

Тора (читання, закон) – збірник положень, які Бог дав євреям через Моїсея; П'ятикнижжя.

Хасидизм – релігійно-містичний напрямок в іудаїзмі, який виник у середині XVIII ст. і широко розповсюдився у Східній Європі. Засновник його Ізраїль Бен Еліезер Баал – Шем – Тов (1700 – 1760 рр.) протиставив рабинській вченості віддану “віру серця”.

Хедер – єврейська початкова школа.

Шаббат – субота, день обов'язкового відпочинку, молитв і вивчення Священного Писання.

**Склад єврейського населення Херсонської губернії за віросповіданням
та рідною мовою за даними першого загального перепису населення
1897 р.**

Повіти та міста	Юдеї за віро- сповіданням	Рідна мова єврейська	%
Херсонський повіт	72462	69674	96,15
Олександрійський повіт	15424	15322	99,3
Єлисаветградський повіт	58394	57581	98,6
Ананіївський повіт	22184	22129	99,7
Одеський повіт	149643	134020	89,5
Тираспольський повіт	23811	23811	100
<i>По Херсонській губернії в цілому</i>	341918	322537	94,3
Одеса	134984	124511	92,2
Миколаїв	20109	17949	89,3
Єлисаветград	23967	23256	97
Херсон	17755	17162	96,7
Вознесенськ	5932	5879	99,1
Очаків	1480	1430	96,6
<i>По містам Херсонської губернії в цілому</i>	242933	223769	92,1

[Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. Издание Центрального Статистического комитета МВД, под редакцией Н. А. Тройницкого. СПб., 1904. Т. XLVII. Херсонская губерния. С. 3, 98–99; Щукін В. В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ... канд. іст. н.: 07.00.01. М., 2006. С. 218]

**Єврейське населення в містах Херсонської губернії та його
представництво в міських Думах в 1881 р.***

Міста	Кількість населення	В. т.ч. єврейського	%	Гласних в Думі	В т.ч. євреїв	%
<i>Одеса</i>	<i>209130</i>	<i>73389</i>	<i>35,09</i>	<i>72</i>	<i>19</i>	<i>26,4</i>
<i>Херсон</i>	<i>49807</i>	<i>23000</i>	<i>46,18</i>	<i>72</i>	<i>19</i>	<i>26,4</i>
<i>Миколаїв</i>		<i>8325</i>		<i>72</i>	<i>7</i>	<i>9,7</i>
<i>Єлисаветград</i>	<i>43299</i>	<i>13000</i>	<i>30,02</i>	<i>72</i>	<i>24</i>	<i>33,3</i>
<i>Вознесенськ</i>	<i>11297</i>	<i>4900</i>	<i>43,37</i>	<i>36</i>	<i>12</i>	<i>33,3</i>
<i>Бобринець</i>	<i>9719</i>	<i>2503</i>	<i>25,75</i>	<i>30</i>	<i>10</i>	<i>33,3</i>
<i>Ольвіополь</i>	<i>3455</i>	<i>348</i>	<i>10,1</i>	<i>42</i>	<i>10</i>	<i>23,8</i>
<i>Очаків</i>	<i>5044</i>	<i>223</i>	<i>4,42</i>	<i>42</i>	<i>8</i>	<i>22,2</i>
<i>Олександрія</i>	<i>15980</i>	<i>4794</i>	<i>30</i>	<i>42</i>	<i>10</i>	<i>23,8</i>
<i>Ананіїв</i>	<i>15210</i>	<i>7650</i>	<i>50,3</i>	<i>72</i>	<i>11</i>	<i>15,3</i>
<i>Берислав</i>	<i>6847</i>	<i>4525</i>	<i>66,09</i>	<i>45</i>	<i>5</i>	<i>11,1</i>

[Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре в прошлом и настоящем / Под ред А. Гаркави, Л. Кацнельсона.: В 16 т. СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1906 – 1913. Т. V; Щукін В. В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ... канд. іст. н.: 07.00.01. М., 2006. С. 215]

Гг. учредителямъ еврейскаго мужскаго 8-класснаго средне-учебнаго заведенія. |

ПРОШЕНІЕ.

Желая дать образованіе сыну моему въ учрежденномъ Вами учебномъ заведеніи, имѣю честь просить Васъ подвергнуть его надлежащему испытанію, медицинскому освидѣтельствованію и помѣстить его въ тотъ классъ, въ который онъ по своимъ познаніямъ и возрасту можетъ поступить. При этомъ имѣю честь сообщить, что сынъ мой приготовлялся къ поступленію въ первой классъ и до сего времени обучался дома.

При семъ прилагаю слѣдующіе документы:

1. Свидѣтельство о возрастѣ и званіи: Шмер 2202/Коп
2. О привитіи оспы: Врача Вайсенцго.

Исхрѣ Камляревскій

г. Елисаветградъ,

Мартъ 23го дня 1916 г.

Жительство имѣю по Коусовской ул. в. г. Веревскіи

Жительство имѣю в. г. Елисаветградъ по Алексѣевской улицѣ в. г. Шарковецкаго.

Гг. учредителям еврейского мужского 8-классного средне-учебного
заведения, окончившим физико-математический факультет Е. Г.
ШАЛЫТУ и М. М. ВОЛОВУ.

Елисаветградского ищ. лиц.
Зельманя Кремверба

ПРОШЕНИЕ.

Желя даць образование Свину моему Исааку
въ учрежденномъ Вами учебномъ заведеніи, имью честь просить Васъ
подвергнуть его надлежащему испытанію, медицинскому освидтель-
ствованію и помѣстить его въ тотъ классъ, въ который онъ по своимъ
познаніямъ и возрасту можетъ поступить. При этомъ имью честь
сообщить, что Свинъ мой приготавлился къ поступленію въ
Приготовлѣ классъ и до сего времени обучался въ учительствѣ
Фришка

При семъ прилагаю слѣдующіе документы:

1. Свидѣтельство о возрастѣ
2. Свидѣтельство о званіи
3. О привитіи оспы

Зд Ко. Кремверба

г. Елисаветградъ

Августъ 25 дня 1916 г.

Жительство имью Томасевская ул. Д. Александровна

Гг. учредителямъ еврейскаго мужскаго 8-класснаго средне-учебнаго заведенія
 №16
 прет. №1 от 21/III 1916 г. Шашевицу и М. Ш. Вайца
 Шурова Зевина

ПРОШЕНІЕ.

Желая дать образованіе сыну моему въ учрежденномъ Вами учебномъ заведеніи, имѣю честь просить Васъ подвергнуть его надлежащему испытанію, медицинскому освидѣтельствуванію и помѣстить его въ тотъ классъ, въ который онъ по своимъ познаніямъ и возрасту можетъ поступить. При этомъ имѣю честь сообщить, что сынъ мой приготовлялся къ поступленію въ пригой классъ и до сего времени обучался въ дѣтскомъ саду

При семъ прилагаю слѣдующіе документы:

1. Свидѣтельство о возрастѣ и званіи
2. О привитіи оспы

Зевинак Шуровъ

г. Елисаветградъ,

нояб/16 дня 1916 г.

Жительство имѣю Кочий д.у. 252

Покровское г. Гринишукъ

Свѣта Шуровна

Гг. учредителям еврейского мужского 8-классного средне-учебного заведения
Е. Г. Шалыта и М. М. Волова
115
114

Медкорсет
М. М. Кур
медкор. сав.

ПРОШЕНИЕ.

Желя даць образование *Сыну* моему въ учрежденномъ Вами учебномъ заведеніи, имю честь просить Васъ подвергнуть его подлежащему испытанію, медицинскому освидѣтельствуванію и помѣститъ его въ тотъ классъ, въ который онъ по своимъ познаніямъ и возрасту можетъ поступить. При этомъ имю честь сообщить, что *Сынъ* мой приготовлялся къ поступленію въ *млад. присоед.* классъ и до сего времени обучался

При семъ прилагаю слѣдующіе документы:

- 1. Свидѣтельство о возрастѣ № *39*
- 2. Свидѣтельство о званіи № _____
- 3. Свидѣтельство о привитіи оспы _____

Подпись *Я. А. Винарева*

г. Елисаветградъ,

Августа 17 дня 1917 г.

Жительство имю *Елисаветградъ Верне Гонская 9,*

Гюсюнскаго.

Секретарь Совета *Кедринъ*

1313
 М. В. Д.
 Гг. учредителям сорейскаго мужскаго 8-ми класснаго средне-учебнаго заведения, окончившимъ физико-математическій факультетъ В. Г.
 ШАЛЫТУ и М. М. ВОЛОВУ.
 1923

М.-С.-Т.-В. Верховаго, мѣстн. 1-я часть г. Кулаковскаго

ПРОШЕНІЕ.

Желяя дать образованіе Сыну моему Якову Верховаго отъ учрежденнаго Вами учебномъ заведеніи, имѣю честь просити Васъ подвергнуть его надлежащему испытанію, медицинскому освидѣтельствуванію и помѣстити его въ тотъ классъ, въ который онъ по своимъ познаніямъ и возрасту можетъ поступити. При этомъ имѣю честь сообщить, что Сынъ мой приготовлялся къ поступленію въ Приготовительный классъ и до сего времени обучался въ Частномъ Училище Муравьика въ Елисаветградѣ

При семъ прилагаю слѣдующіе документы:

1. Свидѣтельство о возрастѣ Метрическое Свидѣтельство
2. Свидѣтельство о званіи Елисаветградской Муравьикской Училища
3. О привитіи оспы

Марія Верховаго

г. Елисаветградъ
 22 Марта 1923 года

Жительство имѣю въ г. Елисаветградѣ 2-й части г. Кулаковскаго

Учредителям еврейскаго мужскаго 8-класснаго средне-учебнаго заведенія
Е. Г. Шалыта и М. М. Волова

8 и 2/2м

1814

384

ПРОШЕНІЕ.

Желая дать образованіе Синю моему въ учрежденномъ Вами учебномъ заведеніи, имѣю честь просить Васъ подвергнуть его надлежащему испытанію, медицинскому освидѣтельствуванію и помѣстить его въ тотъ классъ, въ который онъ по своимъ познаніямъ и возрасту можетъ поступить. При этомъ имѣю честь сообщить, что Синю Иванъ мной приготовлялся къ поступленію въ младшій классъ и до сего времени обучался Ледера.

При семъ прилагаю слѣдующіе документы:

- 1. Свидѣтельство о возрастѣ № 528
- 2. Свидѣтельство о званіи № _____
- 3. Свидѣтельство о привитіи оспы д-ра Шайенбергъ

Подпись Я. Александровъ

г. Елисаветградъ, Н

дня 191 г.

Свидѣтельство имѣю Пашутинская Я. Степановна

Учредителям еврейскаго мужскаго 8-класснаго средне-учебнаго заведенія
 Е. Г. Шалыта и М. М. Волова

1832 1912
 1916 183

ПРОШЕНІЕ.

Желая дать образованіе Соломону Шеру сыну
 моему въ учрежденномъ Вами
 учебномъ заведеніи, имѣю честь просить Васъ подвергнуть его надлежа-
 щему испытанію, медицинскому освидѣтельствуванію и помѣстить его
 въ тотъ классъ, въ который онъ по своимъ познаніямъ и возрасту
 можетъ поступить. При этомъ имѣю честь сообщить, что
 мой приготавливаясь къ поступленію въ Старій приготовительный классъ и до
 сего времени обучался въ Еврейской Училищѣ

При семъ прилагаю слѣдующіе документы:

1. Свидѣтельство о возрастѣ № 1091
2. Свидѣтельство о званіи №
3. Свидѣтельство о прививкѣ оспы

Подпись по просьбѣ родителей родителей
 Авені Берманъ

г. Елисаветградъ,
 _____ дня 1917 г. 16го июля
 Жительство имѣю въ г. Елисаветградѣ

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ.

*А. Д.
Учредителю
ст. нр.*

Учредителямъ Еврейской Мужской Гимназіи
съ правами правительственныхъ гимназій
Е. Г. ШАЛЫТУ и М. М. ВОЛОВУ.

ПРОШЕНІЕ.

Желая дать образование сыну моему Соломену
въ учрежденной Вами гимназіи, имѣю честь просить Васъ
подвергнуть его надлежащему испытанію, медицинскому
освидѣтельствуванію и помѣстить его въ тотъ классъ, въ
который онъ по своимъ познаніямъ и возрасту можетъ
поступить. При этомъ имѣю честь сообщить, что
мой старш. братъ классъ до сего времени обучался
въ 1 класе еврейской гимназіи

При семъ прилагаю слѣдующіе документы: Отмѣтки

- 1. Свидѣтельство о возрастѣ № при гимназіи Шалыта и Волова
- 2. О привитіи оспы

Подпись Абрамъ Зельмановъ Шыкунъ

г. Елисаветградъ

Августа 14 нов. ст. дня 1918 г.

Жительство имѣю Вокзальная ул., д. Зелства
г. Елисаветградъ.

книгу о родившихся евреяхъ по городу Елисаветграду за 1 _____ годъ подь № _____
графы, въ томъ Елисаветградская Городская Управа на основаніи 1086 ст. IX т. зак.
сост. изд. 1876 года, подписью и печатью свидѣтельствуесть _____ 1 _____

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

СОДЕРЖАТЕЛЬНИЦА
ЧАСТНАГО
ЖЕНСКАГО УЧЕБНАГО ЗАВЕДЕНІЯ
I-го разряда
П. Ф. ЭВЕРГАРДЪ.

г. Ревель.

Свидѣтельство.

Объясню сіе Антонинѣ Александровнѣ
Тилеманъ, дочери Александра Адольфовича Тилеманъ
родившейся 23. сентября 1888. г., православною
выросшею въ томъ, что она поступила
23. августа 1896. г. въ 1. приготовительный классъ
моего частнаго женскаго учебнаго заведенія I. раз-
ряда, обучалась въ томъ въ теченіи двенадцати
мѣсяцевъ, окончила курсъ VI. класса и выдана
дипломомъ 19. мая 1908. г.

Ревель, 7. августа 1910. г.

П. Ф. Эвергардъ

Городской Голова

Секретарь

Диплопроизводитель

31133M

Аттестатъ

Отъ Педагогическаго Совѣта Елисаветградскаго 2-го Казеннаго еврейскаго начальнаго училища, на основаніи 47§ **ВЫСОЧАЙШЕ** утвержденаго 24-го марта 1873 года Положенія о еврейскихъ начальныхъ училищахъ; выданъ сей аттестатъ, за надлежащими подписями и приложеніемъ казенной печати, окончившему въ 1914 году полный шестилѣтній курсъ наукъ этого училища сыну Евреина Владиміровича родившемуся 11-го января 1892 въ томъ, что онъ при различномъ поведеніи оказалъ слѣдующіе успѣхи въ наукахъ:

- Въ законѣ Божіемъ Винничукъ (5)
- " русскомъ языкѣ Каримовъ (4)
- " еврейскомъ языкѣ Каримовъ (4)
- " французскомъ языкѣ "
- " нѣмецкомъ языкѣ "
- " ариметикѣ Винничукъ (5)
- " геометріи Винничукъ (5)
- " алгебрѣ "
- " исторіи древней и русской Винничукъ (5)
- " географіи Каримовъ (4)
- " естественной исторіи Винничукъ (5)
- " физикѣ "
- " библіи Винничукъ (5)
- " исторіи еврейскаго народа Винничукъ (5)
- " бухгалтеріи Винничукъ (5)
- " чистотисаніи Винничукъ (5)
- " рисованіи Каримовъ (4)
- " ручномъ трудѣ "

№

Елисаветградъ, 1914 года, мая 5 дня.

Почетный Бюститель училища

Председатель Совѣта завѣдывающій училищемъ

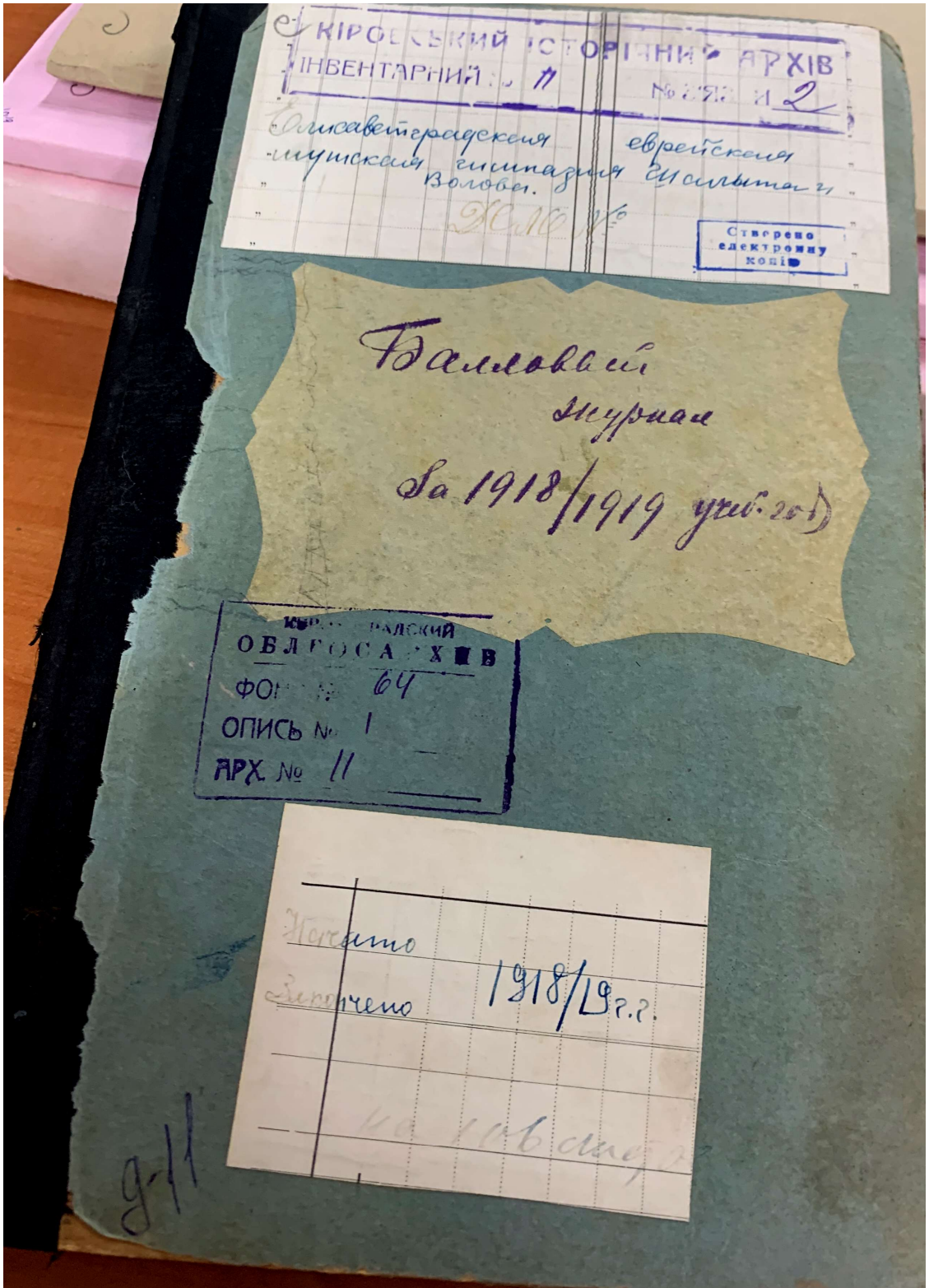
Потомственный Почетный Гражданинъ

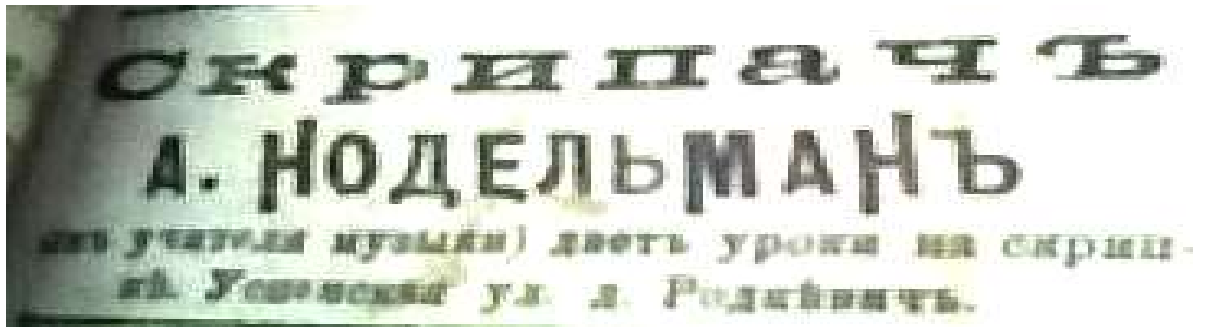
Члены Совѣта:

[Handwritten signatures]
[Handwritten signature]
[Handwritten signature]
[Handwritten signature]

Секретарь Совѣта *[Handwritten signature]*

**Оголошення приватних викладачів музики у єлисаветградських
періодичних виданнях**

[Объявление. *Голос Юга*. 1905. № 286. 11 грудня. С. 1.]

[Объявление. *Голос Юга*. 1905. № 212. 6 вересня. С. 1.]

Відомості про апробацію результатів дослідження

Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього» (м. Одеса, 15–16 травня 2020 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Роль науково-медичного товариства в розвитку медичної освіти на Єлисаветградщині в другій половині XIX століття».

XI Міжнародна науково-практична конференція «*International Forum: Problems and Scientific Solutions*» (Мельбурн, Австралія, 2023 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «До історії становлення та розвитку Єлисаветградського єврейського жіночого училища».

XI Міжнародна науково-практична конференція «*International Forum: Problems and Scientific Solutions*» (Мельбурн, Австралія, 6–8 квітня 2023 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «До історії становлення та розвитку Єлисаветградського єврейського жіночого училища».

XXX Міжнародна науково-практична конференція «*Trends and modern methods of improving scientific ideas*» (Мельбурн, Австралія, 01–04 серпня 2023 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Діяльність єврейських жіночих навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку XX століття».

I Міжнародна науково-практична конференція «*Trends and modern methods of improving scientific ideas*» (Варна, Болгарія, 18–20 вересня 2023 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Діяльність єврейських жіночих навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку XX століття».

1. Васютинська Є. А. Діяльність єврейських жіночих навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку ХХ століття. *Trends and modern methods of improving scientific ideas*: матер. ХХХ міжнар. наук.-практ. конф. (01–04 серпня 2023 р., Мельбурн, Австралія). Мельбурн, 2023. С. 88–89. URL : <https://isg-konf.com/uk/trends-and-modern-methods-of-improving-scientific-ideas/>
2. Васютинська Є. А. Розвиток приватних єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку ХХ століття. *The I International Scientific and Practical Conference New ways of creating scientific ideas for implementation*: матер. I міжнар. наук.-практ. конф. (18–20 вересня 2023 р., Варна, Болгарія). Варна, 2023. С. 139–140. URL : <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2023/09/new-ways-of-creating-scientific-ideas-for-implementation.pdf>

Список опублікованих праць за темою дисертації***Наукові публікації, які відображають основні наукові результати дисертації*****Статті у наукових періодичних виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:**

1. Васютинська Є. Становлення та розвиток системи різних типів навчальних закладів для національних меншин на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2022. Вип. 207. С. 117–122. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-113-118>
2. Васютинська Є. А. Розвиток єврейського шкільництва на Єлисаветградщині в другій половині XIX – на початку XX століття. *Педагогічні науки: теорія та практика*. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2023. № 2. С. 7–11. DOI : <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-2-01>
3. Васютинська Є. А. Розвиток освіти національних меншин на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічний аналіз проблеми. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки : реалії та перспективи. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 93. С. 30–34. DOI : <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2023.93.06>
4. Васютинська Є. А. Діяльність приватних єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку XX століття. *Наукові*

записки. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ імені Володимира Винниченка, 2023. Вип. 209. С. 117–122. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2023.93.06>

Статті у закордонних наукових періодичних виданнях:

5. Vasiutynska O. The organization of medical education in Elisavetgrad region in the second half of the XIX century. *Pedagogy and Education Management Review*, 2020. № 1. С. 21–27. DOI : <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2020-1-21>
6. Filonenko O., Vasiutynska O. The features of the development of education in Elisavetgrad region in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. *Pedagogy and Education Management Review*. 2020. № 2. С. 34–41. DOI: <https://doi.org/10.36690/2733-2039-2020-2-34>
7. Knysh I., Tiahur L., Ivanova V., Vasiutynska Y., Shovsh K. Features of training specialists using innovative approaches. *Amazonia Investiga*. 2023. 12(62). P. 230–239. DOI : <https://doi.org/10.34069/AI/2023.62.02.23> (Web of Science)

Наукові публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

Опубліковані праці апробаційного характеру:

8. Васютинська Є. А. Роль науково-медичного товариства в розвитку медичної освіти на Єлисаветградщині в другій половині XIX століття. *Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 травня 2020 р.,

- м. Одеса). Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2020. С. 97–102.
9. Васютинська Є. А. До історії становлення та розвитку Єлисаветградського єврейського жіночого училища. *International Forum: Problems and Scientific Solutions*: матер. XI міжнар. наук.-практ. конф. (6–8 квітня 2023 р., Мельбурн, Австралія). Мельбурн, 2023. С. 106–108. URL : <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2893>
 10. Васютинська Є. А. Діяльність єврейських жіночих навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку ХХ століття. *Trends and modern methods of improving scientific ideas*: матер. ХХХ міжнар. наук.-практ. конф. (01–04 серпня 2023 р., Мельбурн, Австралія). Мельбурн, 2023. С. 88–89. URL : <https://isg-konf.com/uk/trends-and-modern-methods-of-improving-scientific-ideas/>
 11. Васютинська Є. А. Розвиток приватних єврейських навчальних закладів на Єлисаветградщині на початку ХХ століття. *New ways of creating scientific ideas for implementation*: матер. I міжнар. наук.-практ. конф. (18–20 вересня 2023 р., Варна, Болгарія). Варна, 2023. С. 139–140. URL : <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2023/09/new-ways-of-creating-scientific-ideas-for-implementation.pdf>

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, тел. (0522) 32-08-89, факс (0522) 24-85-44
E-mail: mails@cuspu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125415

26 червня 2023 р. № 53/1-н

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації
Васютинської Єлени Артурівни
«Розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині
(друга половина ХІХ–початок ХХ століття)»,
поданого на здобуття ступеня доктора філософії за
спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2021-2023 рр. на кафедрі педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка здійснювалось здійснювалась апробація та впровадження наукового дослідження Васютинської Єлени Артурівни.

Основні положення та висновки дисертації було впроваджено в освітній процес під час вивчення студентами дисциплін «Історія педагогіки», «Виховні та дидактичні концепції в історичному вимірі», що сприяло формуванню здатності у студентів критично оцінювати існуючі системи освіти, представлені в історико-педагогічному дискурсі, формуванню інтересу до опрацювання матеріалів з історії освіти, теорії та практики навчання і виховання в цілому по Україні і, зокрема, в окремих її регіонах.

Результати дослідження були схвалені і використані для розширення та оновлення змісту навчальних курсів, при підготовці навчально-методичного забезпечення та укладання підручників, посібників із цих дисциплін.

Результати впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Васютинської Єлени Артурівни обговорювались на засіданні кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 14 від 09 червня 2023 р.), де отримали позитивну оцінку. Апробація результатів дослідження підтверджує їх теоретичну і практичну спрямованість, доводить доцільність подальшого запровадження в освітню сферу з метою підвищення якості підготовки майбутніх учителів.

Проректор з наукової роботи

Лілія КЛЮЧЕК

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА

вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, факс (0542) 22-15-17, тел. (0542) 68-59-02
 e-mail: rector@sspu.edu.ua, www.sspu.edu.ua
 Код ЄДРПОУ 02125510

17.08.2023 № 1845 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Васютинської Єлени Артурівни
 «Розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині
 (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)»,
 поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за
 спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки

Протягом 2021/2123 навчальних років в освітній процес Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка з метою підготовки майбутніх фахівців педагогічного профілю впроваджувалися наукові результати дисертаційного дослідження Є. А. Васютинської, де вперше комплексно та системно висвітлено наукову проблему, що до цього не була предметом спеціального вивчення – розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки дослідження Є. А. Васютинської використовувалися під час проведення навчальних занять з курсу «Історія педагогіки», написанні курсових робіт.

Запроваджені в освітній процес результати історико-педагогічного дослідження Є. А. Васютинської щодо становлення і розвитку освіти євреїв в Україні, особливостей освітньо-виховного процесу в єврейських школах Єлисаветградщини у зазначений період сприяли формуванню у студентів інтересу до історико-педагогічної науки, осмисленню основних напрямків і шляхів розвитку освіти євреїв, а також позитивно вплинули на розвиток педагогічного мислення, здатність до аналізу педагогічних явищ, формування готовності до використання педагогічного досвіду у практичній діяльності.

Запропоновані автором матеріали отримали високу оцінку викладачів і студентів та в подальшому використовуватимуться в освітньому процесі Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Довідку видано для подання за місцем захисту.

Проректор з науково-педагогічної (наукової) роботи

Ольга КУДРІНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(КДПУ)

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50086, тел. (056) 470-13-34
E-mail : kdpu@kdpu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 40787802

18 ЖОВ 2023

№ 08-397/3

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Васютинської Єлени Артурівни
на тему «Розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині
(друга половина XIX – початок XX століття)», подану
на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Апробація та впровадження результатів дисертації Васютинської Єлени Артурівни з теми: «Розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття)» здійснювалася упродовж 2021-2023 рр. у Криворізькому державному педагогічному університеті. Зокрема, результати, висновки дисертаційного дослідження були використані при викладанні навчальної дисципліни «Загальна педагогіка», а також у роботі науково-пошукових студентських об'єднань, наукових гуртків.

Заслугує схвальної оцінки піднятий великий пласт історико-педагогічного матеріалу, системний аналіз досліджуваної проблеми, ретельне опрацювання архівних джерел.

Успішність реформування в освітній галузі значною мірою залежить від того, наскільки повно та ефективно будуть використані ті позитивні надбання, які базуються, передусім, на національному і регіональному педагогічному досвіді. Обґрунтовані в дослідженні положення, узагальнення і висновки надзвичайно важливі для визначення стратегічних орієнтирів розвитку освіти євреїв як у регіональному, так і цілісному контекстах.

Зважаючи на важливість та актуальність проблематики дисертаційного дослідження Є. А. Васютинської, результати дослідження можуть бути рекомендовані для більш широкого впровадження у процес професійної підготовки педагогів.

Результати дисертаційного дослідження Є. А. Васютинської одержали схвальні відгуки викладачів і студентів університету, які констатували наукову цінність запропонованого дослідження.

Довідка видана для подання за місцем вимоги.

РЕКТОР

Ярослав ШРАМКО